

Корнелій ІРОД

СВЯТО

СОНЦЕ В ОЧАХ

Роман третій

Редактор: *Михайло ТРАЙСТА*
Техноредагування: *Ірина МОЙСЕЙ*
Обкладинка: *Ірина МОЙСЕЙ*

Референти: *Іван РЕБОШАПКА*
Володимир АНТОФІЙЧУК
Михайло ТРАЙСТА

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IROD, KORNELII

Sviato : roman / Kornelii Irod. - Vydannia 2-he
dopovnene. - București : R.C.R Editorial, 2020-
4 vol.

ISBN 978-606-745-089-7

Vol. 3 : Sontse v ochah. - 2021. - ISBN 978-606-745-
109-2

821.161.2

Наклад фінансований
СОЮЗОМ УКРАЇНЦІВ РУМУНІЇ

Корнелій ІРОД

СВЯТО

СОНЦЕ В ОЧАХ

роман третій

Видання 2-ге доповнене

Видавництво RCR EDITORIAL

Бухарест - 2021

МОТТО:

**1. „...і кожна сльозу з очей їхніх
зітре, і не буде вже смерті. Ані
смуток, ані крику, ані болю вже
не буде, бо перше минулося. І
сказав Той, що сидить на престолі:
«Ось нове все творю!» І говорить:
«Напиши, що слова ці правдиві та
вірні!»”**

(Об., XXI, 4-5)

**2. «...вони мають уста – й не говорять,
очі мають вони – і не бачать...»**

(Пс., 115,5)

**3. «Народе мій, коли й мовчу – про
тебе я мовчу!»**

Автор

**4. «Історична істина вигадана пере-
можцем.»**

Автор

Книга перша

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГУ

Ще будучи в полоні, а чомусь частіше після повернення додому, Ілаш Дорін створив собі звичку двояко проводити час на самоті і то залежно від душевного настрою: або думав уголос (це – коли радився в чомусь сам зі собою, коли сварив когось відсутнього, коли закидав що-будь Івоні, а чи обмірковував, як поступити – так чи інакше – в якомусь-то ділі), або заставляв минулі роки чи лиш окремі давно прожиті ним хвилини знову пропливати перед його очима в повному колишньому розгортанні, а коли ні, то бодай з'явитись по-жовклою фотографією тієї миті.

Сьогодні Ілашеві сповнилось п'ятдесят п'ять років. Ніхто не поздоровив, не обняв, не поцілував, не сказав добре слово. Ні жінка, ні діти. Забули... Він сам забув, і пригадалось зовсім випадково. Іншими роками – правда, ще в довоєнні – Ілаш заводив на свій день справжні гульні. Якщо його день народження припадав серед тижня, то забаву відкладали на найближчу неділю чи свято. Він скликав друзів, знайомих, батька Тодера Ґадóса з синами, декотрих сусідів і, певна річ, своїх тестів Філька та Марію, наймав кілька музикантів, і

побували аж до наступного дня. Більше скидалося це на христини, храм чи навіть весілля, а не чийсь день народження. Зате свої іменини Ілаш особливо не відзначав, хіба чокне чарку горілки з ким попаде, бо щороку (ну, крім років з дощовим холодним літом) день пророка Ілія припадав у жнива. Кому вигідно у таку пору хиріти по два-три дні після забави?

Ілаш вийшов на ґанок, закрив руки за спину й подумав у голос, як це траплялося йому дуже часто останнім часом:

«Уже постарів-сми... А, чекай! Яке у нас сьогодні? Таки-так: сьогодні мій день! Я й забув... Інші теж не згадали... Що ж, постарів-сми, а лихо тримається мене, як гріх душі. Коли не одне, то друге!.. Думав, що настане кінець війни, закінчиться й довгорічний полон, прийду додому, до дітей, до жінки і буде мені хтозна-яка радість, а тут... Надіявся зажити, якщо не щасливо, то хоч спокійно, без турбот та лиха. А дають жити, як чоловік собі бажає? Хоч би в хаті був спокій, а то Івона такі викрутаси справляє, що не всидиш! Бійки, видно, дурна, боїться. Та я вже не той, що в молодості, сам бачу... А їй нічого не подобається, все виходить у неї навиворіт, те погане, те недобре, те не так, як повинно бути, витеремкається задушно-пусто на Аспазію, на Віктора, витеремкається на мене, і у всьому винен тільки я... Називає своє життя пустоцвітом і теж на мене нарікає. А моє життя не пустоцвіт?.. Запустив я собі вус – і цього вчепилася: не пасує, – каже, – тобі і чому не менший, а як горобець під носом?.. Через день-два нібито перестала чіплятися вуса, але відтоді я вже не Ілаш, не маю імені, а «старий»... Що не запитай або попроси, відписує,

ніби хтось у зад уколів! Е, то, видай, таки змушу випарити! Не пошкодить... Сама проситься!.. А той не дурень, котрий казав, що жінка небита, як коса неклепана. Най лиш вона мене ще довго доїдає!

Хата у Дорінів велика. Небагато таких у Златні. Дві просторі кімнати, широкі хороми і містка комора на всю задню стіну, яка з весни до осені служить за літню кухню. Ілаш збудував хату ще будучи парубком, зараз після повернення з війська, на місці старої дідівської, під лісом, у горішньому куті. Покрив найкращою віденською бляхою, пофарбував ґанок і поставив підлоги у всій хаті, навіть у хоромах і в коморі: «Щоб моя жінка не змазувала гімняком у хаті землю щотижня...» Обчистив старий сад, засадив пусті місця молодими деревами, головно яблунями й вишнями, бо черешні, сливи та груші ще родили. А коли підняв уже й стодолу, тоді став шукати собі пари. Який господар не віддавав би свою дівчину на такий маєток за парубка-сироту, у котрого ще й чотири фальчі землі і добрий клин букового лісу?

У селі люди тільки про це й говорили; зацікавлені батьки пробували вгадати, до кого пошле Ілаш Дорін старостів, хоч кожен з них плекав надію і міг при потребі довести, що Ілаш не може сватати іншу, а тільки його дівчину. Але парубок був вимогливий, довго вибирав, не міг рішитись, а то став навіть вередувати. Тоді батьки, які втратили всяку надію, почали хвалитись, що вони не віддали б свою доцю за Ілаша нізащо у світі! Адже, хоч і багатий, Ілаш скупий, злий, а до того ще й низький, ледве їй до пупа сягає... Щоправда, Ілаш був

невисокий, набитий, мов міх, з довгими по коліна руками, але на його приємному обличчі, над дівочім рум'янцем, палала завжди весела усмішка, й чисті зелені очі щиро дивились на людей. А серце людини, як каже стара Гуцулка, не в грудях, а на лиці.

Деякі матері таємно розказували одній та другій сусідці, що Ілаш «ходить до нашої дівки», а такі чутки розлізалися по селу, як короста. На ділі, парубок і гадки не мав женитися, бо ще не знайшов те, чого шукав. Правда, влітку на одному з танців він запримітив Івону Фількову з Килибанчини й від подиву аж остовпів. «Файна дівка!.. Хіба це та сама Івона, повна прищів, на яку я й не дивився перед тим, як іти до війська?.. Ростуть дівки!» – не довіряв Ілаш своїм очам.

Він довго дивився на дівку, моргнув їй кілька разів, але годі було з нею потанцювати. І не тому, що Івона у відповідь на моргання холодно просвердлювала його голубим променем чорних блискучих очей, а більше тому, що Петро Горбач прилип до дівки, тримав її за руку, не відпускав ні на крок і танцював лише з нею. Навіть коли всі витріпочували палкий парубоцький танець, Горбач стояв з нею осторонь – щось гомонів на вухо, а Івона сміялася дрібно, ніби його слова лоскотали її. Обом, видна річ, було байдуже, що Ілаш Дорін, один із перших п'яťох-шістьох парубків Златни, так зацікавлено слідить за дівкою. Або тільки прикидались. Правда, Ілаш міг обох їх навчити розуму. Досить було покликати Івону танцювати. Дівка, напевне, відмовила б, а за це Ілаш міг вигнати її з танцю на ціле літо. Музикант Гаралуца мав засурмити «увагу» на своїй блискучій трубі, а Кулунь Білик, який тієї неділі був ватажком, або калфою, як у Златні називають парубка, котрий організує й керує танцем у певну неділю, мав заявити, що Ілаш Дорін, за відмову танцювати, виганяє Івону Фількову з танцю до такої-

то неділі, й жоден парубок, тутешній чи сторонній, не має права за цей час танцювати з нею ні на танці, ні на весіллях чи хрестинах. Кулунь Білик не відмовить йому таку «гамбіцію» – адже вони не тільки ровесники і разом військо відбували, а й давні приятелі.

Ілаш якраз дивився на Кулуня, котрий, гордо ступаючи поміж танцюючі пари в своїй триколірній перев'язці калфи, ніс музикантам горілку й закуску, коли в Ілашевій голові засвітилася нова думка, краща й більш приваблива. Бо, вигнавши Івону з танцю, набереться сорому й він, не лише дівка та Горбач. А крім цього Горбач – хоче він чи ні – змусить якось захищати Івонину честь. Ілаш бійки не боявся, тим більше, що Петро ще шмаркач, його тільки восени візьмуть до війська, але не хотів, щоб люди сміялися, що він, Ілаш Дорін, бився за дівку, та ще й даремно. І коли? Якраз тоді, коли – а це всі знають – шукав собі пари й уже стільки часу кривить носом на всі поради: ніяка господарська дитина зі Златни йому не до вподоби, а тут прилюдно б'ється за якусь килибанську, яка, видно, не тільки не хоче вийти за нього, а й танцювати відмовляє...

Ілаш здригнувся, відкинув думку, мов струсив із себе холодного липкого черв'яка, задоволено усміхнувся новій думці, але перед тим, як покинути на годину танець, щоб піти до корчми й при горілці краще зважити, що і як, підійшов до високого помосту, на якому всілися, немов ворони, музиканти, щоб повідомити, що він покидає танець, і вони, розуміється, повинні заграти йому марш. У Златні передовим парубкам віддавали особливу честь: коли вони приходили на танець, музика здалека зустрічала їх маршем, а коли відходили, навіть і на короткий час, з високого помосту супроводжував їх той самий марш. За таку честь парубки кидали музикантам

кілька леїв на горілку. Ілаш свиснув на Гаралуцу, а той спустив з помосту довгу жердину. Парубок встромив п'ятку в розколину, вийшов з огороди танцю і, в супроводі маршу й сотень сповнених поваги людських поглядів, подався через толоку до корчми.

— А що, Ілаше, вижу, тягне тебе серед жонатих... — засміявся Василь Пундик, коли парубок увійшов у корчму, де, дійсно, були лиш одружені. — Ходи, почастую тебе чаркою монополу, бо на нас із кумом Тодером ціла пляшка забагато, а дівок віддавати у нас нема...

— Дякую, бадіку Василю, — сказав Ілаш вітаючись. — Здалося б, щоб я вас частував, а не ви мене. Головно бадіку Тодера — мудрий віз скував мені!

— Іншим разом, парубче, — відповів коваль — Випив би я та ще й потанцював би на твоєму весіллі, а ти чомусь не квапишся...

— Його скоро баби женитимуть... — підтримав Пундик свого кума. — Як ото нашого ровесника Онуфрія Шкірея. У нас із кумом діти великі, а він лиш недавно оженився.

— Раз чоловік жениться... — промимрив Ілаш.

— Тоді вип'ємо за твоє щастя! Тільки шукай його швидше!

— Тривайте! — спорожнив Ілаш одним духом склянку монополу.

Пундик налив знов і став розпитувати Ілаша, а це почало дратувати парубка — він же прийшов обміркувати на самоті думку щодо Івони, а не розмовляти з Пундиком.

— А що, вже билися на танці? — запитав Тодер Ґадос.

— Та ні. Сіпалися якісь сторонні... Дозвольте, підку цигарок купити, — сказав Ілаш, випивши другу порцію.

Парубок не квапився. Спершись на прилавок, дивився на черевату Міхаліну. Стара підперла голову кулаком і дрімала.

По спітнілому обличчі лазили мухи, але вона навіть не кривилася. Тільки шкіра на лиці час від часу дрібно тремтіла, як ото коні струшуються від мух.

«Значить, через два-три місяці Горбача візьмуть до війська... — думав Ілаш. — Так... Краще почекати. А женитися він, напевне, не думає до війська. А якщо?.. Ні. До війська не допустять женитись. А якщо навіть Івона пообіцяє ждати його, за стільки років що не може трапитися?.. Так-так. Краще почекаю поки візьмуть Горбача!»

Думка вирвала Ілаша з байдужих шукань останніх місяців, налила в жили гарячої, ще невідомої йому нетерплячки. З кожною хвилиною Івона приростала все сильніше до його душі, та так раптово й несподівано, так вирішально, що Ілаша нова думка не тільки не здивувала як амбітна примха, а здалася зовсім нормальною: «Івона буде моєю! А Горбача скараскаюся я!». З радості гупнув кулаком у прилавок.

— Тобі чого, парубче, горілки? — відслонила Міхаліна одне тільки око.

— Так... Монополу й пачку цигарок. Та ні, дайте таки цілу пляшку.

Запаморочила Ілаша не тільки горілка та нова його думка, а і якась втіха, дивне задоволення особливого здобуття, хоч, на ділі, все це був тільки задум. Задум, але він радів і дивився на нього, як на діло, здійснене точнісінько за його планами. Він, Ілаш Дорін, уже, значиться, давно між чільними ґаздами Златни, хата повна дітей, його мила жінка (Івона, не інша!) охоче перебрала на себе всі хатні клопоти, залишаючи йому дбати про постійний розквіт маєтку, про сімейний добробут і щастя. Радів, ніби Івона дійсно була давно його, Горбача нема й ніколи не було, а вона на танці жде Ілаша, з ніким не танцює... Голова в нього, як і Міхалінина корчма, гула,

наче рій. Пундикові й Ґадóсові слова вдарялися в нього, як горох у стіну, сипалися на брудну підлогу і вливалися в загальний гамір. З толоки долинав солодкий звук труби, немов нездоланний поклик, прискорений ритмом бубна.

Підпитий, але в хорошому настрої, Ілаш вийшов з корчми й ухнув з порога, аж навколишні ліси загули. Перед ним, на майдані, цвів багатобарвний танець. Одна з безлічі квіток, що майоріли перед ним – Ілаш не сумнівався – нетерпляче жде його.

Коли ухнув удруге, Гаралуца вже грав відомий марш. Парубок ішов некваплячись. Він непевно й труднувато пересував ноги, розмахував довгими руками, немов косив пересновану горошком отаву чи переходив бистрий брід і відчував потребу допомогти ногам при кожному кроці розмахом рук. Стільки народу дивились на нього, відступало осторонь, щоб пройшов, а він навіть не старався йти прямо, прикидаючись тверезим. І дітвора перестала бігати поміж людей, що оточували огорожу й дивилися на нього, але парубок нічого не бачив – його очі шукали одну Івону. «Івона моя! Івона лиш моя!..» – крутилося в Ілашевій голові. А коли, нарешті, побачив її, відвернув погляд, увійшов у загорожу і пішов під поміст музикантів. Вставив Гаралуці п'ятку в жердину й підняв два пальці, знак, що бажає, щоб йому заграли гóру, яка танцюється тільки парами. Правило вимагає, щоб ніхто не танцював, доки не почне танцювати той, хто замовив танець.

Гаралуца ніби вгадав парубкові почуття і заграв нешвидку, трохи тужну гóру. Його труба то перекликалася протяжно зі скрипкою, то затихала, щоб решта музикантів могли заокруглити мелодію. Парубки й дівчата стояли купками або парами, ждали, щоб Ілаш викликав котрись танцювати. Але він не рішався. Обвів присутніх тихим поглядом, зважив

кожну дівку зокрема, щоб всім було ясно, що він не шукає навмисне когось.

– Ти де так здорово махнув? – усміхаючись, підійшов до нього Кулунь.

– У Міхаліни, а де?

– Помогти тобі вибрати дівку?..

Ілаш не відповів, ніби й не чув жарту. Його погляд знов оббіг танець і нарешті зупинився на Івоні, яку, як і раніше, Горбач тримав за руку. Ілаш ступив два кроки в їхню сторону, свиснув коротко й покликав Івону пальцем. Вона спочатку глипнула здивовано навкруг, щоб переконатись, що дійсно викликають її, а не іншу, сказала щось Горбачеві, неохоче відтулилася від нього і аж потім підійшла до Ілаша. А він, ніби Івона радо вийшла танцювати, туго обняв її тонкий стан, краще припасував завітчанний капелюх і, ухнувши щосили, став викручувати гору. За ним, пара за парою, пустилися й інші, і танець закипів, як мурашник.

Ілаш продовжував стояти на ґанку. Уже довгі хвилини на його лиці усмішкою цвіло давнє солодке видиво, наперекір тому, що сльотавий день – день його п'ятдесят п'ятиріччя! – волочив над гнилими мокрими лісами низькі туманні хмари. Хотів би допомогти чимось цій миті стати вічною, хоч давно зрозумів, що вона минула, як минуло все людське життя. Опустив свої неймовірно довгі руки із-за спини, потім на мент заховав у жменю таркатого горобця свого вуса, а коли, пересівши з ноги на ногу, переплів руки на грудях, поверх щасливої усмішки сльота уже заслонила й Ілашеве обличчя.

Ілаша сердило не так те, що з-під помосту Горбач косо слідив за ними, як його крива посмішка, тобто: «Ти не видиш, що вона набагато вища від тебе?..». Або: «Даремно когутишся! Скоро закінчиться танець і Івона знов прийде до мене. З тобою танцює волею-неволею... » Тому Ілаш не хотів глянути на Івонине обличчя. Для цього йому треба було підняти голову, подивитись вгору і признати, що вона вища на цілу голову. А що, коли вона дійсно кривиться?.. Він задовольнявся поки що п'яним запахом її вишитої сорочки, але чи пахла пазуха молодим тілом, а чи якимось зіллям він не міг сказати. Дратувало Ілаша ще й те, що він часто плентався, наступав їй на ногу, через що губив ритм.

«Івона моя!» – знову тьохнуло в його грудях. Горбач уже не цікавив Ілаша і він чимраз сильніше оперізував її стрункий стан своєю довгою сильною рукою, відчуючи коліном при кожному кроці Івонину туго напнуту опинку.

– Ти знаєш мене, дівче? – згодом запитав він.

– Знаю, бадіку...

– Добре... Сьогодні танцюватимеш тільки зі мною!

Івона мовчала, вважаючи, що її відповідь непотрібна. Ілаш знов ухнув на все горло й прокричав веселу частушку:

Файну дівку сми кохаю,
Файну пару вже я маю!
Рад би тато мня женити,
Якби знала борщ варити!..

Усміхнувся й глянув задоволено на Івону. Відколи почали танцювати, він уперше подивився на неї. Дівка й собі сміялася, і Ілаш, набравши духу, ухнув ще раз, повторив частушку, а вкінці протяжно свиснув. Зіщулившись, Івона скривилася, немов від оскоми.

— А що, не подобається приспівка? — запитав Ілаш. — Це не про тебе...

— Та ні, ви заглушили мене, бадіку...

— Нічого, прийду ввечір — розглушу... Чекатиму тебе у вас на городі, над потоком. Тричі свисну, чуєш?

Івона не відповіла. Помовчала якийсь час, потім, коли Ілаш уже й не сподівався, сказала тихо, але рішуче:

— Не можу. Тато будуть бити.

— Чи може тому, що Горбач до тебе ходить?..

Не чекаючи відповіді, мовби не цікавило його, що на це скаже Івона, або, щоб довести їй, що йому все ясно, що відповідь може бути тільки одна, він знов загорлав:

Який ґазда, такі коні,
Який плуг, така пшениця!
Ніч весела, двір багатий,
Коли файна молодиця!

Потім передумав і запитав коротко:

— Ходить чи ні?

Над толокою курився іржавий, піднятий танцюючими парами пил, сильно пахло столоченою травою. Івона дивилася на Ілаша зляканими очима, закушувала нижню губу, але вперто мовчала.

— Ну?! — грубо викрикнувся Ілаш.

Саме в той момент гóra закінчилася. Івона вихопилася з Ілашевих рук, побігла два-три кроки, потім...

Ілаш дрібно закліпав, пожовклі фотографії скаламутились і щезли. Він махнув широкою долонею, плюнув убік і покинув ґанок. По дорозі до шопи і ще певний час у шопі думав у голос:

– Як кому щастить... Та щастя тільки в певній мірі – азартна гра, бо правду сказано: як собі постелиш, так і поспиш! Мене били, мало не вбили, а я свого не попускав – таки виборів Івону для себе! Украв. Чи, може, купив, як декотрі закидають?.. Не в цьому річ. Головне те, що я добився свого. А наскільки оте трудно добуте стало щастям – Господь знає...

– **С**тарий! Чуєш, старий?!

З-за шопи Ілаш не бачив своєї жінки. Прикинувся, що й не чує, продовжуючи обтісувати сирий грабовий рубель. Колишній зламався ще під час минулих жнив, і Ілаш цілий рік так і не спромігся зробити інший. Аж учора приніс із лісу молодого рівного граба, обчімхав гілля, а сьогодні, раз діло з горіхом закінчене, взявся обтісувати. Невже горіх справді налякався й наступного року вродить?..

– Чи ти оглух, старий?! – крикнула сердито вдруге Івона, зійшла з ґанку й подалася спритним кроком до Ілаша за шопу.

– Га?.. – м'яко відповів він, не перериваючи своєї роботи.

– Ти що тут робиш? – запитала вона вже з-під стріхи.

– Не видиш? Рубель, а що?

– Рубель! Ади чим він протринькав півдня!.. Бійся Бога, чоловіче! За три тижні храм, а в нас горілки – ні горобця засліпити! Іди прилагодь казан, цівки тістом обліпи, жмихів начини в бочках – будемо самогонку варити. Потім не буде коли, бо з неділі пшеницю треба жати.

– На те я й рубель готую.

– Ти не договоруй мені, а йди берися за казан! Стільки народу надійде, а в нас ні сльози горілки. Встид! Я наказувала Вікторові, щоб хмелю в лісі нарвав. Звариш і пива, бо прийде кума з Гатни, а вона, знаєш, самогонку не п'є. Та ще й бурачанки...

Ілаш встроїв покійно тесло в дровітню, щоб доказати жінці, що відкладає рубель на інший раз, випрямив плечі, намагаючись виглядати вищим – ще ззамолоду мучила його думка, що він на голову нижчий від Івони, – вибрав з-за пояса дрібно складену, мов книжечка, газету, вирвав один листок, потер у долоні й став сукати цигарку. За цей час Івона не переставала дорікати, що він «цілий день смолить, як турок», через що «вночі бугикає, аж шибки дрижать»... Але Ілаш продовжував мовчки своє діло. Вирівняв пом'ятий папір, вигнув з нього пальцем довгастий жолобок, потім скупно засипав його пучкою тютюну; завернув обережно, засукав і в кінці, послинивши, погладив цигарку пальцями, ніби пестив її, і дістав з-за пояса сірники.

– Ти диви, де мій сірник! – вирвала Івона коробку з його рук. – Та я вдосвіта Верону до Пасюні Василевої грані посилала принести, а він моїми сірниками курить і гадки не має! Я тому троє яєць дала, щоб у сусідів грані брати?! А твоє кресало де? Загубив?! Чи, може, на старість пана граєш?..

– Та є воно в мене... – винувано сказав Ілаш. – Але кремій поганий, кришиться. І губка закінчилася...

– А що, іншої лінуєшся наквасити?

Не чекаючи відповіді, Івона крутнулась на босих п'ятах і пішла до хати. Загупала ґанком і, перед тим як зайти у хороми, гостро блимнула чорно-голубими очима на свого чоловіка, відкрила рот щось сказати, але промовчала, бо Ілаш, мов слухняна дитина, яку тільки що вибили за збиту миску, ішов за нею до хати.

Івона люто й трохи здивовано лупала поглядом на Ілаша, ніби: «Ти чого присунув до хати, коли казан і цівки у коморі?!». Але він майже байдуже підійшов до печі, вибрав голою рукою жарину, покалатав у жмені, поклав на припічок, припалив цигарку і сів на ослін.

– Невже ти стомився?.. – огризнулася Івона.

Ніби не до нього говорили, Ілаш зосереджено слідив за синім струмом диму, що пильно цідився з цигарки, клубочився кучеряво і вкінці торочився в косому промені вікна.

– А щоб ти скис! На мені сорочка горить, а він...

– Ти сказала, стара? – низько проджмелів Ілаш. – Диви, а то ще по писку дістанеш!

Від подиву Івона аж рот роззявила. Давно не чула від Ілаша таких слів, а ще давніше не бив він її. Ще діти малими були. Після хвилини оторопіння, коли Ілаш здався їй на мить великим і суворим, вона квапно, злобно й розгублено роздивлялася по хаті, щоб вхопитись за якесь діло і надто не продовжувати моментальну Ілашеву зверхність. Адже нелегко взяла вона віжки у свої руки й міцно держить уже стільки років, бо не Ілаш Дорін всім керує, а вона. І тепер попускати їх так легко? Нізащо у світі! Треба швидше вийти з цього становища. На щастя, щось збігло на гарячу плиту, і вона кинулась підмішати.

Докуривши, Ілаш вкинув огарок у піч, плюнув серед хати й подався надвір.

– Не гай часу, старий!.. – набрала Івона духу, але з хоромів Ілаш, певне, не чув придавлених люттю слів.

Спогади продовжували миготіти перед Ілашевими очима. Поміж них постійно вешталася НАДІЯ, супроводила плин років і не раз, здавалося, даремно: з кожним роком маєток Дорінів ріс, фальча за фальчею куплений ґрунт збільшував площу Ілашевого поля, олійниця виявилася прибутковою справою, діти – п'ятеро – ростуть здорові, і можна було подумати, що до щастя – всього крок-два... Якби не Івона. Раніше – втілення щастя. А виявилось – вона скупа, зла. Окрім грошей і хворобливої жадоби мати їх якнайбільше, в її душі жив лиш Петро Горбач і палке бажання, щоб він швидше вернувся з тюрми. Не було там місця ні для Ілаша, ні для дітей, ні для когось іншого, скільки не шукав він тієї «середньої дороги», яка, мовляв, поведе нарешті до Івоної душі.

– Чую й тепер Гуцулчині слова, ніби то вчора було, – признав Ілаш вголос сам перед собою. – Кажу я їй:

– Леліко, Філько радить пом'якшити Івону, а як – не сказав...

– Добротою душі, парубче! Добрі будь-кому стають милими, бо доброта перегинає найсильніше гартоване залізо. Але не забувай, що й доброта має свою міру. Коли її замало, можна подумати, що така людина не є доброю, а тільки вдає з себе добру. Ну, а вже надмірна доброта може викликати зневагу інших, охоту оволодіти доброю душею або навіть бажання познущатися над нею. Тому треба вибирати середню дорогу, тобто бути добрим у такій мірі, в якій вона

здатна викликати цінування, а не щось інше. А вже людину, яку цінуєш, не трудно й покохати. Зате цю середню дорогу не поясниш, не вивчиш – її треба прожити...

– **Х**то там? – хрипло запитала Івона.

– Добрі люди, – почулося за вікном. – Відімкніть, у нас спішне діло!.. – додав незнайомий голос.

– Зараз...

«Що таке? Що могло трапитись?..» – не вдавалося Івоні засвітити ліхтар. Нарешті вона відчинила вхідні двері, і з ганку, незапрошені, всунулися в хороми дві незнайомі постаті, два чоловіки. Вона дивилася на них запитливо й зі страхом у той же час: молоді, їм, певне, двадцять з чимось років, ну, скажім, двадцять п'ять, одягнені по-міському. В її голові блискавично промайнув храм, ганебний стовп, Кулунь, легіонери. Не з тих вони, що розстріляли Кулуня?.. Ні, не бачила їх ніколи. Чого їм?

– А не скучно одній, лелічко? Яке серце у того чоловіка покидати таку молодицю і йти у світ? – підійшов перший з них до Івони, усміхнувся безлично, ще й за щоку щипнув, наче вони давні знайомі.

Івона засторопіла з ліхтарем у руці, неспроможна зрозуміти, що діється, але підійшов другий молодик і сказав уже строго, проте тихим голосом:

– Слухай, жінко! Нема у нас часу гаяти. Віддай мерщій гроші! І ні слова, а то... – і вийняв з кишені малий блискучий пістолет.

Івона похолола, поблідла, ліхтар став теліпатися у руці, вона відкрила рота щось сказати, хоч сама не знала що.

– Не кавкай! – підсунув незнайомий їй під ніс дуло. – Де гроші?!

– Які гроші?.. Нема в мене грошей! – не своїм голосом забелькотіла вона.

– А оті, якими твій чоловік заборгувався в нас... Ти що так по-дурному дивишся? Не розумієш? Твій чоловік, Ілаш Дорін, винен «Залізній гвардії» гроші. Не дав, забув, мабуть... Ну, й прийшли ми по них. Та що я буду з дурною бабою договорювати? Де гроші? – загрозово шепнув він.

І вона стояла стовпом, біла як стіна, не кліпаючи, і юнак звернувся до свого товариша:

– Іди пошукай!

І вона ступила крок до дверей хати великої, але незнайомий зупинив її, трутнув за драбину, що вела на горище.

– Стій тут і не кивайся! Ану понюхай, чим це пахне? – і знов підсунув дуло.

Через кілька хвилин другий юнак вийшов з хати великої – здався він Івоні гей череватим – і, прикидаючись сердитим, моргнув ледь помітно:

– Ходім! Не знайшов... Видно, леліка таки сказала правду: нема в неї грошей, а якщо збрехала, прийдемо іншим разом...

– Варта з такою лелікою переночувати... – знов щипнув перший юнак Івону за щоку. – Та, на жаль, квапимось... Іншим разом, – і висунувся в холодну темряву, причинивши тихо за собою двері.

Довгий час Івона тремтіла, не могла прийти до себе, гадала, що все був тільки страшний сон. Перше, що процідилось поміж її сполошені думки, було запитання: чому Білан не гавкав? Певне, сучий син, розсилювся і шмагнув десь городами на нічні вибрики. Згодом, відійшовши трохи, вона

кинулася в хату велику. Відкрила скриню й задеревіла – гроші зникли! Івона присіла м'яко біля скрині, опустила ліхтар і стала скавуліти, хоч думала, що реве на весь рот:

– Злодії! Рятуйте, люди добрі! Злодії!

– **Петре!**.. Петрику-у...

Холодний піт облив парубка, крик матері боляче краяв йому слух. Вона бігла певний час за возом і, догнавши, вчепилася рукою за люшню й знов заголосила:

– Петрику!.. Куди ж тебе везуть, Петрику?!..

Жандарм штовхнув візника, і той замахнувся батогом. Коні рвонули. Стара мама відпустила люшню, стала відставати все більше від воза й нарешті повалилася в пилюку серед дороги. Петро опустил голову, щоб не бачити, як мале материнське тіло збивалося на дорозі, мов зарізана курка.

Він не помітив навіть, коли проїхали повз панський двір. Перед його очима блимали вже незнайомі обличчя, і Петро Горбач зрозумів, що він в'їхав у Килибанчину. Біля воріт і при дорозі людей вже менше. Як і в Златні, дорогу стерегли старі гулясті трепети. Петро дивився на людей, котрі повиходили бачити, як везуть його, і був певний, що Івона теж дізналася про його вчинок. А хіба додумалася вона, що він поступив так, щоб тільки не втратити її, щоб не дати Ілашеві Дорінові купити Івону, та ще й запівдарма? Мабуть. А якщо ні, й подумає, що він просто злодій? Петрові стало встидно й досадно. Івона, безперечно, теж вийшла подивитись на нього. Адже чужі вийшли, чому їй не вийти? Невдовзі вона з'явиться край дороги. Яка Івона сьогодні? Але поки що її не видно...

Петро не каюся за свій учинок, жалів тільки, що через нього, напевне, втратив Івону назавжди, бо котра дівка готова ждати свого коханого десятки літ? А в його ситуації може й зовсім не дочекатися... Це ж не таємниця: якщо пан Прункул помре, його – і мови не може бути! – повісять. У такому разі було б краще, якби Івона, дізнавшись про все, вийшла б, щоб хоч побачитись їм. Він зміг би попроситися, не обнімаючи її, не цілючи, а тільки подивившись хвилю з воза на неї. Може, востаннє. Але ще кілька хат, і Килибанчина закінчиться, а Івони нема між придорожніми людьми.

Та раптом, коли Петро вже втратив усяку надію бачити Івону, з-поза товстої трепети появилася її струнка постать. Петро зразу ж подумав, що вона вийшла край села, щоб люди з неї не сміялися. Ця думка блиснула болючіше в його голові, ніж можлива упевненість Івони, що він не хто інший, як злодій або, що в майбутньому його жде шибениця. Хай вішають його, якщо Івоні встидно через нього людям у вічі глянути! А втім, може, їй хотілося бути в цю коротку хвилину тільки з ним одним, без докучливих людських поглядів, подивитись на нього, попроситися?..

Бліда й мовчазна, Івона стояла нерухомо, наче приросла до землі. Чорні глибокі очі дивились на Петра, як на чужого, відсутньо й холодно. В їхній порожнечі тліло якесь дивне світло, невідоме досі Петрові, але він зрозумів, що то жах безнадійної розлуки. Йому хотілося схопитись і скочити з воза, та він тільки стиснув між колінами закуті кулаки й заворушився на сідавці. Дивне світло Івониних очей припікало, настійливо супроводжувало його, і хоч вона все більше віддалялася, струнка й нерухома, як молода тополя, він бачив весь час перед собою її чорні очі, глибокі й сумні, мов вікна пустої хати.

Гаряча хвиля злості залила Ілаша, бо і без Маріїної відповіді, він зрозумів, що, дізнавшись про дванадцятилітнє Горбачеве ув'язнення, Івона знов дуріє. Певне, голосить, б'ється кулаками в голову або загрожує втопитися в криниці. Він відчув оту краплю, що розливає переповнену чашу.

— А що, знов душа заболіла?.. — грубо буркнув він.

Мов білий камінь сиділа Івона на лавиці, тримала руки в придолку й ледве ворухнула стальними очима при Ілашевій появі. Погляд її був холодний, хоч у ньому ще тліла суха неміч виплаканих очей. Ілаш втупив погляд в Івону. Засунув руку за пояс, вийняв золоті ковтки й коралове намисто і кинув на стіл. Дошка загула протяжно в Івониних вухах, вона здригнулась і підняла запитливий погляд.

— Я обсипаю свою княгиню подарунками, а вона за іншим голосить... — глузливо кинув він.

Івона раптом ожила, закліпала пильно висохлими очима, ніби не розуміючи, про що з нею говорять, але мовчала. Ілаш кипів. Її мовчання дратувало його, може, й тому, що застав її не так, як сподівався. Івона не голосила, не билася кулаками в голову, не загрожувала топитись, а тільки мовчала, як камінь.

— Ти чому мовчиш?! — викрикнувся він. — Не маєш ніякої відповіді на мої слова?

Івона подивилась на нього, знову дрібно закліпала, вигинаючись, підвелася з лавиці, але продовжувала мовчати. Сама не знала чому, бо мала що казати Ілашеві. Навіть приготувилася. Цілий день, відколи дізналася, як відбувся суд,

дбайливо добирала слова, мов дрібні багатобарвні пацьорки, щоб заговорити Ілашеві, як належиться. Але він з'явився надто раптово й несподівано, і слова, зібрані так копітко, розсипались.

– Чи, може, намисто й золоті ковтки не на твій смак?.. – злісно уколів Ілаш. – Говори!

Що говорити? Не про це збиралася вона йому говорити, а про зовсім інше. Стояла мов укупана й не опам'яталась, коли Ілаш ударив її двічі. Поличники ляснули дзвінко, мов з батога, але Івона дивилася на Ілаша скоріше здивовано, ніж перелякана. Жодної сльози, жодного зойку, жодного слова не почув він від неї.

– Хай твій тато прийде завтра до мене! – наказав Ілаш з порога.

Івонине обличчя палало живим полум'ям, але не боліло. Розсипані слова, приготовлені для зустрічі, стали знов збиратися до купи, наче залізні пилини навколо магніту. Ними хотіла Івона висловити вдячність за Ілашеве ставлення на суді, хотіла сказати, що він, Ілаш, кількома словами й за один тільки день, став їй милим, ні, не милим, а рідним, мов брат. Якби не він, Петра мали засудити на страту. Вона певна! За це буде йому вдячна все своє життя. До смерті!

На Ілашевій зарубці час немилосердно карбував усе, спотворюючи рівний, бажаний ним життєвий шлях. Ледве вспіє загоїтись одна насічка, а вже біля її шраму надрізуються інші – більш болючі, більш криваві. Легіонери, фронт, довгорічний полон. Та найгірше тавро зі всіх – Івона...

– Ух, дожив-сми цього дня!

Філько буквально накинувся на Ілаша, сильно обняв і дрібно, по-дитячому задріботів ногами, підухкуючи при кожному стрибку, а згодом став здорово термосити Ілашем, примовляючи:

– Ух, вернувся ти, хлопче! Вернувся!

Коли Філько трохи заспокоївся, Ілаш сказав:

– Ходім у хату, тату. У нас і батько Тодер...

– Ой ні, синку! У хату я ще не зайду бо сми залявся, що до смерті не переступлю поріг своєї дочки! Розкажу іншим разом чому... А тепер я тут тільки тому, що ти вернувся, бо інакше ніколи не мав мене хтось видіти перед цими воротами...

– Знаєте що? – спробував Ілаш жартувати. – А ви переступіть мій поріг, а не своєї дочки...

– Так і стара казала... – пом'як трохи Філько. – Вона пішла до попа, щоб прочитав щось і звільнив мене від присяги. Повинна скоро прийти.

– Е, коли вони в дорозі, значить, що піп уже відчитав, і вам можна заходити в хату.

– Ти таки маєш рацію, Ілашку! – раптом повеселішав Філько і зірвався з місця, розмахисто й нетерпляче наближався до ганку.

– Цілую руку, тату... – зустріла його Івона.

– Цілуй, але я не до тебе прийшов... – огризнувся холодно Філько і став здоровкатися, подаючи руку зі всіма, зупиняючись найдовше перед своїм кумом Гадосом.

– А чому не до мене? – запитала Івона, подаючи йому порційку самогонки. – Я вас навіть дуже ждала, бо хотіла, щоб і ви були сьогодні тут і чули те, що зараз скажу.

Крім Філька, всі інші зрозуміли, що вона збирається приточити своє попереднє слово.

– А що? – запитав він неохоче.

– Я почала їм казати до вашого приходу, бо думала, що не схочете прийти... А добре, що прийшли-сте! Ось що, тату! І ви, батьку, і ви, бадіку та вуйно, і ти, Ілаше! – голос Івони знову похолов. – Добре, що нема мами... Вони трохи...

– Скоро прийде й вона – не радій... – уколів Філько.

– Дехто з вас знає, дехто ні, – продовжила Івона, ніби її не переривали. – Скільки тебе не було, – звернулася вона до Ілаша, не називаючи його по імені, – я народила дитину. Дівчинку. Лаврентію... Не твоя вона!

Тиша стала глибокою, аж дзвінкою. Чути лиш прискорене свистяче Івонине дихання, а знадвору півня, що розкричався десь на плоті. Ілаш стояв блідий, притаївши подих і наслухаючи, як тонко задзвеніло йому у вухах. Він навіть не бачив Івону. Вона повернулася до Гуцулки:

– На жаль, моя Лаврентія ледве дожила до трьох років, – потім знову до всіх: – Полюбила-сми одного чоловіка...

– Як тобі не встидно?! – скрикнув Філько. – Кобило ти одна! Зараз поламаю цю палицю на тобі! Ти так зустрічаєш свого чоловіка, котрого не виділа-с купу років?! Е, тобі надоїло добро!..

– Яке добро, тату? – в Івони з очей бризнули голубі іскри.

Гуцулка подумала й собі кинути слово й допомогти в чому:

– Тут якесь непорозуміння, люди добрі! Адже Івона знала, що Ілаш загинув...

– Ні, вуйно! Не тому я зробила, – і знов до Філька: – За оцим столом, тату, тому двадцять чотири роки продали-сте мене йому. А коли я вас благала дати мене за милого – бо тоді я любила Петра, хоч сьогодні він для мене мертвий, – ви би́ли мене отакою палицею, далі ременем, відтак воловодом, волочили за коси й, певне, мали добити, якби не мала б я вийти за Ілаша. Теж ви загнали Петра у кримінал, бо через вас скоїв він тоді ту дурницю. Щоправда, Ілаш був багатий і добрий. За доброту твоєї душі, – повернулася вона знов до Ілаша, – я завжди була тобі вдячна, хоч не завсіди показувала, і буду, доки сконаю.

– Хіба не видно? – шепнув чи тільки подумав Пундик.

– Але любити, Ілаше, я тебе ніколи не любила. Більше того: не раз ненавиділа тебе, вважаючи – по правді, до певної міри, – що тільки ти винен у моїм нещасті. Коли тебе взяли на фронт, я інколи навіть раділа, та не тому, що ти міг там загинути – за твою доброту і за те, що ти забезпечив мені задовільне життя, я банувала за тобою і не бажала твоєї смерті – а тому, що я нарешті сама, вільна, без того степина¹, якому продали мене, і можу мріяти про що хочу. В ті роки слала я всі свої думки до Петра, до тієї проклятої Дофтани². Але тоді я була дурна...

– І тепер ти не розумніша! – сказав Філько, але вже без попереднього запалу, але тільки з великою гіркотою.

– Пізніше, – продовжила Івона, не приділяючи жодної уваги Фільковим словам, – пізнала-сми людину надзвичайної вроди: фayne в нього лице, фayne очі, фayne волосся, фayne руки, фayne голос, фayne геть-чисто все, а ще фayneші в

¹ степин – господар, власник. (К. Ір.).

² Дофтана – назва тюрми. (К. Ір.).

нього слова та душа. Словом – пан! Але шкода, що не звідси він, а дуже здалеку, і лиш Бог знає, чи ще побачу його колись...

Філько встав, сперся на палицю і, сповнений огиди, плюнув серед хати:

– Тьху на твою голову! У тебе душа чорна, як у відьми! Як ти не боїшся Бога і людей не соромишся?! Проклинати тебе не буду, бо маєш діти й упаде на них, а діти нічим не винні... Най тя Бог судить по своєму уму! Лиш одне ще скажу: задурно пішла твоя мама до попа, бо я ще раз клянуся, що ніколи в житті вже не прийду до тебе. Аби мене грім убив, як прийду! І твоя нога не має що шукати в моїй хаті, чуєш? Щоб ти не сміла прийти навіть на мій похорон! Лиш Ілаш і його діти можуть будь-коли приходити до мене.

Філько плюнув ще раз посеред хати, крутнувся й пішов. Але з порога повернув голову:

– Пробачте мені, люди добрі... Дай вам Бог здоров'я!

Присутні, без винятку, засторопіли ніяково. Навіть Івона задивилася не кліпаючи на стіну, наче щось на ній читала. Через хвилину Ілаш здогадався, що треба було вийти за тестем, але Філько був уже, мабуть, на вулиці. Зять все ж поквапився, плентаючись і хитаючись, але йому вдалося вийти лиш у хороми. Напухла від плачу, захлинаючись і ледве хлипаючи, Аспазія кинулася в Ілашеві обійми. Дівчина пробувала щось казати, та ікання не давало. Нарешті, поміж гикавку, хлипання і плач, зуміла промимрити:

– А я вас люблю, татку!..

Зір в Ілаша скаламутився, неначе хтось кинув камінь серед тихого плеса, розбивши шибку синього неба й поламавши вільхи та верболози, що віддзеркалювалися в ньому. Він міцно заплющив очі. Милі фотографії зберіг, а решта викотились назовні німою сльозою. Йому стало соромно самому перед собою – навіть не пам'ятає, відколи не плакав, мабуть, з дитинства. Ілаш витер квапно сльозу, підшморгнув двічі, кашлянув і заговорив, але вже здавалося, що він не думає вголос, а виголошує перед кимось присягу:

– А у мене п'ятеро дітей, люди добрі! Хіба то брехня, що всім батькам хочеться, щоб хоч їхні діти зажили так, як їм не вдалося?

І *Передодень, і Ранок, і Сонце в очах, і що ще сотвориться – плоть від плоті уявного загального СВЯТА.* Не плавно й не гладко – хоч іноді тихо – вливаються одне в друге і перебивають свою каламуть з третього в четверте, де *Ворог мого ворога* розбурхує серед його обманливого тихого плеса кучеряві баранці й підлі вихри. Хто-хто, та найбільше Ілаш уже впевнений, що дні – це не білі квасолини, нанизані на нескінченній нитці, а поперемінне миттєве втілення невблаганного Часу. Чи пробісок – мигцем на бігу – передзахідного сонця крізь штахети високого паркана. Або ж голубий штиль, що передвіщає новий залп...

І ось – прибув нарешті й *Ворог мого ворога*.

КНИГА ПЕРША

1.

У Златні 1953 рік почав випадом багатих снігів. Та коли б хоч сніг сіявся і всідався спокійно, а то вже третій чи четвертий день метелиця не вщухає. Забило снігом усі закутки, кучугури перевищили плоти, і – певна річ! – завтра-післязавтра годі буде вийти з хати. Навколишні букові ліси гули моторошно, поривчасто завивали при кожному шаленому розгоні вітру, перекликаючись із зловісним свистом сосен, які покривали нагорі ґрунь чорно-зеленим їжаком.

Дивися – село на очах ніби тоне, поволі й неминуче, в білій смертельно загрозливій піні. Видніють лиш темні кроки садів і дахи з димучими коминами, та хуртовина швидко, мабуть, замете й їх. Таке враження – головно, коли дивитись на горішній кут Златни, де намети справді вищі, ніж у долішньому, бо шалено гнаний зі сходу сніг пролітає над Рипою, вдаряється в дрімучий ліс, прошиває його наскрізь ревом розшалілої хурделиці, і хоч біле снігове повісмо невпинно летить далі й далі на захід, деякі його пасма рвуться, падають за вал лісу крутими вихорами, а, запаморочившись од чортівського вертіння, вгамовуються трохи, скручуються в пухкі сувої й заповнюють ущерть затишні місця саме горішнього кута.

Така повітряно-наземна веремія, звичайно, примушує златнян сидіти, як кажуть, на печі, а коли таки не на печі, то ні в якому разі не спонукує рушати в дорогу, якою б вона короткою

не була. Без спішного, невідкладного діла ніхто навіть у село не виходить. Ні до магазину, ні до народної ради чи до будинку культури. В такі дні і в буфеті пусто. Хто не вигріває свої ревматичні кістки на печі, наважується відвідати хіба найближчих сусідів. Чоловіки мають здавна свій ритуал. Немов іржаві згорблені клюки, намагаючись наче цілком сховатися під смушевою шапкою, вони висуваються з довколишніх хат (та не впорожні – у кожного під кожухом чи в кишені сардака пляшка самогонки), по-баранячому буцкають завірюху, якщо не вдається подолати груди в груди силу вітру, і бредуть наметами по коліна, щоб зібратися по чотири, по п'ять там, де по традиції заздалегідь встановлено. Тому – дивлячись, хто чим захоплюється – у того грають у карти, в іншого обговорюють політику (не взагалі, а земельну політику, насамперед колективізацію), в одного розказують – то цей, то той, – згадуючи здебільшого військо, фронт, парубоцькі роки, в другого – просто п'ють, а напившись, співають. І курять, як турки, аж темно.

Жіноцтво теж багне товариства, тому й збирається в таку негоду по п'ятеро-шестеро чи й більше, але, зрозуміло, не по тих хатах, де зібралися чоловіки. Прядуть, скубують, деруть і водночас найбільше пліткують. Сказано – бабська натура. Не потрапити на гребінку їхнього язика, ясна річ, не можна, бо протягом кількох таких зібрань вони перемелюють геть усе село. Жінок тільки запитай – скажуть, котра котрого чи котрий котру обманюють, хто кого любить, хто що собі купив, хто на кому хоче женитись, хто до кого ходить, хто з ким посварився, котрі помирилися, словом, усе, навіть таку незначну дрібницю: що та чи інша вставила сьогодні варити. Як і раніше, жінки в політику не лізуть (і не люблять її, і не знаються на ній), бо який їм з того зиск? А колективізація, за жіночим розумом – то не політика, а найбільш життєве й

заразом болюче питання, раз ідеться про землю і то не взагалі, а про їхню! Отож, про насущний хліб! Тому-то в Златні жінки, а тим паче чоловіки, воліють про це не говорити, головню тому, що останнім часом колгоспом чомусь перестали припирати. Саме місцеве начальство вже якихось рік-два замовчує це, можна сказати, вибухове питання. Ще де-не-де (здебільшого на сільських зборах) Микола Іванишин згадує про колектив, але вже якось несміливо, ніби він ще не певний, що вдасться йому зорганізувати у Златні, або, можна й так подумати, що він сам вагається, чи, взагалі, потрібен той колгосп. Принаймні так розуміли люди, коли він як голова народної ради і заразом секретар сільського парткому не лише не настоював, як раніше, щоб переконати своїх односельчан у необхідності негайного соціалістичного перетворення сільського господарства, а ніби заохочував людей у інший бік. «Ще побачимо, як буде з колективним господарством. Теперки нам треба закінчити електрифікацію села! Я не один раз казав вам, що саме навчає нас Ленін про електрифікацію. Отож не бути соціалізму без неї! А своєчасно, коли організовуватимемо наш колектив, декому, певне, таки відірвуть вуха, як отому ведмедеві, котрого тягли до меду...» І тільки всього щодо колективного господарства. А можна й пропустити, що він лукавить. Адже Микола Іванишин недурний – сам добре знає, що коли когось чимось припирати, людина тікає від того, як чорт від ладану. Навіщо, отже, людям – та котрим? Впертим златнянам! – колективом голову морочити? Краще скаже, що колектив ще не потрібен, а коли начальство таке говорить, настане час, що люди самі вимагатимуть того колективу. Хитрий Іванишин, ви що гадаєте! – здавалося декотрим, що докумекались.

Натомість електричне світло недалеко – якщо не влітку, то восени введуть у Златну. Як не дивно, але й електрифікація не

всіх тішила. «А хіба ми в старину при електриці росли? Іноді й нафтової лампи не було, а лиш каганець чи свічка і, слава Богу, ніхто від цього не вмер!» Це діди та баби. А решта златнян мали мішане ставлення. Одним байдуже – заведуть чи ні електрику в їхні хати, інші (а найбільше молодь) уже спізнали вигоди електричного струму (досить подумати, – кажуть, – що тільки так можна мати домашній радіоприймач, щоб не говорити вже, що не треба вечорами спіпати при читанні та при шитті!), в той час, як декотрі просто ганили це діло: «Хіба від Іванишина можна сподіватись чогось доброго?..» – казали.

Відколи так шалено розперезалася хурделиця, ні Ілаш, ні Івона не гостювали. Останнім часом Івона, взагалі, таке не дуже любила. Бо коли завітаєш до когось, то обов'язково мусиш запросити й того до себе. «Щоб мені по хаті роззиралися? – підозривала вона. – Не хочу!» У свою чергу Ілаш, хоч про нього не скажеш, що відлюдкуватий, крім батька Тодера Ґадóса, не так уже й мав до кого йти. Та й батько, наскільки б не був батьком, а чи підеш до нього таки щодня? А крім Ґадóса – куди? До тестя такими кучугурами гей далекувато, та коли б хоч Філько був здоровішим – з ним уже й чарочку не вип'єш, і не покуриш. У таку віхолу швидше міг навідатись до котрогось із сусідів – до Костана, до Митра Грицевого, а то навіть до Глушка. До Шкірея або до Янчика – ні, бо там грають у карти, а Ілашеві не подобається ніяка картярська гра.

Але так чи інакше, на цей раз Ілаш та Івона нікуди не йшли з дому, бо вчора приїхав на урльо¹ Михайло. Всі зрадувалися появі несподіваного гостя, а чомусь найбільше, здавалося, Аспазія. Вона так само віддавна не бачила свого брата й тужила за ним, як і Віктор та Веронця з Домкою або їхні тато й

¹ урльо – відпустка. (К. Ір.).

мама. Але в той час, як усі хатні (тобто Ілаш, Івона та Віктор, бо Веронця й Домка не знають про Михайлів приїзд, оскільки вони не дома: Веронця в Килибанчині вчиться кравецтва у тітки Ольги, а Домка віддана в Долині) зустріли солдата радісними вигуками, обіймами, поцілунками, Аспазія цілу годину сміялася й плакала водночас. Згодом, заспокоївшись, не знала як і чим догодити Михайлові. Вона заварила золу і теж вона випрала білизну, в якій Михало прибув з війська, і, висушивши на морозі, дівчина викачала й полатала, де потрібно було, а коли Івона взялася звивати голубці, Аспазія попросила:

– Ма', хочете, я замісю Михайлові книш?

– Завтра, дівче, щоб дати й Вікторові в дорогу, бо не будемо ж двічі опалювати піч, ні?

Дівчина знала, що Вікторові канікули кінчаються, тому й не мала відваги настоювати, а Івону все одно нічим не вговориш. Краще піде надвір, де Михайло взявся сніг відкидати – братчику, я можу ще чимось стати тобі в пригоді?

Михайло замітив, що свіжі сліди тих, котрі вийшли до криниці по воду, чи тих, котрі йдуть або вертаються з села, швидко зникають під невгамовною курявою сухого колючого снігу. Від передучора, відколи прибув у тритижневу відпустку, він двічі в день прогортає дерев'яною лопатою широкі стежки – від хатніх сходів до хвіртки та від ґанку до стодолі, до курника й до шопи, під якою ще з осені Ілаш склав колені дрова; солдат робить все це доладно, хоч знає, що скоро віхола знову замете щойно прориті ним доріжки. Та чомусь від цього в його душі не породжувалося безнадійне почуття марно зробленого діла, а навпаки. Михайло озлоблявся, але не гнівно, а тільки вперто і якось майже весело, як в дитячій грі: «Ще побачимо, хто кого!» – завзято налягав він на лопату, розкидаючи обабіч сипкий шершавий сніг.

Аспазіявийшла ґанокзамітати. Коли почув шурхіт замерзлої березової мітли по дошках ґанку, Михайло повернувся:

– Ну, й помічник у мене!.. – пожартував юнак. – Іди, дівче, в хату, бо перемерзнеш!

– Не бійся – у нас не всі стали панами...

Михайло весело розсміявся, спершись на лопату й повернувшись спиною проти вітру – зрозумів, значить, куди націлена стріла його сестри. Та Аспазія ще рота добре не закрила, а вже пожаліла, що в неї таке вихопилося проти Віктора. Адже вона ніколи не скаржилася нікому, що Віктор ніяку домашню роботу не робить (хіба влітку коней в лісі пасе, якщо такий шпацір на свіже повітря відважиться хтось назвати роботою), і не завидує йому, що на цілий день божий носа в книжку занурить – їсти-пити не хоче, тільки зітхає. Знає вона за ким... За науку Аспазія поважає Віктора, а любити любить, як всіх своїх рідних – Маму, сестер, Михайла. Лиш тата любить, як нікого іншого на світі, аж душа болить, коли лиш думкою торкнеться його.

– А я жартома сказала... – вибачилася дівчина, ніби брат, якого обвинуватила у «панстві», був присутній і почув її образливі слова. – Іди у хату, Михайле, ти, певне, упрів...

– Ще й як! – знов засміявся він. – У таку духоту...

– Не смійся, бо й жовніри можуть простудитися, хоч, сказано, вони загартовані. Та й тато кличуть.

– А що? – поцікавився Михайло.

– Видай, до батька Тодера збираються з тобою йти, так мені казали... Тільки ти не виказуй, що я підслухала, чуєш?

– Ні-ні, Зічко. Добре, що ти вже не плачеш, а смієшся! – знов без причини засміявся Михайло, хапнув сестру за руку, крутнувся, одним махом здув її з ґанку і кинув на великий замет.

– Йой... – успіла вона зойкнути, і купа снігу розлетілася на-себіч, потім збіглася, мов піна кипучого молока, покриваючи Аспазію зовсім.

Михайло затупотів казенними підкованими черевиками, струшуючи сніг, подивився сміючись на Аспазіїне намагання вибresti з пухкої купи снігу та із запаморочливого вихру і гукнув уже з хоромів:

– Не купайся довго – ти ж не загартований жовнір...

Але з хоромів Ілаш злегка виштовхнув Михайла однією рукою надвір, бо другою набивав собі на голову баранячу шапку.

– Ану ще вийде трохи, хлопче. Чи, може, ти змерз?

– Ні... А що?

– Ух! – вдавано мерзлякувато заховав Ілаш обличчя за комір сардака. – Видай, не встояти нам надворі, а маю якусь бесіду з тобою... Лиш ми оба. Маємо щось поговорити. У хаті – мама, Віктор... Ходім ліпше у стайню. Там тепло від маржини, – узяв Ілаш сина довгою рукою поза плече. – А то що за щеня борсається в снігу?.. – засміявся він, впізнавши Аспазію. – Обтрусися, доцю, і йди борзенько всередину.

Наче забіякуваті барани, Ілаш з Михайлом, нагнувшись вперед і дивлячись з-під лоба – кого першого-ліпшого здути на роги, – перебігли загороду і навалили в стайню. Разом з ними покотився всередину холодний клубок білої пари. Михайло причинив двері й припер їх спиною, чекаючи зацікавлено батькових слів.

– А тут таки тепло, – сказав спершу Ілаш. – Ану, Михайлику, візьми вила, а я лопату та посунемо гній до портички¹, щоб при потребі не брехати мамі, що ми у стайні чистили...

¹ портичка – хвірточка. (К. Ір.).

Ніби нічого у світі не бажав більше, ніж гній відкидати, Михайло взяв з кутка вила і почав згрібати з-перед ясел.

– Фарта¹! – пестливо ляснув він долонею молоду телицю.

– А за цей час поговоримо, що маємо говорити... Зрештою, нема чого довго розводити – просто хочу запитати щось тебе, хлопче.

– Питайте, тату... – мляво згодився Михайло, не то вгадав, про що питатимуть, не то побоювався того.

– Таки питатиму!.. – посміхнувся Ілаш, вкинувши в жолоб лопату гною. – З тобою вже можу говорити по-чоловічому. Е, та на фронті сержанти, як ось ти тепер, знаєш, ким були? Що й говорити! – потім усмішка на Ілашевім обличчі не те, що згасла, а, швидше, посерйознішала. – Чув-сми, що ти, нім іти до війська, ходив до Какуневої дівчини. Ларця чи як їй... Хочу знати, яку гадку маєш?

– Я, тату... – почав Михайло, не підводячи погляду.

– Чекай, синку, ще трішки, най я своє докажу. Так... Чи задумав ти уже женитися, а чи ще кортить парубочити? Це одне, а інше: любиш Какуневу Ларцю і хочеш її взяти чи, може, друга у тебе в серці й на умі? Чому питаю? Вижу, що ти вже третій день дома, а був лиш у корчмі та в батька Тодера. На цвинтарну вулицю й не завертав, ніби не там живе Какунь... Що на це скажеш? Знаєш, чому питаю? Преці я у Златні якийсь Ілаш Дорін і не хочу, щоб село говорило, що мій хлопець збиткується над людськими дітьми!

Михайло підвів голову і сказав сухо:

– Мені хтось писав, що до неї вже другий рік ходить один з Рипи...

– Так?.. – протягнув Ілаш. – Писали тобі, кажеш?..

¹ *фарта* – вигук, яким підганяють корів убік. (К. Ір.).

– Та ж маю і я, тату, в Златні своїх шпигунів! – загордував Михайло.

– Мати, може, й маєш, а чи вірно служать тобі оті шпигуни? Про це ти подумав? А що, коли тобі таке написали, щоб ти зрікся дівчини?

– І таке може бути... – статечно погодився парубок.

– То певна річ, що може бути, Михайле! А ще може бути, що ти зрікся дівчини, мабуть, таки на користь свого «шпигуна»...

– Не гадаю!

– Твоє діло. А цікаво: що тобі Ларця писала?

– Вона не писала мені від минулого урльопу.

– То чому?

– Я заборонив...

– Так говори, хлопче! І не вигадуй всяких шпигунів... Чому б тоді не ходив до неї інший парубок? Може бути він з Рипи або будь-звідки.

– Най ходить...

– Ось це я хотів від тебе почути. Іншими словами, тебе Какунева дівчина вже не цікавить, так?

– Та так... І женитися я ще не збираюся.

– Зрозуміло. А чи повинен ти розквитатися з дівчиною? Хочу казати: маєш перед нею якісь обов'язки? Ти, певне, розумієш про що я... Какуни – порядні люди. Ми з Мисьом разом воювали, і не хочу червоніти від сорому, коли стрінемося на вулиці. Тому питаю тебе, Михайле, ще раз: почуваш себе зобов'язаним перед Ларцею? Відповідай чесно й відверто – тут нас ніхто не чує.

– Ні.

– Добре. І женитися, кажеш, теж ще не задумав?

– Ні. Хай спершу Віктор жениться...

Ілаш так і зрозумів, куди син стріляє: отже довідався й Михайло, що Віктор майже щодня відвідує Аспазіїну Оксанку, а волів прикинутись, що недочув останні Михайлові слова.

– Як хочеш, я не припираю, сам пізно женився... Але знати твої наміри мушу. Через півроку твоє жовнірство закінчиться, а часи, сам видиш, які настали... Раніше чи пізніше у нас, видай, заберуть землю, товаришію вже завели, потім колектив... І останній дурень уздрів, куди все пішло.

– Тому-то я й не маю наміру залишатися в Златні.

– Що? Ти, може, подумав реангажуватись¹?

– Міг би, але не подобається мені в такому війську.

– Добре маєш, синку! – зрадів Ілаш, певне, не тому, що і йому не подобається військове життя, а насамперед тому, що Михайло служить не в піхоті, не в артилерії чи деінде в справжньому війську, а в загонах примусової праці, де, на його думку, не варто залишатися; додав: – Мудро подумав-с! А що гадаєш робити?

– Був-сми сночі у батька Тодера. Хотів би і я наймитися працювати на Сучавському комбінаті, де працюють батькові Митро і Віорел. З осені – хай спершу військо відбуду. Обіцяли поговорити. Там, кажуть, заробляється добре.

Сучавський деревообробний комбінат – новітнє дитя соціалістичної промисловості, один з кращих доказів розумної індустріалізації, гордість далеко не лише області – сконцентрував значну кількість робочої сили, як Златни, так і багатьох інших навколишніх сіл. Гарні зарплати й не в останню чергу інші вигоди (згадати хоч би заміну соціального походження: приміром, із куркульського чи навіть селянського

¹ реангажуватися – залишатися (здебільшого, унтерофіцером) на надстроковій військовій службі. (К. Ір.).

на робітниче – і цього досить!) потягли чимало златнян на індустріальну роботу. Найкраще тим, котрі, відвідуючи вечірні заводські короткострокові курси, зуміли засвоїти й оволодіти якимось ремеслом. Котрі ні – працюють некваліфікованими робітниками, сторожами, пожежниками тощо. І цим теж непогано. Спочатку пішли на комбінат головно ті, котрим нема в селі, що робити, бо вони безземельні, малоземельні або лінівці. За ними подалися в промисловість і інші селяни.

– Ага... – задумався Ілаш. – То, може, й незле... А Митро з Віорелом, як й інші з нашого села, ходять щодня в місто на роботу. Чому б і тобі не ходити з дому?

– Та я теж їздитиму з ними – ратою¹ або цугом².

– Ось та! А ти казав, що не маєш наміру залишатися в Златні...

– Я про роботу, тату. Олійниці у нас уже нема, зі землею, самі кажете, бозна-як буде...

Раптом відчинились двері і в стайню влетіла Івона, окутана хмарою холодної пари.

– Ви що тут обидва робите, старий? – підозріло блимнула вона.

– Видно, ма', що робимо – викидаємо гній... – відповів Михайло й повісив не дуже поважну усмішку.

– Ану не шкірся, хлопче, коли не тебе питають! – незадоволено сказала Івона. – Ходи до хати, старий – кум до нас прийшов.

– Котрий кум? Килибанський?

– А котрий? – сухо перепитала Івона.

– Та в таке верем'я³? – не переставав дивуватися Ілаш.

¹ рата – автобус. (К. Ір.).

² цуг – поїзд. (К. Ір.).

³ верем'я – погода. (К. Ір.).

– Тато заслабли... – продовжував глухнути Івонин голос.

– А що?

– Не знаю. Тебе, гвавт¹, кличуть...

– Іду і я з вами, тату! – заявив збентеженим голосом Михайло.

– Куди в таке пекло?!... – скрикнула Івона, але, пожалівши, тоді ж замовкла.

Всі троє зрозуміли, що ці слова вихопились у Івони мимоволі. Недотепними здались вони не тільки Ілашеві й Михайлові, а й самій Івоні, і насамперед не тому, ніби батьки (головно, мама) пізно здогадалися, що їхній син уже давно не дитина – отже й нема чого боятися пустити його в таку негодю. А вибух Івониної люті тлумачився зовсім по-інакшому: зрештою, Філько її батько, а не Ілашів, а у таку хвилину він кличе не її, свою дитину, а зятя. Значить, старий уперто дотримується й надалі своєї присяги не дозволити Івоні ступити на батьківське подвір'я. Їй стало незручно й досадно і, щоб не надто продовжувати прикру мить, крутнулася й покинула стайню.

¹ гвавт – нехайно, настирливо. (К. Ір.).

2.

У Килибанчину вирушили разом з Дмитром Шведуняком не лише Ілаш з Михайлом, а й Віктор.

– А тобі треба збиратися в школу! – аж зойкнула Івона, коли почула Вікторове рішення.

– Я валізу вже спакував, – коротко відповів юнак.

– Чуєте, люди добрі?! – сплеснула Івона. – У таке верем'я йому лиш валіза бракує... То тридцять кілометрів тобі пішки йти, хлопче! Перепакуєш усе у бесаги¹!

– Які бесаги? – образився Віктор. – А що, я старий Оглон чи якийсь жебрак?..

– Так-так, пани не носять бесаги... – кинув підсмішкуючись Михайло.

– Не в тому річ, Михайле, – вмішався в бесіду килибанський кум Дмитро Шведуняк. – Ваша мама незле навчає Віктора: щоб рушати в таку дорогу, треба мати руки вільні. А валіза заважає боротись з наметами та віхолюю.

– Тоді, позичу тобі, Вікторе, мій військовий ранець, – спробував Михайло виправити своє попереднє глузливе слово.

– Не потрібно мені...

– Коли не потрібно, – огризнулася Івона замість свого старшого сина, – іди перепакувай у бесаги!

¹ бесаги – сакви. (К. Ір.).

– Увечері, ма', – тихо, але рішуче відповів ліцеїст. – Тепер іду з татом у Килибанчину – я теж хочу видіти діда!

Останні слова спричинили загальне мовчання. Незручним виявилось воно для всіх, бо кожний зрозумів, що саме хотів висловити ними юнак – отже будь-хто з присутніх може йти бачити хворого Філька, окрім Івони. У свою чергу вона усвідомила і сприйняла цей факт надмірно боляче, хоч ніхто з присутніх не догадався. Її вроджений егоїзм уміть покритися тонкою кіркою не то суму, не то каяття, а швидше боязні, що вже ніколи не побачить свого батька. Не мала Івона ні гадки, ані наміру розкаюватись перед Фільком – було б це противним її натурі, а крім того, на її думку, і не мала за що, – а просто, почувши, що її тата уже законювали¹, їй раптом дуже захотілося ще побачити його. Сама не скаже, що саме породило в її душі ту тонку кірку суму чи боязні – а, може, краще назвати те почуття заздрістю, – що сьогодні їй не дано те, що всім людям дозволено: бачити – можливо, востаннє – свого рідного тата. Задумавшись трохи над цим, Івона зрозуміла нарешті, що таке бажання з'явилося, певне, тільки через оту дурну заборону відвідати свого тата, та ще й тому, що заборона пішла не від когось іншого, а таки від її батька. На мить вона уявила собі, що їй не лише дозволено відвідувати Філька, а навіть благають її, але вона вперто відхиляє таку пропозицію. Тоді ж тонка оболонка суму-боязні, що покрила на короткий час її душу, лопнула, як мильна булька, і на поверхню впливли попередні сталі почуття:

– Ідіть усі у Килибанчину! Іди й ти, Аспазіє...

Ілашеві стало неприємно, що Івона говорить таке перед кумом, хоч не секрет, що Філько заборонив їй ступити на

¹ законювати – причащати. (К. Ір.).

батьківське подвір'я. Та краще про це вже не згадувати. Тому, немовби Івона нічого не сказала, він налив горілки й підохотив Шведуняка:

– Ану, куме, ще по порційці! Випий і ти Михайле, відтак подай Вікторові, якщо й він іде з нами.

– Не хочу, тату, – засоромився хлопець.

– Інакше не витримаєш у такий мороз.

– До Килибанчини – крок. А я не боюся завтра рушати аж до Серету...

Ще певний час після того, як метелиця, оповивши чоловічі постаті непосидюче-грайливим полотном, огорнула й проковтнула їх, Івона стояла перед вікном і дивилася в задумі надвір:

– Ади – світ валиться, а бахур збирався йти простоволосий!

– Що кажете, ма'? – недочувши, запитала Аспазія.

Івона не відповіла, і дівчина не настоювала – зрозуміла, що мама, видно, про Віктора, котрий не хотів надівати шапку. Він уже якийсь рік, якщо не два, – думалося Аспазії, – веде себе таки по-панськи, згідно з чим не годиться носити ні капелюха, ні шапки. Щоправда, його довга темно-каштанова вгору зачесана фрізура¹ зі зачоченими на потилиці й на скронях світло-мідними, ніби збляклими, кучерявими кінцями – дуже файна. Але не показувати її в таку віхолу. Віктор каже, що мама задурно настоюють, щоб він брав шапку, бо у Сереті, хоч і заставляють прикоротити чуприну, все одно не буде її носити – хочете, щоб хлопці з мене сміялися? Мама кажуть, що най сміються, ніж на голову заслабнути, а коли не хочеш брати шапку, то сиди дома!

фрізура – зачіска. (К. Ір.).

Твій сардак ще й без команака¹. Що надінеш, коли мороз припече?

Івону підтримав Ілаш та кум Шведуняк, і Віктор неохоче насунув собі на голову шапку. Не бачити йому діда через таку дрібницю?

Хоч про це не говорив нікому, в глибині своєї душі Віктор вдячний своєму дідові, як жодній іншій людині. Він добре знає, що, якби не Філько, ніколи йому не стати учнем серетського ліцею, а мав, як кажуть, дома свині пасти. Крім того – а це здається Вікторові набагато головнішим, – він не мав мати вставлене, замість виїденого вапном, скляне око, достеменно схоже і кольором, і величиною на його живе. І не по сьогодні, а до кінця своїх днів мали називати його в Златні сліпаком. А будучи таким, хіба міг він наважитися освідчитись Оксанці у своїм коханні? Ніколи у світі! Така думка завжди породжувала в його душі болючу порожнечу – своє життя без Оксанки Віктор просто не може уявити. Як тоді не спішити йому в Килибанчину до діда, мовчки поцілувати руку, яка назавжди вивела його у світ? Хоч і соромно йому самому перед собою (про це ніхто не догадався, навіть Оксанка, котра, безперечно, найближча йому людина), але в довгорічних непорозуміннях між його мамою та дідом він завжди був на Фільковому боці. Душевно, щоправда. Бо судити свою маму поки що не наважувався, хоч минулими роками його душа не раз засуджувала її, та своїй голові він категорично заборонив у те мішатися. І в школі навчали його, і дід та баба постійно радили, і інші доброзичливі люди старалися втовкти йому в голову, що син завжди повинен слухатися тата-мами, бо батьки завжди праві.

¹ *команак – відлога, капюшон. (К. Ір.).*

Різдвяні канікули – чи зимові, як стали їх називати – кінчаються, і Віктора почав охоплювати сум: він повинен завтра вертатися до ліцею, а це означає знов на два-три місяці розлучатись з Оксанкою. Не те, що він не побачить її за цей час. Приходитиме раз чи двічі в місяць (пішки тридцять кілометрів у суботу з Серету в Златну, а в неділю по обіді – тридцять назад) і побачаться, але це зовсім мало, коли вони звикли стрічатись щовечора. Правда, писатимуть одне одному листи. Щодня! Та все ж мало, хоч Оксанчині листи – неабияка йому радість, та не радість, а, просто, він любить їх. Любить її почерк – чіткий, заокруглений, рівномірний, ледь нахилений направо, – любить прості жовтаві конверти й такий же зошитовий папір Оксанчиних листів (тому й обцілює їх), любить кожне написане нею слово, а найбільше зі всіх – перші й заключні: «Сонечко моє дороге!». Віктор аж пітнів, і руки починали в нього труситись – так чудово, так мило називає Оксанка його! Сонечко моє! Звідки видобула вона таке дороге й нечуване слово?! А в кінці листа: «Обнімає й цілує тебе – твоя Оксана». Вікторові ставало млосно, хоч, прочитавши підпис, на мить в його душі осідала легка тінь незадоволення: чому Оксана, а не Оксанка, як він її називає? Та в наступну мить сум розвіявся, бо там «обнімає», «цілує» – хто? – «твоя»! Віктор прилипає гарячими устами до цих зворушливих слів і починає вдруге читати письмо: зразу душа наливається радістю щастя – «Сонечко моє дороге!».

А, може, через віхолу школи позакривають на певний час... Хіба не сталося таке кілька років тому? Був Віктор тоді в другому чи в третьому класі. Через випад великих снігів та через страшні морози в Златні школу закрили на цілий місяць, а, може, й на довше – уже не пам'ятає. Невже він знов такий удачливий? Піде до бібліотеки й загляне в газету – в ній

повинно про таке писатися. Бо якщо завтра починає навчання, увечері, вернувшись від діда, він посидить з Оксанкою допізна – як годиться на довшу розлуку, хоч його мамі це не сподобається. А Івоні взагалі не подобається, що її син відвідує Аспазіїну хату. «Ти вже, – каже вона не раз Вікторові, – якийсь кавалер, можна сказати, панич...» «Овва!..» – сміється Ілаш. «Ти знай, старий, що наш Віктор таки панич, раз нарік лицей добуває! Скільки у Златні таких, як він? – звисока лупала вона на Ілаша, а далі поверталася спиною до обох і додала тихіше, ніби сама собі: – А він до мужички ходить!..» «Коли він панич, то в нього мама пані, так? Іди, бабо, не дуйся і дай дітям спокій...» «Діти, кажеш?! То я в його роки вже давно була твоєю жінкою! Ліпше була-м не дожила тієї години...» Ще добре, що Віктор бреше, ніби він майже щовечора в будинку культури з хлопцями: то в шахи грають, то репетиція хору, то інше щось. Якби вона знала, що він, хоч і піде до хлопців на пів години, як тільки смеркне, Віктор уже спускається вулицею попри Гадóсову кузню, промине Чоропіту, відтак Кідовця й Галунку і вже в Оксанки. Заходить прямо до хати – Аспазія не сердиться. Віктор вдячний їй за це, бо не знає, що вона вважає і, можливо, має рацію, що безпечніше, коли дівчина на маминих очах.

Сьогодні Віктор посидить до опівночі. А якщо закриють школи, то й завтра будуть укупі, і післязавтра... А втім, може, краще, щоб не закрили школи: скоріше піде, скоріше й вернеться. А вертатися – то вернеться вже назавжди, хай тільки одержить атестат зрілості. Йому ж пішов уже дев'ятнадцятий – можна, значить, женитися (про таке він ще нікому не говорив, навіть Оксанці соромився казати, хоч вона, певне, того й сподівається й бажає. Лиш своєму однокласникові, Скоробогачеві, якось признався. Фактично, Віктор нічого йому

не казав. Але листування з Оксанкою вів на Скоробогачеву адресу, бо він же серетський, а одержувати такі листи на адресу школи чи в гуртожиток було б надто небезпечно. Одного разу Скоробогач приніс Вікторові аж два листи. «То коли весілля?» – подаючи їх, значуще посміхнувся колега, на що Віктор не відповів нічого, а не заперечуючи, отже признав).

Щодо навчання на якомусь факультеті, Віктор зберіг такий намір і бажання, оскільки студентом можна бути й жонатим, студент уже не те, що учень. А що Оксанчина освіта не перевищила сім класів навчання – це, на Вікторову думу, така дрібниця, над якою навіть не варта зупинятися, оскільки вона не являє собою перепону в сповненні його планів. У котрій то книжці читав Віктор таке: він учений, а вона безграмотна. Ну й що? Буває, коли про таке пишуть. Крім того, Оксанчина мама сказала одного разу, що, якщо він задумав стати студентом, то вона пошле свою Оксанку до Сучави чи до Радівців у якесь професійне училище. Щоб не відставала.

Вітер заганяв гарячі шпильки в обличчя, а кожний сильний подув зривав Вікторові шапку з голови і забивав майже по-студентськи запущену гриву білою половою снігу. Він був певний, що Богдан Яремчук, директор ліцею, в перший таки день пошле його до Роберта постригтися, але доти він ще похвалиться у Златні своєю шевелюрою. Як це часто робили тато та Шведуняк, коли їм здувало шапку, Віктор теж повертався спиною проти вітру, й тоді пасма волосся відстуборчувалися й зразу ж замерзали. Голова, вуха, щоки – байка, не перемерзнуть. Єдине, що його дійсно боліло від холоду – як не дивно – це скляне око. Ну, певне, не око як таке, а очна западина, але йому здавалося, що болить таки ота мертва й сліпа скляна куля, аж сльози точаться. Віктор заплющив повіки, ще й затулив їх долонею.

– Ото мудро мало бути тобі тепер без шапки... – загорлав килибанський кум, щоб перекричати віхолу. – А ти насунув би глибше ту шапку, – порадив, – аби форт¹ не здувало.

– Він насунув би, та не видите, бадіку, – закричав у відповідь Михайло, – що копиця заважає...

– Я не солдат, щоб стригти голову як бубон... – відбив Віктор іронічну братову атаку.

Лиш Ілаш мовчав. Розмахуючи довгими руками, щоб легше долати вітер та намети, через що при кожному кроці його лівий лікоть шурхав шорстким сукном сардака по кукурудзяному качані, яким він заткнув пляшку самогонки і який визирав з кишені. Він жалів, що цю горілку прийдеться, мабуть, пити лише з кумом та зі своїми хлопцями, бо з Фільком – і не тому, що тепер захворів – уже давно годі чокнути чарку, як це він колись дуже любив.

На гостинці та по вулицях Златни пусто – гуляють одні шалені вихори сухого снігу. Волею-неволею, проминувши колишній панський двір, далі церковну дорогу, а потім толоку з-перед диспансеру, чоловіки нарешті вийшли із Златни й увійшли в Килибанчину. Вулиці сусіднього села були теж пусті й заметені, так що вони дійшли до Фількового господарства, не зустрівши нікого по дорозі. На подвір'ї у Філька теж пусто й товсто завалено снігом. Одним за одним вони добрели до порога, коли раптом відчинилися вхідні двері, й стара Марія зустріла їх голосячи:

– Йой, Ілашку! – сплеснула вона гладкими напухлими долонями. – Михайло конає! Йой, Госпідку мій!..

– Ну, цитьте... – співчуваючи, пригорнув Ілаш свою тещу і погладив, мов плаксиву дитину.

¹ форт – постійно, водно. (К. Ір.).

Марія вивільнилася вже ніби трохи заспокоєна, витерла кінцем хустки червоні від плачу очі й сказала тихо:

– Прошу до хати, – потім через коротку паузу, уздрівши внука: – То ти, Михайлику? Коли прийшов-с, синку? Радий буде дід, коли побачить своїх любих внуків...

Ілаш, як і всі інші, струсив у хоромах із себе сніг, змів березовою мітелкою черевики, вийняв з кишені сардака пляшку й подав тещі.

– Не треба було... – взяла вона горілку, а коли вже увійшли в хатчину, додала: – Ади, хто прийшов, Михайле... Чуєш, Михайле?... – безнадійно, але тихо заридала вона. – Ілашко та внуки хочуть випити з тобою порційку. І кум...

Філько лежав горілиць із заплученими очима, поривчас-то й прискорено сопів, певне, не чув Маріїних слів. В узголів'ї на ослоні сиділи тітка Ольга, Маріїна двоюрідна сестра, і Веронця. Жінка тримала над Фільковими грудьми три запалені свічки, а Веронця, при вході чоловіків, схопилася з ослона, підійшла до них і притулилася до Михайла, в такий спосіб вітаючи мовчки брата з приїздом, і аж потім вклонилася татові і всім іншим. Ніби хтось наказав, чоловіки одночасно зняли шапки й перехрестились, а Ілаш підійшов до ліжка:

– Тату... – тихо сказав він. – Що робите? – запитав недоречно.

Філько продовжував ритмічно сопіти, наче спав і не чув зятевих слів.

– Тату... – знов звернувся Ілаш до хворого і поклав свою широку долоню на безживні й ніби назавжди схрещені на грудях тестеві руки, наче здоровкався з ним.

– Михайло востаннє говорив сьогодні вранці: тричі кликав тебе, Ілаше... – сказала Ольга і швидко перейшла на інше, створюючи вид, що не хоче, боронь Боже, образити когось

своїми словами, тобто вважаючи, що не годиться підкреслювати, ніби Філько в останню хвилину кличе зятя, а не своїх кровно найближчих: Марію та Івону. – А ти, Ілаше, пішов би за попом.

– Ви досі ще не законювали його? – здивовано подивився Ілаш на тещу.

– Як ні! – відповіла Марія. – Був панотець учора, законював Михайла, але обіцяв прийти й сьогодні прочитати... Ти знаєш, Ілашку, де парафіяльна хата?

– Знаю, певне, що знаю, – сказав Ілаш, але не квапився іти.

Всі дивилися на Філька; навіть ті, котрі обмінювалися словами, не дивилися на того, до кого зверталися, як звичайно буває, а не зводили очей із хворого, ніби все те йому говорили.

– Подати порційок? – запитала Марія прибулих, головно зятя, а дивитись дивилася на свого чоловіка, здавалося, що дозволу в нього просить. – Перемерзли-сте, бідні, і треба вам нагрітись.

– Пізніше, – вирішив Ілаш.

Після цього певний час тривало загальне мовчання: старші виговорили своє, а молодші не наважувалися порушувати тривожну мить. Михайло вже кілька хвилин непокоїться, переминаючись із ноги на ногу – хотів би сказати, що в хаті задушно й повітря застоєне, чи не дозволять йому відчинити двері до хоромів? І дідові, він певний цього, стане легше, якщо прохолодиться. Ось як спітнів він. Вони ні? Оглянув присутніх – дійсно, ніхто не потіє, як він. Дідові, може, теж не душно. Парубок промовчав пропозицію, наважився тільки розстебнутись. Глипнув на брата і подумав, що іншим, мабуть, таки трохи прохолодно. Ади Віктор – дрижить, аж зубами заклацав.

Непритомний Філько продовжував прискорено, зате рівномірно сопіти. Знадвору гострий порив вітру відповідав йому замерзлим скрипучим відгомонам. Здавалося, ніби два косарі, змагаючись, поперемінно налягають на свої кісся, а коси чергово посвистують одна одній. Навколо відчувалася якась напруга, всі чекали чогось, якоїсь хорошої зміни й готові були зробити для неї будь-що, але не знали, що саме і як їм треба робити, і кожен ждав чужої ініціативи. Може, напруга спала б, якби Ілаш пішов покликати попа. Марія та Ольга не наважувалися вдруге згадати, що пора б йому йти, а решта і стільки не мали права на таке. Напруга росла в міру продовження мовчання. На горищі гупнуло щось, і всі подумали, що то коти ганяються за мишами.

Раптом щось вкоськало Вікторову дрож. Юнак начеб просвітився, зненацька зірвався з місця і підбіг до постелі. Підняв руки з грудей хворого – кожну в одну свою, – став по черзі цілувати то одну, то другу, трохи сіпаючи Фільком і щоразу голосно примовляючи:

– Дякую вам, діду! Дякую вам, діду!

Віктор заговорив надто голосно, і всім здалося, що надто декларативно для такої обставини. Та незручний момент, який спричинив Віктор і який уже загрожував оволодіти присутніми, прогнав Ольжин голос:

– Иди, Ілаше, за попом. Старий він у нас – не подолає таке верем'я без тебе.

– Іду, йду, – сказав Ілаш, ніби тільки тоді пригадав, що має таку повинність.

Він навіть відвернувся від ліжка, пробіг поглядом по хаті, неначе шукаючи чогось. Веронця уже збиралася вказати пальцем, що його шапка на клинку біля мисника, якщо він за нею роздивляється. Марія й собі зрушилася іти виряджати. Але

нічого з цього всього не відбулося, бо несподівано запищав Михайло:

– Йой, дідику мій!

Умить усі повернули погляд до ліжка. Філько тихо заскавулів, потім роззявив рот, сильно напнувся, доки підпер ліктями бік, намагаючись хапнути ротом якомога більше повітря. Але, видно, щось не давало, і він жадно зіпав на всі боки широко роззявленим ротом, начеб навколо не було того повітря. Розпач скривив і спохмував Фількове обличчя. Він судорожно захропів двічі, коротко і рвучко дригнув ногами й знерухомів. Пустий рот залишився роззявленим – немов чорне вербове дупло, з якого щойно повилітали крикливі гороб'ята. В наступні, здавалось, безконечні секунди присутні марно ждали від Філька будь-якої найнезначнішої життєвої ознаки – поруху повік, короткого вдиху чи стогону. Не дочекалися. Поступово на Фількове обличчя осідав спокій, розгладжуючи, майже чи не до усмішки, зморшки, розправляючи й прояснюючи насуплене чоло. Всі зрозуміли, що на цьому, мабуть, усе – Філько сконав.

Тоді, хлипаючи й захилинаючись, Михайло кинувся до свого діда, схопив його за груди й став сильно термосити ним, але не в силі був вичавити з себе ані слова, через що тиша глибшала, доки у вухах кожного стала дзвінкою. Віктор відволік брата, і той перестав сіпати дідом, і сам приліг до грудей покійного, ніби хотів переконатися, чи серце ще стукає. Та Михайло знов кинувся до свого діда, взяв його за руки, начебто хотів допомогти йому встати. Та, щоб довести марність його спроби, хтось тихо сказав:

– Най 'го Бог простить!

Віктор не вірив, що людини може так швидко не стати. Стояв задеревілий, хоч у душі сильно бажав допомогти

Михайлові пробудити діда. Не давала йому ота скляна куля – розжарилася, пекла й бубоніла, аж доки болісно не тріснула. Ба ні, то, мабуть, знову щось на горищі. Сліпе око докучливо тьохкало, перешкоджало зосередитись над чимось. Навколо все гуло й висіло в плавній невагомості, як у каламутному сні. Лише коли серед загороди людські голоси перекрили рев вітру, юнак зрозумів разом зі всіма хатніми, що знадвору кричать, як на сполох. Але, певне, не може бути, – подумав, – щоб той крик був спричинений пожежею. У котрого нещасного загорілося в таку біснувату віхолу? Кричать по допомогу чи що? Уже стукають у вікно – скоро шибки порозбивають. А що вони знадвору гукають, Віктор не розбере, хоч ріж.

3.

За годину Фількова хата згоріла дотла.

Ніхто не підпалював її. А загорілася вона, певне, від мандрівної іскри, піднятої димом на горищі. Це, виявляється, головний недолік хат без коминів – дим із печі піднімається димарем не надвір, а розпливається по горищі, звідки через шпари й окоподібні отвори в даху повільно виповзає в повітря. Натомість не потрібно будувати коптильню, бо м'ясо, солонину та ковбасу можна дуже добре коптити й на горищі. А що, коли якась бродяча іскра прилипне до сухої як губка драниці, а надворі дмуть шалені вітри?! Не спам'ятаєшся, коли хата спопеліє, як ото Фількова.

Сусіди, хоч і позбігались, нічого вже було їм робити, бо вогонь, весь час піддутий сильним вітром, швидко розпалався, ворожі язики полум'я охопили пересохлий гонтовий дах, буквально, з усіх боків, драниці зашкварчали, потім затріщали, немов короткі кулеметні черги, і віхола здирала їх, мов розжарену залізну риб'ячу луску, розносячи довкола, через що дехто із сусідів біг до своїх домівок, щоб вчасно запобігти небезпеці, нанесеній на їхні хати летючими палаючими драницями.

У Фільковій хаті незабаром провалились крокви, від чого загорілася стеля, трухляві сволки, а далі одвірки, стулки, вікна та двері, охоплені грайливим, майже веселим полум'ям.

Добре, слава Богу, що не загорілася й стодола. Вона вціліла не тому, що вітер не дув у її сторону – він вихрився і гнався в усі боки та з усіх боків – і не тому, що стодола й стайня на безпечній відстані від палаючої хати. Ні. Навіть не тому, що між ними височить розлога дика груша (вона захистила стодолу від пожежі тільки в певній мірі), а насамперед тому, що їй просто пощастило. Кілька палаючих драниць загрозово налетіли на неї, але не могли встромитись у задубілий, скутий морозом солом'яний дах, а, слизько покотившись вниз, застромились зі стріхи в намети.

Як тільки зрозумів, що діється, Ілаш подумав запобігти насамперед паніці, не дати їй оволодіти ані людьми, що знаходилися в хаті біля небіжчика, ані тим, котрі збіглися на подвір'ї й безпорадно дивилися на сусідське нещастя. Можливість і небезпека такої паніки росли головню тому, що Ольга, відчувши дим і побачивши наближення вогню, почала страшно пищати, і ніхто не міг її вгамувати. Ілаш швидко підбіг до неї і ляснув два поличники. Ольга вмить замовкла, а він крикнув присутнім:

– Робіть тільки те, що я вам скажу! Ідіть, – трутнув він Ольгу, – не пускайте людей досередини, а то погоримо тут, як миші! Ану, хлопці, ти, Михайле, підстели вереню – будемо виносити діда надвір. Ви, мамо, ідіть борзенько у хату велику і позбирайте, у що тата переодягнути. І собі візьміть: кожух, чоботи, буфу й інше потрібне, ну, гроші, якщо у вас є, і виходьте швидше надвір. Іди, Веронцю, поможи бабі.

Як не дивно, але важкувата Марія виявила в ті хвилини неабияку проворність і відвагу. Вбігла в сусідню кімнату, де полум'я вже бігало вздовж сволока, кидала на руки своїй внучці білизну і Фільків одяг (усі селяни більш-менш похилого віку заздалегідь приготівляють собі на смерть

вбрання, рушники, полотно і що ще потрібно), вхопила де-що й для себе і опинилася разом з Веронцею посеред подвір'я.

Коли виносили Філька, на короткий час у хоромах зіткнулись із натовпом, але Ілаш закричав:

— Ану відступіть, люди добрі!

Бажаючи швидше пропустити тих, котрі несли Філька, хтось мимохіть зачинив вхідні двері. У потемках хоромів на недовгий час запанувало мовчання. Нова ситуація збила на мент людей з пантелику, але зараз же всіма оволодів смертельний жах і водночас бажання врятуватись із палаючої пастки. Ті, хто був ближче до входу, безнадійно накинулись на двері. За ними наперли інші, ускладнюючи становище, бо двері відчинялись досередини. Знадвору штовхали інші. Коло вогняного оточення хижо звужувалося, жара припікала чимраз сильніше, дим душив хорімних, сволок і стеля потріскували, оббризкуючи всіх курявою сліпучих іскор і загрожуючи в наступну мить повалитись на людей.

Мовчання тривало не довше хвилини. Спочатку хтось закашлявся димом, далі Ольжин писк встромився гострим цвяхом у тишу, зі стелі знову посипались тріскучі іскри. За нею почали пищати й інші, і невдовзі хороми виглядали на кипучий горщик.

— Гей! Відчиніть двері!

Ілаш уже даремно кричав, вимагаючи, щоб люди слухалися – його ніхто не чув серед цього страшного пекла. Жалів, що не крикнув раніше, коли присутні могли почути. Зараз уже пізно. Коли знадвору почулося сильне гупання у двері, вируючий вереск трохи притих. Ілаш скористався моментом і знов загорлав:

— Відчиняйте досередини! Чуєте?

Але і на цей раз ніхто не послухався, і в Ілашеву душу вперше почав прокрадатися страх – що, коли не зможуть вийти?! А в хоромаш його діти! Він випустив кінець верені, в якій несли Філька, і кинувся вперед – знав, що за передні кінці несуть Михайло з Віктором. Спотикнувся об покійного і, падаючи, вчепився руками за чийсь одяг. Ні, це не Михайло й не Віктор! А Веронця де?! Чи вдалося їй вийти з Марією з хати? В судорожній метушні годі було когось намацати. Тоді в Ілашевій голові блимнула рятівна думка: вернутися напонамацки в хатчину, а звідти через вікно – надвір! Мусить покликати й дітей.

– Де ви, Михайле, Вікторку, Веронцю?! – зарепетував він. – Чуєте, кума? Де діти?

Начебто хтось відповів. Йому здалося навіть, що розрізняє голос свого Михайла чи кума, але так і не розібрав, хто що кричить і чи йому відповідають. Хороми гуділи загрозливо. Ілаш зрозумів тільки, що нема часу гаяти – мусить діяти якнайшвидше.

У протилежний бік легше пробитись. Ілаш натрапив на двері, відчинив, і в хоромаш трохи розвиднілося. Він вхопив стільчик з-під стола й жбурнув ним у вікно. Шибка лопнула й розлетілася, і досередини дихнуло свіжим повітрям. Ілаш знов закричав щосили:

– Ходіть сюди!

На цей раз люди почули Ілашів крик, бо десять-дванадцять, скільки було їх у хоромаш, подались щодуху в хатчину. Він розбив і друге вікно.

– Вискакуйте надвір! – крикнув Ілаш владним, але вже спокійнішим голосом. – Один за одним, а не гуртом, як вівці! Допоможіть насамперед жінкам. Стійте тут! – вхопив він кума та Михайла. – І ти, Вікторе!

У той же час вхідні двері, звільнені від внутрішнього натиску, відчинилися. Сильний протяг вивіяв дим з приміщення, але й значно посилив вогонь. З обох стель посипались іскри. Потріскуючи попід сволами, полум'я пожвавилось, зміїні язики, облизуючи ступки, почали виповзати надвір.

— Ходіть зі мною! — потягнув Ілаш за собою килибанського кума та синів.

Вони вхопили за кінці верені й винесли Філька серед подвір'я. Там підхопили й інші чоловіки, понесли покійного в stodолу й поклали обережно серед току на пласт сіна.

— Може, вогонь не доповзе аж сюди... — сказав котрийсь килибанський.

Ніхто не відповів. У stodолу ввійшли Марія з Веронцею та ще дві жінки — принесли манатки, а Ілаш з хлопцями вернулися бігом до палаючої хати: чи не вдасться їм спасти ще дещо зсередини? Він вихопив від когось із рук рискаль і розбив вікно хати великої.

— Ви наважитесь, куме, заскочити зі мною досередини?

— Хто, я? — трохи злякано перепитав Дмитро Шведуняк.

— Ви, ви. Може, вдасться ще щось винести, — додав, щоб підбадьорити кума.

— Іду я з вами! — озвався Михайло.

У ту мить в хоробах провалилася стеля.

— Та до чорта вже те барахло! — схаменувся нарешті Ілаш. — Нумо, люди добрі, — закричав він гуртові людей, — закиньмо вогонь снігом! — плюнув у долоні й почав пильно кидати рискалем сніг крізь розбиті вікна.

За ним — хто лопатами та рискалями, хто відрами — люди вороже накинулися на пожираючий вогонь. У більшості з них склалася думка, що вже і так нема, що там рятувати й, водночас, невідомо, чи швидко вдасться їм погасити пожежу, зате боротьбу

треба вести наполегливо, бо ця пожежа продовжує загрожувати їм хати. Сильний вітер здував розбурханий сніг, та люди не здавалися. На Фількове подвір'я надходило чимраз більше людей; у кожного різне домашнє причандалля, переважно відра. Дехто прихопив із собою замість відер бляшані горшки. Всі стали в чергу перед криницею, але воду викручували повільно, через що більшість із них бралися носити снігу. Прибігли небагато й такі, що нічого не мали при собі. Люди, котрі силкувалися засипати й пригасити вогонь, зустрічали їх вигуками:

– Ви на весілля, що прийшли з порожніми руками?

– Попробуй лишень іти на весілля з порожніми руками... – відгукнувся хтось, але зауваження не розвеселило нікого.

Віхола не вщухала, хоч, здавалося, з неба вже менше сипалося снігу, зате мело та крутило тим здутим із землі. Поміж свист і протяжне завивання почувся далекий гул церковного дзвона – били на сполох, бо про Фількову смерть ще мало хто довідався.

Минуло, мабуть, трохи більше ніж дві години, і люди перемогли пожежу. Хоч всередині вогонь, може, ще тлів, зате руїни, буквально, покрили снігом, а вилита поверх вода від морозу зразу ж замерзала, створивши таким чином великий льодяний ковпак. Люди припинили роботу і на їхніх обличчях можна було прочитати те задоволення, яке освітлює лице переможців.

– Дай вам Боже здоров'я, що не кинули нас у лиху годину! – подякував Ілаш людям. – А хату, хто доживе до весни, покриємо новою драницею, а ні – черепицею... – додав він уже не так голосно, бо вчасно здав собі справу, що килибанських не так уже й цікавить, чим покриє він Фількову хату, а, до речі, там і нема що покривати, хіба наново будувати.

Раз діло закінчене, люди почали розходитися. Дехто ще потинявся трохи, коли почувся жіночий голос:

– А бідний бадіка Михайло таки вмер... Най з Богом спочиває!

– Хоч добре, що довго не карався! – озвалася інша жінка.

– А нестарий був. Скільки йому? – поцікавився хтось.

– Пішов був на вісімдесят перший, – відповів Ілаш.

– Ще міг довго жити, – значуще зауважив високий худорлявий парубок.

Зі стодоли долинали жіноче голосіння – двоголосне, а, може, й більше їх там. З-поміж голосів виділявся Маріїн:

– Михайле, Михайле! Що я буду без тебе робити, Михайле-е-е?! Ой немиле буде моє вдівство, немиле!

Вислухавши мовчки, ніби не хотів турбувати болю своєї тещі, Ілаш подумав, що йому ще потрібна сусідська допомога, щоб спорядити Філька. Звернувся до гурту:

– А не допоможете купати тестя? В такий мороз швидко заціпеніє й годі буде потім одягти.

– Чому ні? – згодився уже немолодий чоловік, якого Ілаш не знав.

За ним зголосилися ще кілька чоловіків, бо за звичаєм прийнято, щоб мерця-чоловіка купали й одягали тільки мужчини, і не з рідні, а чужі.

– Я гадаю, – заговорив знову незнайомий чоловік, звертаючись до Ілаша, – що купати нема де... А ми обітремо його гарненько мокрими наміленими рушниками, потім насухо і все. У котрої з вас хата ближче? – звернувся він до жінок. – Біжіть та принесіть кілька згрібних рушників і кусок мила.

– Коли так, – сказав задоволений Ілаш, зрозумівши, що той чоловік совісно взяв на себе такий обов'язок, – майте ви грижу¹ про все. Вбрання покійного дасть вам теща.

¹ мати грижу – турбуватись відповідально чимось. (К. Ір.).

– Ще добре, що спасли трохи одежини, – плачучи, переби-
ла Ілаша якась жінка. – А то мали ховати бадіку Михайло, як
останнього жебрака...

Ілаш не розумів, на що натякає жінка, хоч вловив у її сло-
вах дорікання, але довго не задумувався. Доказав своє:

– Отож я можу йти замовляти домовину. Хто тут у вашому
селі міг би змайструвати файну домовину?

– Іван Кушнір! – відповіло кілька голосів.

– Ліпшого майстра не знайдете! – додав один із чоловіків,
які згодились спорядити Філька. – Ану, хто поведе чоловіка
до майстерні Івана Кушніра?

– Іду я, бадіку, – згодився худорлявий парубчак. – То тут,
недалеко, коло попа.

– Добре, парубче, – сказав Ілаш. – Тоді йди за стодолу – там
купа ріща. Вибери жердину, тільки довшу, як на покійного.
Бо куди іти нам замовляти труну без мірки? А вже від столяра
зайдемо й до попа, коли кажеш, що близько. Домовимосся
щодо похорону.

4.

На другий день вранці після Фількового похорону Віктор вирушив у дорогу сам, бо інші троє златнянських дітей, котрі, як і він, училися в ліцеї і з якими подорожував іноді до школи чи назад, пішли до Серету ще позавчора. Самому і скучно, і – як потерпала Оксанка – небезпечно. Яку саме небезпеку мала вона на увазі, дівчина не сказала. Та Віктор ще плекав непевну надію, що в Рипі жде на нього однокласник Дмитро Григорійчук. Принаймні, так вони домовились: поверну до вас, Митре, й підемо разом, хочеш? Щоправда, вони вирішили вертатися до школи в останній день зимових канікул. Про запізнення на два дні не говорили – звідки їм знати?, – так що малоймовірно, що Григорійчук ще жде на нього. Втім – побачить. До Митрового дому ще поверх чотири кілометри (їхня хата на тій окраїні Рипи, тобто повід Шербівців). Якби не оцей клятий вітер та ціпкий мороз, Віктор волів би йти сам. На самоті може спокійно побути тільки зі своїми думками, а головню з Оксанкою. Сночі, пригорнувшись на прощання до нього, вона пошепки пообіцяла йти в уяві з ним усю дорогу, аж до Серету. «Знаєш, – запевняла Оксанка і його, й себе, – для мене це зовсім не трудно. Досить заплющити очі, і ти, Вікторку, уже переді мною. Завтра йтиму поруч з тобою, щоб ти знав!» У такому разі йому Митра й не потрібно – йтиме з Оксанкою та з своїми думками.

Вчора, коли ховали Філька, метелиця втихомирилася трохи. Перш за все, перестав падати сніг. Зате пориви вітру, які ще налітали на село, здували сипкий сніг із наметів, крутили ним, ніби старалися, граючись, перемістити кучугури з-під одного плоту під інший. І мороз, здавалося, пом'як трохи, а в обідню пору навіть блідому сонцю вдалося вибитись із-за хмар. Але визирнуло воно лише кілька разів і на недовгий час. Крім того, сонце ще зовсім безсиле – ледве минув обід, і знов грянув такий мороз, якого й на Йордан не було. Незабаром геть заслонило небо, східний вітер посилювався, потім вив усю ніч, а сьогодні навісніє так само завзято, хоч нового снігу не наніс, як побоювалися люди, а продовжував мести наземним.

На Фільковім похороні людей було малувато – куди в таку негоду? Пара сірих круторогих волів брели снігом, тягнучи за собою сани, вистелені позиченим у сусідів квітучим килимом, поверх якого поставили домовину. Її прив'язали до саней воловодом, щоб не зісунулася по дорозі. Старого попа посадили в ноги мерця й окутали довгим кожухом – ще перемерзне, бідняга. Решта людей ішли позаду. Ступали мовчки слідами волів, а головню глибокими борознами від саней. Ніхто не голосив – у Марії вже просто духу не стало. Лиш сніг рипів під ногами та попереду поскрипувало ярмо.

Віктор вийшов із села і, минаючи колишню винницю, зауважив, що під лісом вістря шаленого вітру тупіше трохи; поправив кивком плечей військовий ранець, стараючись іти рівномірно, не кваплячись (радили вдома на прощання, що так треба йти в довшу дорогу, і сам добре це знав як досвідчений подорожник), продовжував снувати свої думки. Маючи перед собою довгу дорогу, робив це поволі, зі спокійним сумом, хоч водночас нагло напрошувалося на

думку і в уяву не одне: і Оксанка, і дід (його раптова смерть, пожежа), розлука на певний час, різні плани, а найбільше задумане й поки що нездійснене щодо Оксанки. Дідову смерть як таку він ще не усвідомив – просто не вірилося, що діда, отого добряги, отого, котрий поклопотався за його майбутнє більш сумлінно, ніж рідна мама, уже нема. Хоч і бачив його, як сконав, усе одно вважав діда ще живим. Довгий час Віктор був певний, що Фількову душевну доброту ніщо у світі не може перевищити. І нині він тієї думки, хоч передучора його переконання не те, що трохи похитнулося, а швидше, можна сказати, доповнилось, в тому розумінні, що – ось, є й інші люди незмірної доброти, втіленням якої не хто інший, як його бабуса. Йдучи тепер попід лісом, юнак спробував перевірити своє переконання. Отож передучора під вечір, коли швидше можна було повірити, що Філько ожив, аніж звіритися своїм очам, у стодолу увійшла – хто? – І вона! І свої, й чужі випулилися на неї, як на примару, бо всім відомо, що Філько прокляв, щоб вона ніколи не сміла ступити на батьківське подвір'я – ні за його життя, ані на похорон, ані по смерті. А тут вона раптом з'явилася! Всі зніяковіли, хоч кожен у своїй душі оправдував Івонине нехтування клятвою – адже прийшла дочка до батька! І не будь-коли, а востаннє! Все ж, щоб уникнути неприємного слова, яке б міг ляпнути будь-хто з присутніх, навіть сама Івона, Марія подалася їй назустріч: «Йой, доцю, доцю! – заголосила вона, ховаючи голову в доччині обійми. – Не стало твого тата! Щоб ти знала, що тато все тобі простив! Так казав передати тобі... Йой, яка рада тепер його душечка, що ти прийшла!.. Вона десь тут...». Хто-хто, а Віктор збагнув, що його баба злукавила. А злукавила тільки, щоб потішити Івону й не ображати та не принижувати її перед чужими людьми.

О, яка це чудова проява доброти людської душі! – думалося тоді йому. Впала вона теплою й світлою краплею в його отерпле болем серце. А зігрівала його та крапля недовго – лиш доки, злегка відсторонивши свою маму, Івона відповіла сухо: «А що мав мені тато прощати?». Після цих слів вона пильно подивилася на своїх дітей, на Марію, а найдовше на Ілаша, мовляв: «Ви думали, що обійдетесь без мене?!». На чужих не дивилася, наче їх там і не було. Закинула руки за спину, щоб розв'язати буфу (Веронця підійшла допомогти, але Івона не дала), зняла й подалася вбік, струшуючи з неї сніг. Звідти й запитала: «А з хатою, як сталося, ма'?». В її голосі не відчувалося ні співчуття, ні жалю, а тільки подив у суміші з ледь стриманим доріканням, ніби хата загорілася з чиегось недогляду. Відтінок докору Марія так і не зловила, через що відповіла: «Ой, Іво! Правду кажеш: я уже не лиш вдовиця, а й жебрачка! Без притулку, без... без нічого!».

Все це Віктор згадував якимось спокійно й відособлено, ніби то не його спогади, а якоїсь чужої людини, і не вчора це відбулося, а колись, набагато давніше. Він міг спокійно розмотувати свої спогади, скільки часу праворуч височів могутньою стіною буковий ліс (недовгу частину він супроводжував дорогу й ліворуч, і тоді свист завірюхи чувся десь високо в небесах), об який вдарявся скажений зимний вітер. Боротьба з глибоким снігом навіть розгарячила юнака, і він скинув хутряні рукавиці. Як тільки (незадовго до Рипи) ліс віддалився від дороги, порозкидавши по горбах сріблясті рівні стовбури старих буків, Віктор знов відчув справжню силу вітру. І одночасно усвідомив, що серед білої безмежності він повністю беззахисний. Стало моторошно – мабуть, так виють вовки, як оцей невгамовний вітер. Хлопець вовків не боявся (тоді, чому йому так страшно?). Навіть не бачив їх ніколи і не

чув, щоб когось у їх околицях вовки з'їли. Розказують, правда, про дівчину, яка вийшла вдосвіта на толоку до криниці по воду, а коли розвиднілося, знайшли з неї тільки чоботи... Досить запитати, чия то дівчина, як її звали й коли з'їли її вовки, щоб той, хто про неї тільки що розказував, признав, що не знає не тільки імені дівчини і коли це сталося, а й де – у Златні, в Рипі, в Долині? Мабуть, – каже той, – не в наших краях... Віктор так і не розкусив, через що взяла його боязнь і не попускає, адже він, ось, уже не серед білої пустелі, а зайшов у сусіднє село. Може, Григорійчук ще где на нього...

Пустими вулицями Рипи вітер гнався так само скажено. Піднімав і котив снігові смерчі, просвердлював свистячими вихорами подвір'я, городи й сади, перелітав через яр, на дні якого заkostenів від морозу вузький струмок Гатнуци, і з повного розгону вдарявся в буковий ліс.

За годину Віктор пройшов Рипу вздовж, з одного кінця в другий, не зустрічаючи жодної людини. Можна було подумати, що село пусте чи мертве, якби він не побачив – правда, всього лиш двічі – на одному подвір'ї хлопця, який, скоцюрбившись, ніс до хати оберемок дров, а на другому – теж хлопця, котрий викручував води з окутої льодом криниці. Віктор дивувався, що й собак не бачив. Зрештою, це його й тішило, бо він їх трохи побоювався. І не так псів боявся, як сказу. Віктор не забуває, як дев'ять-десять років тому помер від сказу Дзюнь Калинчук. Плакали по ньому не лише в Златні, а й по сусідніх селах, мовляв, занадто молодий розквитався він з цим світом – парубок, ще у війську не служив, і був вродливий та моцак, як бук молодий. А застерігав старий Місько Неґура (за сотню Дзюнь найнявся у нього викорчувати всохлу дулю, дві розчімхані яблуні й дику тернівку): «Гляди, Георгійку, – каже, – щоб тя шавка за литку не хапнула!» «Не бійтесь!» – засміявся парубок. «Я не боюся,

– запевнив його дід, – але з нашим псом уже кілька днів щось не те. Розселився й не дається ремінь на шию надіти – тікає, бісів! Якби очі в нього посоловіли і піна з рота текла – ручитись можу, що остекся!» І волоцюга таки вкусив Калинчукового хлопця. В дійсності – не вкусив, а успів тільки одним іклом прошити штани й трохи шкіру (крові навіть не текло), бо Дзюнь замахнувся киркою й прогнав пса. Та що з того? Не минуло й місяць, і парубок сказився. Добре, що успіли прив'язати його до ясел, щоб не доводилося камінням добивати. Майже тиждень вив Дзюнь день і ніч, гриз зубами грабову підпірку ясел, доки занімів назавжди. Все село і багато з навколишніх позбігались подивитися на нещасного. Був і Віктор з Михайлом разом із іншими дітьми, і відтоді боїться собак, точніше, казку. Тому тепер вирішив, що краще пристарати собі якийсь патик, а швидше кілок, щоб не зустрічатися з псом голірuch на якомусь кривунку вулиці. Юнак зупинився, повернувся спиною проти вітру й подивився довкіл, шукаючи кола. Подався до низького плоту – вирве з нього. Та не успів ступити більше двох кроків і застряг у сніг по пояс. Що поборсався трохи в снігу, доки вибрався знов на дорогу – то нічого. Шкодував тільки, що набрав повні черевики сипкого снігу – не стане тепер же роззуватися серед дороги, але й промокнути не хочеться. Добре хоч, що до Григорійчука вже недалеко – ще кілька хат. Навіть, якщо Митро вже пішов, попросить дозволу в його мами (Митро – сирота, батько в нього з війни не вернувся), бо мокрі ноги не лише перемерзнуть до Серету, а й шерстяна панчоха згризе до кістки.

Віктор обтрусився трохи озлоблений, вдаряючи рукавицями по штанях: а що, коли Оксанка справді бачить його й сміється з нього? Сказано, парубок, а боїться псів, аж у шанець упав...

Коли увійшов на Грігорійчукове подвір'я, Віктор зрозумів, що й решту дороги доведеться, мабуть, іти самому – від хвіртки до порога не видно було жодного людського сліду. Крім того, хата виглядала пустою: маленькі вікна були заслонені, вірніше, затулені дрантям, а з комина не курилося. Постукавши ще раз сильніше, хлопець натиснув на клямку й переконався, що двері замкнені. Отже Митро вже в Сереті, а його мамі нема дома – пішла, певне, до котроїсь із своїх старших заміжніх дочок, у котрій тепліше в хаті, ніж у її халупі. Це він від Митра знає. Злосний, Віктор загупав ще раз обома кулаками і, не чекаючи відповіді зсередини, присів на призьбу. Коли роззувся, побачив, що в його черевиках снігу нема, через що розсердився ще гірше сам на себе – невже він такий дурний і не додумався, що сніг розтанув, змочивши йому панчохи? Ади, на морозі вони вже дубіють. Взувся швидко, зірвав кілька бурульок льоду, що висіли на волосинках панчіх зверх халяв, і подався мерщій на вулицю – до міста ще стільки кілометрів, а він час гає! На ходу вхопив кілок, що підпирав Грігорійчукові ворота. Подумав, що пригодиться не лише проти псів, а незле мати щось у руках, коли проходиш – ще й сам – такі пусті в цю пору відстані, як між Шербівцями та Калафіндештами, а головно між останнім селом і Балкою, де дорога то вибігає на лисий пагорбок, то сповзає з нього, щоб незадовго видертись на інший, оминає безводний яр чи глибоке урвище, із-за яких можна будь-коли сподіватись небажаної зустрічі... А вона може видатись украй неприємною. Ну, коли в руках такий зручний кілок, як у нього тепер – то вже інше діло, навіть якщо ним користуватись як звичайною палицею-підпорою.

За півтора години Віктор дійшов до Шербівців, а ще за одну наближався до Калафіндешт. Досі йшлося йому трохи

легше, бо, виходячи з Рипи, дорога повертає на захід, і вітер дув збоку. Після Калафіндешт прийдеться знов стрічатися з ним груди в груди.

Певний час Вікторові було добре, майже тепло, незважаючи на мокрі від талого снігу, але ж теплі ноги й на задеревілі вітром і морозом щоки та мочки вух. Він продовжував іти рівномірно, але чимраз повільніше – ноги втомилися постійно місити сніг, ранець здавався вдвоє важчим, а поверх всього він ще й зголоднів, адже полудень минув давно. Нічого, не умре з голоду – ще зо три години й доб'ється до міста. Тоді й наїсться, й відпочине. Та, перш за все, напише Оксанці листа. Ця думка підбадьорила його, і він, навіть не зупинившись передихнути, підкинув стрибком ранець на плечах і пішов жвавіше далі.

Таке відчуття не тривало довго. Проминувши Шербівці, якась неприємна в'ялість знову почала охоплювати його. Хотів би трохи відпочити, але де? Не сяде ж на купу снігу! Читав він десь, а, може, розказував йому хтось, що зовсім небезпечно таке робити! Сядеш на намет – зразу ж сон бере. Солодкий, заколисливий. Уже й не холодно, й колючого морозу не відчуваєш, лиш спати дуже хочеться. А ти тільки спробуй – заплющиш очі навіки! Віктор жалів, що в Шербівцях не зайшов на пів годинки до якоїсь хати, хоч знав, що, взагалі, соромиться заходити непрошений у чужу хату. Може, зайде до когось у Калафіндештах, он, село вже близько. Та ні. Краще зупиниться тут на хвилину. Віктор повернувся спиною проти вітру і сперся на кілок. Постояв трохи, потім скинув ранець. Ні, сісти не сяде, але щось перекусить стоячи. Якщо не ковбаси чи масла, бодай щепне окраєць книша. Але пальці не послухались розстебнути пряжки: вони прилипли до заліза й вийняти ремінь ніяк не спромоглись. Це перелякало трохи

Віктора. Він квапно закинув собі на плечі ранець і зірвався з місця, хоч ноги зрушились насилу і боляче. Нічого, – підбадьорював сам себе, – скоро Калафіндешти, потім Балка, а вже з балки до Серету – ще добра година. Мабуть, і в Калафіндештах не зупиниться відпочити, щоб дійти до школи ще завидна.

Розігрівшись ходою, юнак проминув не зупиняючись і Калафіндешти. Вийшов із села, і вітер ударив спереду, мало не збив його з ніг. На каламутнім обрії виднілись білі конусоподібні пагорби, мов недбало розставлені копиці сіна. Віктор знав, що за ними Балка, а там уже й Серет. Стільки разів, вертаючись із дому, він переконався, що подорож важка тільки досі, бо, проминувши балківські горби, далі котишся вниз аж до міста. Та на цей раз чомусь лисі горби, якщо не віддалялися, як фата-моргана, то наближались чомусь дуже повільно. Поступово втома охопила все Вікторове тіло, але вже не сонна, не солодкувата, як раніше, а болюча. Боліли олов'яні ноги, боліла затерплі спина та шия, боліли заціпенілі пальці, боліло лице – геть усе тіло. Та зі всього найбільше непокоїло Віктора сліпе око. Якщо раніше скляну кулю він відчував холодною у западині, тепер вона пекла його, як кілька днів тому, коли йшов у Килибанчину до діда. Почав непокоїтись, але згадав учасно, що годину тому відчув приплив сили, тільки згадавши Оксанку. Знов подумав, що вона «бачить» його. В грудях защеміло, ніби хтось йому дав у потрібний момент сьорбнути цілющої води. Хо́да пожвавішала, і Віктор навіть не спам'ятався, коли опинився серед горбів, поміж яких в'юнилася заметена дорога. З того ж розгону, підсобляючи собі кілком, поступово віддалявся від урвищ, копиць та ярів, наближаючись до Балки.

Коли увійшов у село, Вікторові здалося, що вже сутеніє. Вирішив – будь-що-будь – зайти до когось погрітись, але не на

початку села, адесь у тому кінці, що ближче до міста. Скляна куля пекла нестерпно, а вітер жалив обличчя, наче окропом заливав. Дійшовши до середини Балки, із хати, попри яку якраз минав, вийшов чоловік.

– Добрий день! – раптом рішився Віктор.

Чоловік не почув. Закинувши на опашки короткий кожух, він стояв на порозі, оглядав небо й усміхався. Чому може бути комусь смішно, коли дивиться на мутне небо?

– Добрий день, бадіку! – повторив Віктор голосніше уже після того, як увійшов у загороду.

Селянин замітив його. Запитав, продовжуючи весело усміхатися:

– Тобі чого, парубче?

– Пустить трохи в хату... Води... – промимрив Віктор ніяковіючи.

– Іди, іди, – сказав чоловік підсмішкуючись, підкинув плечем кожух і подався за хату.

Віктор стояв перед порогом отетерілий і засаромлений. Чудак! Що тут смішного? А, може, замітив, що він збрехав, ніби хоче води, замість признати, що змерз? Із хати поміж свистячі пориви вітру долинали до нього людські голоси. Хлопець уже хотів іти геть, коли із-за хати вернувся чоловік, застібаючи штани. Запитав:

– Ти мене чекаєш? – засміявся він, але не образливо, а весело й майже по-приятельськи, ніби вони давні знайомі. – Ти, видно, хлопче, здалека йдеш – іній в тебе на бровах та на повіках, як у дідугана. Змерз, правда? Ходім у хату.

У хаті тепло, аж Вікторові стало ще холодніше й мурашки побігли спиною. За столом біля повної пляшки горілки і кілька порожніх чарок сиділо три чоловіки; всі в шкіряних куртках, а один і в шкіряному картузі. Інші два – простоволосі. Трохи

осторонь, на ослоні повід печі, склавши руки в придолок, сиділа господина.

– Добрий день! – тихо привітався хлопець.

– А це хто? – у відповідь запитав із-за столу один з носіїв шкірянок.

Шкіряні куртки – це форма у них чи що? – подумалося дрижачому Вікторові в той час, як чоловік, котрий завів його у хату, відповів:

– Подорожній. Зайшов погрітись.

Віктор замітив, що з лица селянина зникла усмішка й не залишила за собою жодного веселого сліду. Опушені, неохайно підстрижені й пожовклі від тютюнового диму вуса надавали йому серйозного, майже поважного вигляду.

– Звідкіля ти, юначе? – поцікавився чоловік у шкіряному картузі.

– Зі Златни, – заскавулів Віктор.

– Гей здалека! Ти до Серету? – ще хотів він знати.

– Так... – зойкнув Віктор, тріпаючи руками, ніби вони мокрі й він хоче струсити з пальців воду.

– Йому, біднязі, зашпари в руки зайшли, так? – піднялася жінка з ослона. – Іду води холодної внести. Дайте доти хлопцеві порційку горілки.

– Ні! – відтяв крайній незнайомий. – Ми ж домовилися, коли питимемо цієї горілки...

– Чи ви, бадіку Миколо, може, вже рішились?.. – вмішався в бесіду чоловік у картузі. – Якщо рішились – уже можна пити!

– Та ні... – м'яко ухилияючись, відповів господар. – Кажу ж вам: хіба то моя земля? То поле, котре дали моїй бабі в посаг, коли вийшла за мене...

Жінка внесла горшок води й поставила на лавицю біля Віктора.

– Занурюй борзо руки в холодну воду – зразу ж мине! Тільки ти не плач – парубкам нефайно плакати...

Не через руки плакав він. Боліли й руки, та найгірше – просто нестерпно – сліпе око. Шпиғало, пекло, тьохкало, ніби хтось його постійно надував і роздував, через що мимохіть точились сльози. І вуха боліли, поколені тонкими розжареними голками, але попри скляне око то просто дурниця! Зануривши руки у холодну воду (здавалася вона йому літеплюю, приємною, м'якою, аж бархатною), йому вмить стало легше й перестало боліти. А що робити з оком та вухами? Готовий був занурити й голову в горшок!

– Чуєте, тітко, що ваш чоловік каже? – запитав жінку один із простоволосих.

– Чую, чую, – відсутньо й майже недбало відповіла вона, продовжуючи заходитись біля Віктора.

– Що чуєте? – почав той нервуватись. – Бадіка Микола каже, що то ваша земля, яку ви дістали, коли віддавалися.

– Це правда. Покійний мій тато – хай з Богом спочиває – казали, що мене ніхто не візьме без латки поля...

– А я таки не мав тебе взяти!.. – спробував господар жартувати, та ніхто на те уваги не звернув.

– Тоді що? Будете записуватись, так? – зрадів простоволосий, що вдалося приперти її.

– Та що я, дурна, знаю, пане товариш?.. – знову вислизнула жінка.

– Як, що знаєте?! – аж устав простоволосий з ослона. – Товариш секретар райкому, – кивнув носом на чоловіка в картузі, – пояснював вам дві години, якщо не три! А ви не знаєте!.. Ваша земля чи ні?

«Про що вони? – запитував себе Віктор. – певне, про товарашію, чи, скоріше, про колективне господарство, коли

так завзято про землю торгуються», – втямив він, коли почав трохи відстановлятися.

– Моя... Себто вже не моя вона, а наша з Миколою.

– Коли ваша, тоді підписуйте просьбу! І не крутіть: хай, як годиться, чоловік спершу підпише... – перекинув він.

– Кажу ж вам, пане товариш: дурна я й неграмотна...

– То нічого, що ви неграмотна! Поставте пушку¹, коли в цьому біда. Ану тицьніть пальцем у чорнило і притисніть ось тут.

Віктор тільки тоді замітив, що за пляшкою горілки, перед секретарем райкому лежали якісь папери, а рядом – каламарчик чорнила і звичайна школярська ручка. Надворі щось загупало – так, хтось на порозі струшує ноги. Та це не цікавило простоволосого. Він посунув аркуш паперу край стола і взявся відкручувати ковпачок каламарчика.

– Дайте палець!

Жінка сиділа біля Віктора й не зрушувалася з ослона.

– А в нас є діти, – заговорив господар, явно, з метою виручити свою дружину зі скрутної ситуації.

– Котрі діти?! – розсердився секретар райкому. – Ви всіх їх поженили, повіддавали, а менший син, що з вами живе, сказано, пан – ото ж йому й не потрібно землі. Певне, ви нас дурнями вважаєте: зайшли, значиться, у вашу хату я з товаришем капітаном, – вказав на стоячого простоволосого, – який є представником безпеки, а також із начальником районного управління сільським господарством, – кивнув на другого простоволосого, що сидів ліворуч на лавці, – пробуємо розтолкувати вам необхідність і вигоди соціалістичного перетворення сільського господарства, наводимо переконливі приклади нашого могутнього сусіда, Радянського Союзу, а ви

¹ пушка – пучка пальця. (К. Ір.).

що на це? Дурня граєте! Водно спихаєте на жінку, а жінка на вас...

— Чи не казав я вам? — уперше заговорив начальник районного управління.

— Мовчіть! — кинув секретар райкому партії, не дивлячись навіть у його сторону. — Тож не дивно, що ви наших активістів від своїх воріт проганяєте, коли і з нами так обходитесь... Е, то, видай, з вами треба по-інакшому!

— Якщо дозволите... — почав знову селянин.

— Що таке?

— А ось що, — голос господаря став упевненішим. — Перше ви самі признали, що в товаришії діла йдуть погано. Як мені до такого записуватися?

— Ті діла й не можуть бути кращими, коли із майже п'ятсот сімей, скільки нараховує Балка, в товаришію записалися всього двадцять вісім! Але ми сьогодні з вами не про товаришію, а про заснування у вашому селі колективного господарства. Я разом із товаришами пробуємо переконати вас записатися в майбутнє господарство, а не в товаришію. Ну? — секретар подивився на нього пильніше.

— А яка між ними різниця?

— Хіба не про це ми вам досі говорили?

Чоловік помовчав хвилину, відтак рішуче відповів:

— Хай спершу запишуться інші!

Хтось затупотів у хорах. Незабаром відчинились двері, і в кімнату ввійшов — Вікторові просто не вірилося! — його викладач математики Олександр Панцир. Окрім Варвари Василівни (вона викладач української мови та літератури, прибула з Радянського Союзу) та керівника класу, викладача історії Івана Перстюка, Віктор найбільше любив і поважав викладача математики.

– О! Ми про вовка, а вовк... – зустрів його секретар райкому.

– Здрастуйте! – майже по-військовому привітався викладач.

А далі, помітивши Віктора, підійшов до нього. Юнак устав:

– Добрий день, пане професоре, – сказав ніяковіючи.

Хвиля гарячої крові набігла Вікторові в обличчя, бо Олександр Панцир, окутаний звичайно холодною нетовариськістю, яка держала людей на ввічливій від нього відстані, простягнув йому руку:

– То ти, Доріне? Продовжив свої канікули через віхолу, так?

– Ні, пане професоре. Дід мій помер.

Олександр Панцир, певне, не почув його відповіді, настільки був упевнений, що причиною запізнення являлася негода. Повернувся до чоловіків у шкіряних куртках:

– Це мій найкращий учень – з нього вийде хороший математик, – далі чомусь поквапився: – Здрастуйте! – сказав удруге. – Для нас неабияка честь, що ви у нашій хаті. Тату, – крутнувся до своїх батьків, роздягаючи знайоме Вікторові темно-сіре пальто із стрункою лінією крою, – до горілки, яку поставили ви на стіл, ще чогось треба: дайте, мамо, гостям чимось закусити.

– То вони принесли горілку... – сказав старий Панцир, вказуючи кивком голови в сторону своїх непрошених гостей.

– Точніше – товариш секретар... – сухо уточнив капітан. – Хотілося чокнути чарочку з бадікою Миколою з нагоди прийому в майбутнє колективне господарство. Та ваших батьків не так уже й легко навести на правильну путь...

– Але прийшов ти, – заговорив секретар райкому, – і буде набагато легше переконати їх!

Віктор просто не міг уявити, що хтось, розмовляючи з Олександром Панциром, може мати відвагу звертатися до нього на ти. Глипнув на свого викладача математики й побачив, як засіялося його обличчя майже круглими червоними плямами, впереміш із білими. Стояв очманілий і творив вид, що не розуміє нічого з того, що відбувається навколо. Секретар, ніби вгадавши, подумав пояснити смисл своїх слів:

— Чому я кажу, що буде легше, тому що ти прийшов? Бо віднині не смій переступати поріг ліцею, доки не переконаєш свого тата записатися в колектив! Зрозумів?

— Я... — замахав Олександр Панцир пустим ротом.

— Гадаю, товаришу секретар, що не так важко зрозуміти, — злісно посміхнувся капітан. — Це все одно, що один плюс один. А він же професор математики...

Мабуть, збитошний нюанс слів працівника внутрішніх справ протверезили Олександра Панцира. Уже був готовий відповісти капітанові, що він довгі роки не одну парту протер ліктями, доки став викладачем математики, а не як декотрі офіцери, про освіту яких свідчить тільки атестат чотирьох класів початкової школи. Але здогадався вчасно, що такі слова можуть образити й секретаря райкому партії, а Аурел Неґря — порядна людина, котру не варта ображати. Крім того, хоч раніше він і був простим робітником-залізничником, років три чи чотири тому закінчив партійну школу імені Жданова, внаслідок чого його й висунули з роботи звичайного активіста на посаду секретаря. Наскільки знав Олександр Панцир, Неґря вів себе людяно і як активіст, і як секретар — отже навіщо таку людину ображати? Більше того — навіть небезпечно. Втім, небезпечно ображати й капітана. Вирішив, що краще йому мовчати.

— Три години! Чуєш — три години! — вставши, почав гарячкувати секретар, трохи звисока прошиваючи Олександра

Панцира гострим поглядом. – Я йому по-людськи розкакую, що і як, які, значиться, незмірно великі вигоди об'єднаних земель у порівнянні з особистими малими латками, що означає працювати в колективі, а не індивідуально, а він мені, – на мить блимнув очима на старого Панцира, який припалював нову цигарку від тільки що докуреної, – товариші, каже, погано йде. Я йому про трактори, про комбайни, про хімізацію тощо, а він мені – поле бабине, а не моє!.. Я йому про необхідність соціалістичного перетворення сільського господарства, тобто про ліквідацію поміщицько-капіталістичних відносин і на селі, як це вже було здійснено внаслідок націоналізації в промисловості, бо інакше – ти як вихователь молодого покоління повинен це знати, – як нам будувати нове суспільство? Іншими словами, колективізація – партійне завдання! І годі! А він мені що? Хай, – каже, – спершу інші запишуться в колективне господарство, а тоді побачимо...

Секретар замовк на хвилину, закинув руки за спину й почав нервово проходитись поміж присутніх. Згодом штовхнув козилок шкіряного картуза, щоб збити його на потилицю, й став перед Олександром Панциром. Узняв його за закат коміра двома тільки пальцями (обережно, як торкаються чогось бридкого чи гарячого) і взявся дрібно термосити, неначе хотів витрусити пил з піджака. Процідив слова пошепки, ніби казав йому щось по секрету:

– Три години товк я йому! Три години!

Відпустив комір і втупив погляд у підлогу. Коли знов заговорив, уже голосніше, повернувся до старого Панцира:

– Невже вам, бадіку, все це неясне?

– Ні, – безневинно відповів старий. – Якби ви хотіли ще раз пояснити...

На недовго тиша стала глухою, позбавлена будь-якої дзвінкості. Та раптом Неґря хапнув шкіряного картуза з голови й тріпнув ним щосили посеред хати. Тоді ж сплеснув у долоні, мов з батого, й загорлав:

– Ви чуєте, люди добрі?! Пояснити йому ще раз!

Після чого підбіг чомусь до Віктора, підвів хлопця за рукав і трутнув до дверей:

– Нагрівся – ану шуруй до школи!

Перше, що замітив Віктор надворі – це зміна погоди: вітер став притихати, і мороз наче переломило, через що йому здалося набагато тепліше. Постояв хвилину серед подвір'я, оглядаючи мерехтливе зоряне небо, й закинув ранець. «Як може хтось, – думалося йому, – поводитися так з людиною, яку не лише поважає весь ліцей і водночас тремтить перед нею, а якою гордиться ціле місто?» Шкодував Олександра Панцира. З хати сипались на подвір'я окрики, лайки, і Віктор вирішив покинути його. Через годину буде вже в Сереті. Що ж до погоди він, мабуть, помилився. Вітер то, справді, трохи притих, але не потепліло, як йому здалося, коли вийшов з теплої хати, а навпаки – грянув такий мороз, що й дихнути годі, ніздрі злипаються, як мокрі руки до замерзлої клямки. Віктор прискорив ходу і, щоб легше йти, знов почав бавитись думками. Згадував найчастіше Оксанку – йому так сильно хотілося бачити її й тепло пригорнути, що, просто, готовий був вернутися з дороги й побігти назад у Златну. Зате йшов уперед. Нічого – ні слідуєчої суботи, тобто післязавтра, а від суботи через тиждень піде додому. Знову побудуть чудовий вечір, як сночі... В його душі ставало млосно, і Віктор перевів гадки на інше, головню на події останніх днів – смерть і похорон діда, пожежу, повернення додому, тата, маму, бабину корову, всіх. Лиш Ірину не згадував, бо не хотів.

5.

3 похорону, разом з Ілашем та Івною, верталися й Ґадóси. Гурт мав бути численнішим, якби Веронця, Домка та її швагрова – шістнадцятирічна Ірина, з якою Домка приїхала поїздом з Долини в Килибачину – не пішли додому таки з цвинтаря, не повертаючи вже до тітки Ольги, де розіклали панахидний стіл по Фількові. А Домчина швагрова, тобто двоюрідна сестра її чоловіка (Іван у горах на роботі, – пояснила Домка. – Приїде аж по фасунок¹. Взяла-сми Ірину, бо самій уритно² возитися цугом³, хоч з Долини в Килибанчину – всього лиш одна станція.) – вродлива дівчина, з великими від постійного подиву зеленими очима, що довго й незмигмо дивляться на світ, і сором'язливою усмішкою на повних налитих устах. Ця усмішка не згасала, мабуть, ніколи. Як тільки вгледіла дівчину, Івоні, певне, сподобалася, бо чи не весь час крутилася навколо неї – випитувала і що, і як, водила показувати згарище, а в церкві тримала її біля себе.

Невелика група людей, розторочена майже в низку вздовж дороги, виглядала на розбиту похідну колону, що верталася з програної битви. Напереді йшли Тодер та Ілаш, лише на крок

¹ фасунок – зарплата. (К. Ір.).

² уритно – скучно й боязко. (К. Ір.).

³ цуг – поїзд. (К. Ір.).

від них відставала Івона, далі – по одному, по два – йшли хлопці, а позаду, теліпаючись і тримаючи туго за воловід, Марія вела свою корову. Вітер часто здував з худобини обтріпану вереню, якою накрили їй спину, щоб хоч трохи захистити від морозу, і тоді хриплим голосом Марія скрикувала:

– Йой! Підождіть трохи...

Її ніхто не почув би, якби час від часу хтось із невеликої групи, повернувшись спиною проти вітру, не оглядався б, щоб Марія надто не відставала. А наздогнавши їх, стояли ще трохи, щоб і стара відсапалася, а тоді знову рушали далі. Вертався то Михайло, то один із менших Ґадосів, Митро чи Біорел, а найчастіше прибігав Віктор, піднімав з дороги вереню, струшував сніг і накривав нею корову.

– Повів би ти корову, – порадив Михайло Вікторові.

Брат не відповів. Невже, – міркував він, – Михайло сам не додумується, що йому як ліцеїстові не годиться проходитись селом в чині підпаска?! Якщо так, то і він – жовнір – міг би повести корову. Ану чи згодиться? Коли вже не знати в котре Михайло надіждливо запропонував меншому братові взяти воловід з бабиних рук, Віктор огризнувся:

– А ти не годе́н? – сказав голосно, щоб перекричати свист віхоли, й позадкував проти вітру.

– Та не сварі́ться, ви ж брати! – сказав Біорел Ґадос. – Дайте мені, ті́тко, – взяв він у Марії воловід.

– Най́ тя Госпо́дь поми́лує, синку! – ледве прохροпіла стара.

– Не тре́ба, Біоре́ле, – відібра́в Михайло у нього воловід. – Пове́ду я, коли пани́чеві всти́дно...

Певний час хлопці йшли мовчки. Юрій Ґадос догнав свого тата й Ілаша і щось попереду говорили. Вітер розвихрював їхні слова, і в кінець колони доходили лиш незрозумілі дрантиві

уривки слів. Марія все більше й більше відставала від гурту, але вже ніхто на те не звертав уваги, мовляв, без корови старій набагато легше – отож дійде якось і сама. Вереня зсувалася з корови так само часто. Піднімав її із снігу і струшував перед тим, ніж знову закинути не перемерзлу скотину, то Митро, то Віорел, а коли вони не співали, нахилився сам Михайло – воловід досить довгий і дозволяв цього.

– Лишіть, – вдячливо казав він братам Ґадóсам, – можу й сам.

А коли якось першим нахилився Віктор і підняв вереню, Михайло вирвав її в нього з рук, злісно лупнув похмурим поглядом, але промовчав докірливе або збитошне слово.

Так пройшли всю Килибанчину, а Златну до народної ради. Перед колишньою прімарією передній кінець колони зупинився, чекаючи, щоб наблизились всі інші.

– Я з Михайлом, – сказав Ілаш, коли зібралися всі, крім Марії, яка ще теліпалася далеко позаду, – повернемо трохи до батька: щось маємо говорити.

– Та так голіруч, таки без нічого?.. – дорікнула незадоволено Івона.

В її голосі було легко вгадати прикрість не тому, що Ілаш загощає до весільного батька Тодера з порожніми руками, а тому, що ніхто її не запрошує. Та цього сказати прямо вона не наважувалася.

– Ідіть, – додала, ніби хтось потребував її дозволу. – Ми почекаємо маму...

Чоловіки, попрощавшись, завернули з гостинця на вулицю до кузні. Тодер Ґадóс співчутливо сказав ще раз Івоні «Най з Богом спочиває.», а Михайло, повісивши зухвалу усмішку переможця, тицьнув Вікторові кінець воловода, мовляв, не хотів досі вести корову, тоді на, перебирай «почесну роль»

офіційно, перед народною радою... Далі скоцюрбився, запхав руки в кишені й кинувся догнати Ілаша й Ґадосів.

– Кого цікавить, що вони говорять? – злісно косуючи вслід чоловіків, промимрила Івона до себе. – Нехай тринькають, доки я їх покличу!.. – а здогадавшись, що біля неї її менший син, додала: – Веди, Вікторку, корівчину додому, най не дрижить серед дороги. Я піджду бабу.

Івона вирішила вернутися кільканадцять кроків, щоб іти разом з Марією, допомогти їй, взявши під руку. Віктор і собі, сіпнувши двічі за волівід, зрушився, та лише через кілька кроків Івона гукнула йому навздогін:

– Завтра підеш до Серету, хлопче, чуєш? Спаковуй своє шкільне у Михайлів ранець. Бо, певне, ще й тобі забagne сьогodні відвідин, як твому татові й братові! А гляди – у нас теж гості...

Жодного сумніву не могло бути, що Івона мала на увазі Оксанку, а не когось іншого, тому в її голосі перемішувалося незадоволення з іронією. Віктор переконався, що не варт мовчати, коли хтось словом припікає, а треба тоді ж дати відсіч, ким би той не був, навіть рідною мамою. Отож хотів відрізати Івоні, сказати, що він уже повнолітній і відвідує, кого хоче, але вона, кинувши слова, повернулася і вже пішла назустріч Марії. «Нехай ще цього разу... – махнув рукою. – А то, які гості? І, взагалі, до гостей їм тепер? – думалося юнакові. – Ще щастя, що через віхолу, – перейшов Віктор на інше, – гостинець безлюдний. Ото мали б з кого насміятися, уздрівши мене, як веду оцю болу¹ за собою...» Корова йшла повільно, вітер так же часто здував з неї вереню, і хлопець був змушений щоразу зупинятися, але все одно незадовго

¹ бола – хвороба. (К. Ір.).

завернув на горішню дорогу, а там уже й на їхнє подвір'я. Завів бабину корову в стайню й прив'язав до ясел біля їхніх. «Он, наші жують спокійно, а бабина, бідна, тремтить...» Коли довів корову додому і, мабуть, ніхто з чужих цього не бачив, то вже й не трудно грати милосердного; далі ляснув пестливо:

– Почекай трохи. Зараз пошлю Аспазію й вона напоїть тя літеплою водою.

Віктор вкинув у ясла оберемок сіна й пішов до хати. Аж дивиться – вже й мама з бабою дійшли до хвіртки. З-під горіха Івона щось кричить йому.

– Не чую, – озвався юнак з ґанку.

Через пориви вітру, справді, не чути, але вона продовжує щось гукати, вказуючи рукою на хату. Хлопець озирається, далі розводить руками, мовляв, не бачу нічого. Тоді Івона кличе його рукою.

– Що таке, ма'? – підбіг Віктор назустріч.

– Завів корову? – питає.

– Аякже! Ви на це мене кликали? – дивується хлопець. – Та не прив'язу маржину до плоту, ні?

– Ану мовчи! Кзала-сми тобі, що у нас гості...

– Котрі гості?

– Як котрі? Ірина! Ось таку б ти мені дівчину!..

Віктор знову пожалів, що зараз же не відрізав, а промовчав відповідь, даючи в такий спосіб своїй мамі зрозуміти, що погоджується з її намірами, дозволивши таким чином продовжити й підкреслити раніше сказане:

– Господарська дитина, чемна, вчиться, як і ти, в ліцеї, тільки не в Сереті, а в сучавському. А ще до того – батьки заможні, а вона – сам видів-с – файна, хоч за образ клади... – загупала чобітьми, струшуючи сніг, і відштовхнула Віктора від вхідних

дверей: – Гляди, що говориш і як ведеш себе, щоб мені лице не червоніло, чуєш? Поможи бабі!

В хоромах приємно пахло свіжозвареним борщем і ще якоюсь присмаженою стравою.

– Ото господині ви, нівроку! – входячи в хатчину, весело сказала Івона замість вітання. – Ви що тут, голубоньки, робите?

Віктор хотів був сказати своїй мамі, що не годиться їй бути такою веселою, коли вертається з похорону рідного тата, головно, що особливих причин на таке нема. Та знов таки промовчав докір. «А вже пора, синку, говорити те, що думаєш! – сварив він сам себе в думці. – То до певної міри неправда, що ніяка відповідь – теж відповідь, як гласить німецьке прислів'я, яке так часто згадує нам професор Адлер. Коли має щось казати – кажи, а то затопчуть-тя інші й вважатимуть тебе за дурня...» Йому так і не вдалося розтулити рота, бо на Івонині запитання відповіла заплакана Аспазія:

– Ади, що робимо?.. Домка розкажує про похорон діда та ще й про те, як згоріла їхня хата...

– Так... – спохмурніла Івона.

– Ба'! – розголосилася Аспазія й кинулася в Маріїні обійми.

– Ну, доста... – незадоволено сказала Івона і тут же повеселішала. – А вижу, огідні¹ в мене дівчата: їсти зварили! Чи, може, й Іринка помагала?..

Ірина встала з ослона, її великі зелені очі стали ще більшими, на устах палала знайома вже Івоні стидлива усмішка, щоки загорілись якими рум'янцями. Сказала тихо:

– Ні...

¹ огідний – старанний, працьовитий. (К. Ір.).

Івона прикинулася, що не чує тієї відповіді, натомість задоволено замітила, що ясний і незмигний погляд дівчини впав на Віктора. Ніяковіючи, той відвернув голову, а Івона сказала:

— Ану, Аспазійко, застели стіл і годуй нас, бо ми голодні! — аж засміялася вона. — А ти, Вікторку, як єдиний чоловік серед нас, будеш сьогодні степином дому! Іди в комору і добудь із-за скрині, в якій пшенична мука, пляшку горілки — зігріємося трохи... Чи не так, Іринко? Переспиш у нас — куди рушати лісом проти ночі та ще у таку неgodу? Боронь Боже... — недоказала й узялася сама стелити скатерку на столі.

Віктор уніс горілку, поставив на стіл, гримнувши трохи занадто сильно, і взявся спаковувати: книжки, зошити, білизну, торбину з приготовленими Аспазією харчами.

— Вікторе! — суворо проколола його мати поглядом. — сказано: будемо вечеряти!

— Може, полуднувати... — сказав хлопець тихо.

— Що-що?

— До вечора ще далеко, ма', а крім того, я неголодний.

— Як неголодний? Сідай і не відпискуй! Хіба файно?.. — недоказавши, всміхнулася в сторону Ірини.

Позасідали всі за стіл, неохоче сів і Віктор. Перехрестившись, почали їсти мовчки. Івона весь час намагалася розвеселити присутніх, розрядити трохи атмосферу: то вихваляла страви, аж хатні дивувалися, бо вона, взагалі, цього не робить, то підохочувала Ірину: «Їж, доцю, їж, не соромся — ти не в чужій хаті...», то угощала горілкою, хоч, крім неї, лиш Домка випила порційку, а всі інші відмовили. Але Івонині намагання виявилися марними, і вона нарешті буркнула на Віктора:

— Ану не бабрайся! Коли не голоден...

Він устав із-за столу і, підсмішкуючись значуще, моргнув Аспазії:

– Непогана з тебе газдиня!

– Ти куди?! – сердито кинула Івона вслід за Віктором.

– Маю роботу, – відповів юнак, не повертаючись.

– Стій тут і не дурій! Чи файно тобі першим уставати із-за столу?

– А ви казали, що сьогодні я тут степин...

– Будеш у своїй хаті!..

Івона встала, догнала Віктора біля дверей, сіпнула за лікоть і шепнула загрозово на вухо:

– Не дурій, бо я тебе...

В наступну мить на її обличчі вже світилася майже лагідна усмішка. Силоміць привела Віктора й посадила на лавицю біля Ірини.

– Сиди тут, – сказала, налягаючи рукою на його плече, а другою обняла дівчину. – Ану розкажи Іринці про ваш серетський ліцей, а потім вона розкаже тобі, як у них у Сучаві... Ось так.

Вікторові було досадно, що його ведуть, як неслухняного бахура. Сіпнувся, вивільнивши з-під маминої руки плече, але Івона прикинулася, що не помітила нечемного жесту, й запитала дівчину:

– Ти в котрому класі, Іринко?

Дівчина ще сильніше почервоніла, хотіла встати, але Івона, зупинивши її рукою, не дала. Тоді Ірина підняла на неї трохи зляканий погляд великих зелених очей і відповіла тихо:

– У восьмому...

Дивлячись не на швагрову своєї сестри, а під стіл, Віктор думав глузливо: «Я скоро кінчаю ліцей, а вона тільки починає його... Що з такою говорити?..».

– А вчитися, як вчишся? Добре? – допитувалася далі Івона, вдаючи явний інтерес.

– Дуже добре, – відповіла Домка за неї. – Самі п'ятірки в неї!

– То як п'ятірки? – здивовано поцікавилася Івона, але зразу ж здогадалася: – А, так-так. Тепер п'ятірки те, що донедавна були десятки. Забула-сми. Файно з тебе, Іринко! – погладила пестливо її по голові.

Івона обійшла Віктора й рішуче посунула його ближче до Ірини, а сама сіла біля нього. А щоб ще менш помітним був її тактичний рух, зразу ж заговорила:

– Розказують, що за Австрії найбільшою оцінкою була одиниця.

– Одиниця? – срібним дзвіночком розсипався Іринин подив.

«Що тут смішного?» – подумав Віктор і вперше коротко глипнув на дівчину. Її великі очі дивилися на Івону більш впевнено, і Віктор з подивом помітив, що в їхньому чистому зеленому світлі нема того наївного й трохи дурненького здивування, яке, здебільшого, супроводить такі запитання.

– Так, – доброзичливо добавила Івона. – Колись одиниця була найкращою оцінкою, а десятка найгіршою.

– А тепер одиниця – не дай Господи! – сплеснула Ірина, стаючи дедалі більш говіркою й тямкою.

– Коли в тебе, Іринко, самі п'ятірки, – повела Івона далі, – то брава! У Віктора теж п'ятірки, він же перший не лише у своєму класі, а на весь ліцей! Ашож!¹

– Ма'... – запротестував Віктор.

¹ ашож – аякже. (К. Ір.).

У його голосі відчувався легкий докір, мовляв, не хвалить, хоч мамина хвальба його навіть потішала: «Хай знає Ірина, що не лише в неї хороші оцінки!». Але як ця думка, так і висловлений раніше протест, не виражали повної правди. У глибині душі Віктор радів, що є чим похвалитися перед дівчиною, бо він любив похвалитись, як і більшість чоловіків перед красивими жінками, на ласку яких претендують. Здебільшого, чоловіки стараються зачарувати жінок – лише вродливих! – хоробрістю, багатством, благородністю душі, своєю чоловічою силою, через що іноді джэнджуряться перед ними. А Віктор чим? У нього ж нема того всього. Тоді може погордитися своїм розумом. А чи розум не найцінніша людська окраса? Тому, коли Івона похвалила, він, хоч і висловив незгідність, насправді зрадів, що вони таке про нього говорять. Правда й те, що він не претендував на Іринину ласку. Ні на її ласку, ні чиюсь іншу, бо, крім Оксанки, його не цікавила жодна дівчина.

– А хіба я брешу, що ти найперший? – продовжувала Івона дивитись на Ірину, хоч питала Віктора. Далі, наче їй не вірили, додала: – Минулого місяця він виграв у Сучаві спартакіаду, чи як її...

– Яку? – запитала Ірина Віктора й огорнула його веселим чистим поглядом. – Я теж брала участь у спартакіаді з історії й зайняла третє місце. Та хоч воно й третє, дає право ставитись на обласний етап.

Ірина вперше зверталася до нього, і Віктор відчув, як хвиля гарячої крові заливає йому вушні раковини. Хоч і хотів відповісти зараз же, чомусь не міг – її зелений погляд наче гіпнозував його.

– А він з арифметики, – пояснила Івона замість свого сина.

– З математики – ні з арифметики... – вдалося Вікторові нарешті видавити з себе слово.

– Тому-то ми й не виділися з тобою. Спартакіада з математики відбулася в колишньому дівочому ліцеї, не так? А з історії – в середній педагогічній школі.

Дзвінкий голос дівчини розсипався довкола дзенькотом ніжно відшліфованого кристалю, а її погляд здавався Вікторові матеріальним, бо постійно торкався його п'янкою віткою, обмацував, а чи огортав своєю гіпнотичною зеленню. Віктор відчував, що з ним діється щось дивне, непоясненне й проти його волі, і ніяк не міг збагнути, що саме. Оце мовчазне дівчисько з великими здивованими зеленими очима та з неймовірно червоними устами, вогкими та повними, якого з першої миті, коли прибула з Домкою на похорон, не міг чомусь терпіти, ставало чимраз говіркішим і в міру того все менш відразливим. І не тільки невідразливою стала Ірина. А ще якою – Вікор не скаже. Лише коли глипнув на свою маму, почав дещо підозрівати. Івонине обличчя, звичайно насуплене й похмуре, було освітлене майже веселою усмішкою, вона задоволено терла долоні, як справжній аферист після укладення дуже вигідного діла.

– А ви, діти, – Івона кілька разів оббігла люб'язним поглядом від Віктора до Ірини й назад, стараючись ніби зблизити їх і згорнути до купи, – поміняйтеся адресами. Писатимете одне одному про свої спартакіади, ну, – хитро моргнула обом, – ще й про що пишуть собі молоді...

Віктор рвучко схопився з ослона, звисока лупнув на свою маму, але швидше сумно, ніж докірливо, хвацько зняв з клинка сардак і вийшов, одягаючись на ходу.

– Ти куди?! – сердито кинула Івона навздогін, але не зразу ж, а після короткого мовчання, спричиненого несподіванкою.

Віктор grimнув вхідними дверима, затупотів ґанком.

– Загонистий, як його тато! – вихопилось в Івони й вона, пожалівши, додала: – Пішов, видно, до колеги домовитися з ним, у яку пору вирушати їм завтра до Серету...

Івона огорнула брехню силуваною усмішкою, погладила Ірину по голівці й додала:

– Вернеться скоро...

– А чого йому спішити до школи? – запитала дівчина, – Завдяки похоронові, я теж маю гадку ще посидіти дома якихось два-три дні. І то не мій дід...

Ірина не кліпала, і в її великих очах зелене світло мало весело-хитрі відблиски.

6.

Кілька днів Олександр Панцир не з'являвся на уроки математики і, взагалі, ніхто з учнів не бачив його за цей час у школі. Такого ще ніколи не бувало, щоб Панцир не приходив на свої уроки, та ще кілька днів підряд, через що відсутність викладача вважалася учнями незвичайною подією. Ходили чутки ніби він захворів. Більшість учнів раділи, та не тому, що їхній професор математики занедужав, а тому, що на певний час не буде вже перед ким дрижати й у журналі навпроти їхніх імен появиться менше двійок. Коли учні цікавилися у своїх керівників класу чи в інших викладачів у зв'язку з відсутністю Олександра Панцира або прямо питали, чи правда, що їхній викладач математики хворий, їм незмінно й разом невизначено відповідали: «Пан професор незабаром буде в школі...». Ніхто так і не довідався: хворий він чи ні, а на уроки математики продовжував приходити один із педагогів – Кавуля або, найчастіше, сухий та високий Урсакий. Розуміється, з ними учні ніякої математики не вчилися, а могли займатися будь-чим: читати літературу, готувати інші уроки, рисувати, писати листи, а то навіть перекидатись записками, при єдиній умові – щоб у класі була тиша.

Зі всіх лиш Віктор знав справжню причину відсутності Олександра Панцира, але не зізнавався перед ніким, навіть своєму колезі по парті, Іллі Поп'юку, нічого не казав, хоч той переконав

не раз Віктора, що вміє берегти секрет. Один тільки приклад: контрольна робота з фізики; задачі дуже важкі, мало хто знайшов правильний підхід, а з дівчат – майже ні одна. Викладач Левчук дуже суворий (чомусь тільки під час письмових робіт, бо інакше – чудова людина), загрожує жорстоко покарати будь-кого, хто спробує списувати. Всі надії зосереджено на Віктора. Він справді пише шпаргалку із розв'язанням двох із найважчих задач і пускає її по класу. Не Віктор, а Поп'юк, бо з Віктора викладач не зводить очей: він же єдиний, котрий вміє розв'язувати такого типу проблеми. На жаль, Левчук піймав шпаргалку десь впереді в непередбачливої дівчини-роззяви. «Чи так домовлялися ми з вами, голубчики?! – іронічно і зловтішно звернувся Левчук до класу. – То ти це писав, Доріне?..». Віктор мовчить. Викладач підходить ближче до їхньої лавки, підводить Поп'юка: «Поп'юче! Дорін писав оцю шпаргалку?» – і підсуває йому записку майже під ніс. «Ні.» – не кліпаючи, відповідає Поп'юк. «Не бреш! За брехню виключають на два тижні з лицею.» «Я не берешу, пане професор. То не Дорін писав.» – продовжував твердити Поп'юк навіть коли Віктор признав, що він автор шпаргалки (не мав іншого виходу, бо Левчук збирався карати весь клас: усім одиницю! Вікторові то байка – знизиться загальна оцінка з фізики і все. Зате для інших – просто катастрофа: втрата стипендії, поправка, а то й повторення класу. Отож признав: «Я писав, пане професор. Карайте тільки мене...»); і тоді Поп'юк відстоював своє. «Ну, як, Поп'юче, з тією брехнею?..» – злісно поцікавився викладач. – Хто з вас бреше: Дорін чи ти?» «Я не видів, пане професор, щоб Дорін писав шпаргалки», – впевнено заявив Ілля.

Такий людині, певне, можна довіряти будь-який секрет. Взагалі-то, воно правильно, але те, що бачив та чув Віктор в Олександра Панцира дома, постійно страхало його і тому зда-

валося надто небезпечним. «Це вже тобі не шпаргалка!..» – інтуїтивно відчував він небезпеку і вирішив не говорити нікому, отже навіть ні Іллі Поп'юку. Щоправда, вчора написав про це Оксанці, а тепер потерпає. Дурень він і годі! По-перше, такі справи її не цікавлять. По-друге, вона ще подумає, що замість того, щоб писати милій про любов, він узявся дурниці тесати. А вже по-третє – найгірше, на його думку, – лист може дуже легко потрапити в чужі руки. Що ж тоді?!

Діло як таке і лякало Віктора, але й приваблювало та непокоїло його в той же час. Навіть дужче непокоїло, ніж лякало, бо для нього особисто те, що сталося в Панцировій хаті, неприємних наслідків не може мати, хіба в сентиментальному плані, тобто в тому розумінні, що він справді страждає через заподіяну улюбленому викладачеві кривду. Натомість, в години самотності, в гуртожитку, а головню вночі під периною, коли, «нагомонівшись» досхочу з Оксанкою, прощається до ранку з нею, починає його мучити неспокій, отой неспокій, під час якого не лише затінюються, а таки хитаються найбільш сталі переконання. З-поміж найсильніше вкорінених у Віктора – це соціалізм. Правда, в його уяві це поняття хоч ще не цілком ясне, зате глибоко й, здається, назавжди прищеплене, але виховане воно не вдома, а в школі переконливими уроками його вчителів. Ще усталене воно радянськими фільмами, які дивився щотижня в єдиному міському кінотеатрі, а головню численними прочитаними книжками. Незважаючи на те, що поняття ще досить туманне, нечітко окреслене і ще не зовсім близьке, взамін – завжди світле та щасливе. Інакше й не могло бути, оскільки Віктор сприймав соціалізм, як еманацию геніїв людства Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна. Тому-то для нього новий лад означає не лише кінець принизливих відносин між людьми, в тому числі й ліквідація експлуатації тощо, а тотож-

ний він щастю, правоті, світлому майбутньому. Головно, світлому майбутньому. А тоді, як погодити йому такі благородні ідеали з тим, що сталося з Олександром Панциром?

Через якихось два тижні на уроки математики у Вікторів десятий Б уже не з'явився, як звичайно, Кавуля чи Урсакій, а Косташевич, викладач математики в педшколі. Аж тоді всі зрозуміли, що Панцирова відсутність не тимчасова, а, мабуть, остаточна. Спочатку цей факт засмутив учнів, навіть тих, які не любили математику й заразом її вимогливих викладачів. Та поступово більшість з них полюбили Косташевича, правду кажучи, не так його, як новий у порівнянні з Панцировим педагогічний метод. В чому ж полягав він? Та, власне, в нічому. Косташевич щоразу заходив у клас, тримаючи на опашках підбите дорогим хутром пальто, з-під якого визирав синій журнал їхнього класу, а дійшовши до кафедри, ставив його перед собою, а біля нього невеличкий шкіряний із золотавими пряжками портфель і огортав учнів млявим поглядом молочно-білявих очей: «Сідайте.». Далі й сам сідав, не знімаючи з голови чорну натерту горіховою олією смушкову шапку, натомість обережно закидав по через спинку стільця поли свого пальта, щоб не м'явся під ним, після чого виймав з портфеля підручник Алгебри, Геометрії, а чи Тригонометрії і, припасувавши на носі золоте пенсне, довго й мовчки гортав то вперед, то назад його сторінки. Нарешті, після кількох хвилин, ще гортаючи сторінки підручника й не піднімаючи погляду, казав: «Вийміть Геометрію.». Ну, чи Тригонометрію або Алгебру. Потім переставав гортати, кидав на підручник неймовірно швидким рухом долоню, ніби накривав нею муху, а вільною рукою знімав з носа пенсне, піднімав сонний погляд на клас і вказував пальцем на учня, здебільшого на дівчину: «Ану читай від такої до такої-то сторінки.». Дівчина вставала й

починала читати, а Косташевич, надивившись хвилину-дві на неї, опускав голову, спирався підборіддям у груди і до кінця уроку грався своїм золотим пенсне, хоч учням здавалося, що він дрімає. Сцена повторялася акуратно щодня.

У таких умовах хтось може не бути задоволений учителем? Хіба той, як ото Віктор, який надмірно любить математику, або кому, як казав іноді Олександр Панцир, математика зуміла вже принаймні упорядкувати хоч трішки систему мислення. Але таких було малувато, і невдовзі Косташевич став, якщо не улюбленим, то найбільш очікуваним учителем.

Поволі, місяць за місяцем, в ліцеї Панцира забували, а наголос у підготовці дедалі більше пересувався з математики на інші предмети. У свою чергу, Віктор, хоч і поважав математику, як і раніше, якось згидилася вона йому. Він уже не заповнював увесь свій вільний час розшуком і розв'язанням цікавих задач, як доти, а, виконавши те, що завдавав новий викладач (а Косташевич завдавав дуже мало), брався за щось інше: готував серйозніше інші уроки, писав листи, і постійно читав. Разом із зростанням відрази до математики Віктор губив інтерес і до інших предметів, як от астрономія чи фізика.

Одного пообіддя, коли в ліцеї черговим викладачем був Йозеф Адлер, Віктор писав Оксанці листа. Дякуючи коханій за марцішор¹, хвалив її здібність у вишиванні червоно-бі-

¹ *Марцішор* – (від слова *мартіє*, румунська назва березня) символ весни.; звичайно дві шовкові китички – одна біла, друга червона – на зсуканому з того ж двоколірного шовку шнурочку; у Буковині цей значок дарують дівчата хлопцям, оскільки дівчата виробляють його власноручно, а в решта Румунії навпаки – хлопці дівчатам (тут хлопці купують марцішори в ювілійних та інших магазинах чи на вуличних стендах; цей весняний значок уже не тільки дві шовкові китиці, а й різні символічні здебільшого габлонцові вироби. (К. Ір.).

лих серцеподібних китиць і за вчасно висланий березневий значок, який одержав він якраз першого числа. Ще обіцяв прийти слідуючої суботи і відплатити їй поцілунками. У кінці листа, перед заключною формулою, подумав ще раз попередити її, щоб нікому не говорила про те, що сталося з Олександром Панциром, але встиг написати лиш: «Ще раз прошу тебе, Оксанко – нікому ні слова про професора...». Якраз у той момент весь клас підвівся, піднімаючи загальний гармидер, тупіт ніг і скрип лавок. У дверях з'явився черговий викладач :

– Guten Tag¹! – лагідно і якимось весело привітався викладач німецької мови.

– Wie geht's euch²? – поцікавився Йозеф Адлер і, піднявши обидві руки, ніби гладивши кожного долонею по голові, сказав учням сідати:

– Setzt euch³!

Черговий педкадр пішов поміж лавки, ніби перевіряючи, чим займається кожний учень. Робив він це формально, не питаючи нікого що конкретно робить. Тільки у кого не було нічого на парті, того Адлер питав майже по-приятельськи:

– У вас, певне, вже готові уроки на завтра.

Йозеф Адлер і ще кілька викладачів (всі вони, як кажуть, із «старої гвардії») зверталися до учнів останнього класу на ви. Це не заважало декотрим хлопцям бути безличними. І тепер хтось із сусіднього ряду лавок відповів замість того, котрого питав викладач:

– Він і на післязавтра вже вивчив і написав усе...

¹ Guten Tag (нім.) – добрий день. (К. Ір.).

² Wie geht's euch – що робите? (К. Ір.).

³ Setzt euch – сідайте. (К. Ір.).

Почувши таке, зареготав чи не весь клас, але Йозеф Адлер прикинувся, що не помітив недотепного жарту:

– Гарно з нього! А у вас, паничу, вже готові хоч завтрашні уроки?.. – запитав викладач німецької мови, продовжуючи проходитись поміж лавками, але не повертався в сторону, звідки почувся голос, бо всім було ясно, що він не знає автора грубості.

– У нього, пане професор, – відповіли з іншого кінця класу, – лиш учорашні готові...

Знов зринув загальний сміх. І на цей раз Адлер не сердився, хоч знав, що така поведінка учнів виходить за рамки шкільного регламенту. Знав також, що перед іншими викладачами вони не наважилися б так себе вести. Все одно не ображався, бо в такій поведінці учнів, крім певної дози безличності, він відчував і їхню до нього симпатію, а це було йому набагато дорожче і повністю окупувало їхню нахабність.

– А ви, Доріне, що робите? – зупинився Адлер перед Віктором.

Віктор устав, сильно почервонів, інстинктивно закриваючи долонею написану сторінку.

– А що йому робити, пане професор? Він найсерйозніший працівник пошти... – густим, уже чоловічим басом сказав з останньої лавки коло вікна прищавий юнак.

– Заткай писк, Казимірчуче! – загрозливо лупнув на нього Віктор.

Разом з Віктором заговорив і Адлер, наївно запитуючи Казимірчука:

– То як – співпрацівник?

– А так! Ге-ге... – грубо заїржав Казимірчук. – Якби не Дорін, серетську пошту давно мали закрити!..

– Не схочеш ще ти, щоб тобі щось з математики пояснити?.. – спробував Віктор не дати йому говорити далі.

– Кому що потрібна твоя математика? – зневажливо кинув Казимірчук Вікторові, а далі продовжив почате: – Спас Дорін пошту, бо щодня висилає коханці по два-три листи, а вона йому теж по стільки ж. На них і держиться тутешня пошта...

Вікторів зір потемнів, сміх колег сипався у його вухах, наче хтось зсував з воза дрібний щебінь, і він гарячково роздивлявся довкола – Що йому вхопити? Не знайшов нічого, лиш свою авторучку. Жбурнув нею в Казимірчука, але не потрапив у нього, а в стіну. Місце, де розбилася авторучка, стало плямою чорнила, оточеною безліччю бризків. Зсередини плями стікали вниз два сині рівчаки. Казимірчук глянув на розбиту ручку і ще сильніше розреготався, вказуючи пальцем на заляпану стіну. Тоді Віктор рвонувся, щоб перескочити сусідню лавку й накинутись на збитошника. Неймовірно спритно перетнув йому дорогу Йозеф Адлер і міцно вхопив Віктора за обидві руки, зблизька придивляючись на нього й примовляючи:

– Стій, Доріне! Ану порахуй спершу до десяти.

Засапаний люттю, Віктор сіпався, пробуючи звільнитись. Уже набагато пізніше, згадуючи цей вчинок, дивувався, звідки взялося стільки сили у цього сухорлявого чоловічка. А тоді єдиною його ціллю було вивільнення своїх рук. Та всі його зусилля виявилися марними.

– Полічи до десяти, – настоював викладач німецької мови.

– Не хочу! – просичав Учень.

– Лиш до десяти, – майже благов Адлер.

– Він не вміє, пане професор... – знов джмелем реготнув Казимірчук.

– Ану полічи, Доріне, – придивлявся до Віктора викладач, не popускаючи його рук.

– Раз-два-три-чотири... – протеремкотів Віктор одним духом до десяти.

– Ні, не так швидко, – лагідно сказав Адлер. – Ану рідше, Доріне.

– Раз-два-три-чотири-п'ять... – знову задеренчав Віктор кулеметною чергою.

– Уже краще, – похвалив його викладач, – але треба ще рідше: кожне число вимовляй через секунду, не швидше. Ану!

– Один... Два... Три...

Віктор відчував, як з кожним вимовленням числом нервова напруга спадала, а коли сказав «десять», Йозеф Адлер випустив його руки і сказав тихо, ніби лише для його вух:

– А тепер можеш іти бити свого приятеля.

– Він мені не приятель!.. – буркнув Віктор, упав у свою лавку й занурив обличчя в гарячі долоні, поверх написаного Оксанці листа.

Йозиф Адлер знову підняв руки, наче намагався злегка попестити ними голову кожного учня зокрема, проходжувався поміж лавками, налягаючи на ліву коротшу ногу і вказуючи кивком голови на Віктора. А щоб всім було ще ясніше, що саме від них вимагає, викладач німецької мови часто підносив вказівний палець до своїх уст, тобто: мовчіть. Коли нарешті клас затих, Адлер наблизився до Вікторової лавки й сказав:

– За заляпану стіну вас, Доріне, товариш директор, мабуть, таки покарає.

Віктор не піднімав лица зі своїх долонь, а коли гучно підшморгував, його плечі поривчасто здригались. Викладач ледь торкнувся кінцем своїх довгих та сухих, аж здавалося, дерев'яних пальців Вікторового плеча:

– Ходи, Доріне, зі мною трохи надвір, – по-батьківськи перейшов він на ти.

Учень сильно струсив дітнуте плече, ніби: «Не хочу!» або «Дайте мені спокій!», але в наступну мить таки встав покірно, опустивши голову і витираючи рукавом то сльози, то ніс.

– Ходім, – узяв Йозеф Адлер Віктора під бік.

Віктор проходив поміж рядами лавок, а викладач німецької мови, тримаючи його обережно за лікоть, вів до дверей. Відчинивши, виштовхнув його злегка і в загальному мовчанні крутнувся, налягаючи на кволу ногу, наче кланявся учням, і вийшов разом з Віктором у коридор.

– Посидимо трохи з тобою в канцелярії... – пояснив учитель Вікторові, звертаючись до нього на ти, щоб надати моментові більшої інтимності.

А ввійшовши в учительський кабінет, Йозеф Адлер вказав йому на довгий стіл, оточений простими необбитими стільцями:

– Сідай, Доріне, і не сердься, що я залишу тебе на хвилину самого – іду в підвал глянути, чи вставили уже для вечері.

Весь підвал школи займали їдальня, кухня і середньої величини кімната, що служила за помешкання головному кухареві Розмериці. Серед обов'язків чергового викладача зараховувався й нагляд за акуратним готування їжі – гігієна, грам-калорії тощо. Розмериця виконував дуже сумлінно своє завдання, може, й тому, що безсімейний він, отож немає в нього іншого клопоту. Але маючи на увазі, що в шкільній їдальні, крім учнів, годується й більшість викладачів (між ними навіть Варвара Василівна!), кожен черговий не забував заглянути туди кілька разів під час своєї служби, щоб переконатись, як справи на кухні й чи вчасно кликатимуть до столу. Це зробив і Йозеф Адлер, хоч його не так цікавила

кухня, бо тільки півгодини тому був у Розмериці й довідався, що там усе в порядку, а хотів насамперед дати Вікторові змогу заспокоїтися трохи.

Коли викладач німецької мови вернувся в учительський кабінет, Віктор уже справді виглядав інакше: хоч його щоби ще палали, він уже не плакав, а стояв неподалік дверей, засоромлено м'яв безперестанно пальці, ніби нетерпляче ждав його. Підняв на Адлера винуватий погляд.

– Пане професор, – почав він тихо, але сміливо, – мені встидно моєї сьогоднішньої вихватки. Прошу пробачення.

В першу мить Адлер не сказав нічого. Мабуть, згідно з його педагогічними принципами, і не треба було. Усміхнувся лагідно, по-дружньому закинув руку на Вікторове плече й повів його до першого стільця:

– Сідай.

Сам переплів руки на тісних худорлявих грудях і став проходжуватись поперед Віктора. Згодом знов заговорив:

– Коли жалієш – то добре. Це гарантія, що іншим разом такого не станеться. Згадаєш, що перед тим, ніж щось гарячого вкоїти, спершу треба почислити до десяти. Тільки дуже рідко.

Потім викладач німецької мови пройшовся мовчки туди й сюди перед Віктором, а вертаючись вдруге, став напроти нього:

– Знаєш, Доріне...

Віктор підвівся, а Йозеф Адлер поставив руку йому на плече:

– Сідай, сідай. Я теж сяду, – присунув стілець біля Віктора. – Про це, що ми говоримо, англійці висловлюються дуже влучно. Вони кажуть: «Помста – це страва, котру обов'язково треба споживати холодною.» Мудро сказано, правда?

– Так... – тихо згодився Віктор.

– Нам краще відомий інший вислів: «Перед тим, ніж кроїти – сім разів відміряй.». Теж дуже мудро сказано.

Адлерові слова навівали на Віктора благодійний спокій, його лагідний та світлий погляд оповивав учня приємною, майже батьківською теплотою. У Вікторовій душі поступово прояснювалося, злоба гасла й на очищеному добрими словами місці росло здивування приємного відкриття: «Ади, яка чудова людина цей хромий Адлер! А ми так часто насміхаємося з нього...».

– В житті, хлопче, – через недовгу паузу знов почув Віктор голос свого викладача, – головне не квапитися. Точніше: квапитися поволі. Це не просто парадокс чи дешева гра слів, як може хтось подумати. Іншими словами, це означає, що людина повинна знати, коли не квапитись, а коли квапитись і в якій мірі. А чи не сказано: поспішиш, людей насмішиш. Відомий тобі такий вислів?

– Відомий... – збрехав Віктор.

– Ось. Цього принципу треба дотримуватись завжди. І у великих наших діях, і в дрібніших, у тих, які ми помилково схильні вважати незначними. Тим паче цей принцип чинний, коли йдеться, наприклад, про вибір професії чи про одруження, оскільки більшість людей робить це раз назавжди.

Лагідний голос Адлера Віктор сприймав з особливою приємністю, бо зрозумів, що лиш викладачеві вдалося остаточно заспокоїти його. Одночасно жалів, що подобається йому тільки голос, бо суть тих слів почала трохи нудити його – надто повчаючі вони, надто «читає» йому викладач лекцію та ще й не про надмірно цікаві речі. Тільки коли згадав про одруження, Віктор ледь помітно ворухнувся. Можна було по-

думати, Йозеф Адлер не помітив цього, бо він повів тим же тоном далі:

– Чому, скажімо, вибір професії такий важливий? Перш за все, тому, що в більшості випадків прагнення чи мрія людини – одне, а її дійсні можливості – інше. Найбільше з нас переоцінюємо свої можливості, щоб уже не говорити про тих, котрі приписують собі уявні якості. Запереч тільки такому – матимеш запеклого ворога! Майже у кожної людини є певний нахил до чогось. Правда, від нахилу до таланту – неабияка відстань, хоч іноді помилково ототожнюють їх. Але це вже інше діло. Зате нахил людини повинен викликати майбутню професію. Здебільшого це нелегко робити, та іноді простіше, головню, коли такий нахил дуже наявний і він обіцяє перерости колись у талант. Як ось у тебе математика.

– Я не...

– Не переч, Доріне, – не дав викладач Вікторові говорити. – То непогано, коли людина скромна, але й наявність треба визнавати. Ти ж – усі знають – найкращий математик нашої школи, – усміхнувся й повів далі: – Другою умовою у вибиранні майбутньої професії – це любов. Хто не любить своєї професії...

– А я математику не люблю! – рішуче заявив Віктор, майже невічливо перебиваючи свого викладача.

Йозеф Адлер зостався якось мить з роззявленим ротом, дійсно дуже здивований почутим. Далі дрібно закліпав і спромігся спитати:

– Себто як?..

– Просто так, не люблю, – вдруге заявив Віктор.

– Дізнавшись про таке, ти уявляєш, що подумав би про тебе...?!

Адлер підняв трохи голос, але посеред фрази замовк, недоказавши початого. Подивився пильно на свого учня, а прочитавши на його лиці, що той вгадав, кого має він на увазі, а саме Олександра Панцира, додав попереднім своїм благим голосом:

– Коли не любиш – то інша справа. Бачиш, Доріне, ні я і, певне, ні інші й уявити такого не можуть, маючи на увазі твої попередні результати, не тільки в класі, а головно в різних конкурсах. Хіба можна виконувати щось блискуче й zarazom не любити його? Мабуть, можна, коли кажеш, що не подобається тобі математика. Видно розлюбив ти її пізніше...

Йозеф Адлер мрійно примружив очі, помовчав хвилинку, відтак крутнувся жвавіше, притискаючи обома руками стілець під собою, щоб повернутись якомога більше й пильніше подивитись на Віктора:

– А що маєш гадку далі студіювати? Бо я не думаю, що найкращий учень нашого ліцею вирішив залишитися без вищої освіти, ні?

Відверте запитання сподобалося Вікторові, він давно шукав нагоди поділитися з кимось своїми планами, своїми роздумами та сподіваннями, але не натрапляв доти на належного сповідника, який міг би йому сказати, чи могли б вони здійснитися сповна. Тому радо відповів:

– Далі студіювати я маю гадку, пане професоре. Правда, не математику і, розуміється, якщо можна буде...

– Чому б не можна?

– Не знаю... Та ж донедавна мої батьки були куркулями. Розкуркулили їх... Це правда, але не знаю, наскільки моє соціальне походження поліпшилося від цього. До розкуркулення мене двічі збиралися виганяти зі школи. Якщо й тепер причеплять мені таке?..

Неприємно вражений поворотом їхньої розмови, Йозиф Адлер заворушився на стільці, відкашлявся трохи, ніби збирався висловити якщо не остаточне судження у зв'язку з порушенням Віктором питанням, то хоч сказати вагоме слово. Але до кінця, щоб не подумав співбесідник, що він повністю уникає слизького місця, обережно обійшов його:

– Останнім часом все більшу увагу приділяють знанню і характеристиці, яку видає школа для кожного учня. А тобою з цих точок зору наш ліцей гордиться! – сказав швидко й тоді ж перейшов на інше: – А якщо не математику, тоді що намічаєш студіювати?

– Ще не знаю. Може, історію або медицину.

– Незле, – протягнув викладач у задумі.

– Але насамперед оженюся! – гордо заявив Віктор.

Адлер спершу витріщився на нього, щоб переконатися, чи учень говорить серйозно, відтак гучно сплеснув у долоні:

– Отакої!

І весело розсміявся, аж вивернувся на спинку стільця. Час від часу дружньо ставив йому руку на потилицю, куйовдив волосся, дрібно перебираючи своїми ніжними пальцями, й сказав:

– А качка б тебе копнула, хлопче, який ти смішний!

Викладач посміявся ще трохи, потім раптом посерйознішав, мабуть, уважав, що далі сміятися не годиться. Інакше, міг образити свого співбесідника. Він устав, відсунув стілець і підійшов спереду до Віктора:

– Кажеш, збираєшся женитись. Файно з тебе! А чи вже міряв ти сім разів, як ми домовилися з тобою, що треба робити в таких випадках?

Віктор не успів відповісти на це запитання, бо, постукавши, в учительський кабінет увійшла стара Фрузина. Сказала:

– Прийшлося скребти стіну, пане професор, а відтак білити, – доповіла шкільна прибиральниця. – Невже ви, як казалисте, нехотячи так її чорнилом заляпали? – Недовіряючи, поцікавилася вона.

– Так, так, нехотячи. А ви, що думали, Фрузино? – перепитав Адлер, а коли замітив, що Віктор збирається щось казати, додав: – Ви, Доріне, йдіть у свій клас. Поговоримо іншим разом.

Поведінка викладача німецької мови геть збила Віктора з пантелику, і він пробіг відстань між канцелярією і класом. Підкови його черевиків дзвінко дзявкали плитами коридору і не давали оговтатись: як же не тріскає його лице від такого сорому? Влетів у клас – хотів швидше переконатись, чи правильно зрозумів, що Йозеф Адлер заставив Фрузину почистити заляпану ним стіну, але засторопів біля дверей: трое тримало Поп'юка прикутого до лавки, а Казимірчук, граючи роль трибуна, стояв на учительським столі, широко розчепіривши ноги. Однією рукою підпирав бік, а другою велично тримав перед собою папір.

– Читай! Читай! – підохотив його хтось.

Казимірчук вишкірився збитошно в сторону Віктора й почав читати декламативно:

– «Оксаночко моя дорога! Кожна хвилина прожита без тебе...»

Загальний сміх покрив його останні слова. В нестямі, Віктор, буквально, пролетів відстань між дверима й помостом кафедри. На льоту сильно вдарився в ноги свого супротивника, збив його зі стола, і вони разом покотилися в куток між вікном і дошкою. В закутку щось глухо стукнуло об товстий мур. Казимірчук, здавалося, знепритомнів, але на його обличчі ще майоріла глумлива усмішка. Клас занімів. Віктор прудко

скочив на рівні ноги й тоді ж загилив черевиком в усміхнену Казимірчукову пику. За другим ударом з-під обцаса бризнула кров і через мить залила усмішку. Віктор схаменувся лиш тоді, коли його вуха гостро пронизав дівчачий писк. Оглянувся, але не бачив нікого, начебто клас був пустий, хоч ще якась дівчина продовжувала пищати. Навіть не дивлячись на зак-ривавленого Казимірчука. Віктор нахилився засапаний, але спокійний, і підняв з підлоги недописаний Оксанці лист.

7.

Згуртожитку до школи й назад учнів ведуть, звичайно, похідною колоною. Теж колоною йдуть вони й у кінотеатр чи в поле на сезонні роботи. І обов'язково – темпом та зі співом. Так велить їхній директор Богдан Яремчук. Коли супроводять їх педагоги, учні співають «Розпрягайте, хлопці, коні» чи «Ой на горі там женці жнуть», а коли Яремчук – майже завжди Великому Сталіну слава.

У той мутний березневий ранок йшли до школи без співу. Вночі мороз скував розталий денним теплом сніг, і центральна вулиця міста виглядала ніби хтось покритв її чудернацькими скляними формами. Сіре скло ритмічно й докучливо хрупало під ногами учнівської колони й розліталось навсебіч брудними осколками.

Віктор не мав часу роздумувати, чому цього разу Урсакій не заставляє їх співати, бо не міг надивитися на Казимірчука, який ішов у сусідньому ряді на кілька чоловік позаду нього. Виглядав він страшно: голова безформно здавалася набубнявіла, ліве око напухло й повністю затулилося, ніби оса вжалила, на губатому й надутому лиці блищали закипілою кров'ю два чорні шрами – на лівій щоці та на чолі. Віктор повертав час від часу голову, дивився на того й признавав сам перед собою, що Казимірчука, взагалі, не впізнати. А дивився Віктор злобно: «Оцей паскудник посмів збиткуватися з мене

та з моєї Оксанки?!». Вийшов з ряду і почекав доки Казимірчук порівнявся з ним. Тоді Віктор загрозово процідив йому на вухо:

— Ще раз посмієш – уб'ю! Чуєш?!

Казимірчук ішов рівномірно й не повертав голови у Вікторову сторону, через що виглядав на потворного сфінкса.

— Іди на своє місце, Доріне, не псуй колону! – крикнув ззаду Урсакий, а коли догнав Віктора, запитав: – Чого підлещуєшся до мумії Казимірчука?.. Невже ти сночі «допоміг» йому впасти? А падати, видно, не падав він у класі, як ви всі твердите, а впав, певне, десь у каміння та в будяки... Лишень гляньте на нього! – криво усміхаючись, показав педагог довгим пальцем на побитого Казимірчука.

А клас після того, як відлили Казимірчука водою, дійсно так і домовилися: той упав із кафедри. Чого він туди лазив? А чорт його знає... Переляканий, побачивши кров, Йозеф Адлер, може, й повірив, але шкільного лікаря, певне, не обманули, бо Кливець, уважно оглянувши пораненого, ляснув його по плечу: «Іди в медкабінет.». Після чого звернувся до дівчат: «Нема чого вам голосити. Доки ожениться, мине. А знайте, що буває не раз, як ото з вашим колегою сталося: колеш спокійно дрова, а з дровітні зненацька вискакує і вдаряє тебе по пиці не поліно, а кулак! Атож...». І розреготався грубо, аж величезне його пузо судорожно здригнулося.

Колона увійшла на подвір'я школи та, на загальний подив учнів, не повели їх, як завжди, прямо в їдальню, а в приміщення. На поверххах кожний коридор мав у своїй середній частині – там де збігалися сходи й оба кінці кулуару – обширну, вистелену сірим мармуром площу. На цих площах і зібрали учнів на лінійку – ліцей на першому поверсі, педшколу на другому, а середню фінансову школу на останньому.

Панувала якась глуха напруга, дивне загальне приголомшення. Всі чогось чекали, хоч ніхто не сказав би чого саме. З директорського кабінету долинали уривки слів, і невдовзі з-поза оббитих шкірою дверей з'явилася заплакана Варвара Василівна. Як звичайно, вона була одягнена в чорний костюм, темно-каштанове волосся гладко зачесане, через що її чоло здавалося високим і світилося, товста коса дбайливо звита в крендель на верху голови. Вона безнадійно м'яла в руках білу хустину. Згодом витерла нею заплакані червоні очі, гучно висякалася, огорнула учнів сумним поглядом і ступила крок ближче:

— Дорогі діти! — сказала тривожно. — Дійшла до нас найстрашніша зі всіх вістка: помер Великий Сталін!

Після миттєвої загальної тиші, грянув вибух оплесків. У дзвінкому гулі можна було розрізнити й кілька «ура». Та Варвара Василівна так страшно витріщилася на учнів, що оплески погасли, мов придушене подушкою кволе полум'я.

— Діти! Хіба можна плескати в такий момент?! — болісно скрикнула вона. — Оплесками ж висловлюють радість...

Ще не докінчила Варвара Василівна догану, як з другого поверху покотились коридорами такі ж гучні оплески, а в наступну мить з третього поверху фінансисти перекликнулись ще сильнішими оплесками.

У невимовному подиві, Варвара Василівна крутнулася й докірливо просвердлила поглядом групу викладачів, які заніміли позад неї, а найгірше Богдана Яремчука, який очолював їх. Він же був директором-координатором, тобто керував усіма трьома школами, хоч за діяльність кожної зокрема відповідав один із трьох його заступників. Тому-то Варвара Василівна якраз його запитала:

– Це у вас, Богдане Софроновичу, називається політичним рівнем, так?

В її голосі швидше відчувалася зневага в переміші з ледь стриманою люттю, ніж загроза покарати його чи когось іншого за оплески, якими зустріли учні вістку про смерть великого вождя народів. Варвара Василівна блимнула ще раз злим поглядом не лише на Яремчука, на весь гурт педкадрів, повернула всім спину й подалася гордо цупкою ходою в директорський кабінет. Але перед самим порогом її суворо рівну постать щось скорчило, а далі випнуло вперед, наче боксера, котрому противник попав сильним ударом у саме сонячне сплетіння. Вона вхопилася рукою за живіт, другою сперлася об шкіряну оббивку дверей і розплакалася ще сильніше, ніж кілька хвилин тому. Богдан Яремчук і всі інші педкадри кинулись навперебій допомогти Варварі Василівні. Найближче зі всіх до дверей директорського кабінету стояв найстарший у школі вчитель, викладач історії Іван Перстюк, оскільки на цьому зібранні він був позаду всіх. Підійшов квапно до Варвари Василівни й обережно підтримав її за лікоть. Розштовхуючи всіх обома руками, Яремчук догнав некликаного кавалера, брутально відтруснув, аж Перстюк гримнувся в одвірок, ще грубо скреготнув до нього:

– Чого лізеш, килавий?! – і повів Варвару Василівну в кабінет, посадивши її уважно на м'яку канапу з такою ж шкіряною оббивкою, як і двері.

Директорову лайку почули не тільки педкадри, а й декотрі учні з переднього ряду. Було прикро чути таке перш за все тому, що Івана Перстюка любили й поважали всі, як учителі, так і учні, а ці почуття протистояли в їхніх душах із Яремчуковою зневагою, боязню чи ненавистю. По-друге,

був широко відомий факт, що в довоєнні роки Іван Перстюк викладав історію в чернівецькому ліцеї імені Арона Пумнула, в якому вчився й Яремчук. А якийсь час Перстюк був йому не лише викладачем, а й класним керівником, хоч, правда, не всі вісім років, а тільки три. Та хай би не було нічого з цього, все одно директорова поведінка не оправдана, оскільки не годиться вести себе так з колегами та ще й з найстаршим із них.

Але з Яремчука не дивно. Всім запам'яталося, як повів він себе два роки тому з рідною сестрою. Йозефіна Яремчук – стара панна, як кажуть. На її огрядному неохайному тілі, на яке завжди липне бруд, певне, й тому, що як взимку, так і влітку, вона носить товсті плетені панчохи й майже круглий рік казенні черевики, стирчить пишна ляльчина голівка. Її коротко підстрижене волосся пофарбоване недбало, лице, змазане лискучим кремом, аж світилося, яро-червоний рот чітко окреслений, а брови тонко висмикані. Йозефіна Яремчук викладала в педшколі й у ліцеї Конституцію. Учні радо ждали її уроків, бо вона ставила всім тільки п'ятірки і треба було комусь таки нічогісінько не знати, щоб спромігся на четвірку. Іншою причиною радості було те, що її уроки, включно з перевіркою й оціненням, тривали всього десять хвилин, ну, найбільше чверть години – мовляв, велика штука пояснити параграф з Конституції?, – а решта часу до дзвінка вона розказувала учням – і треба признати, не без особливого хисту – всяку всячину, а найбільше давноминулі любовні історії. «Ви вже великі, – казала, – повинні знати й таке».

Звичайно, щоб зберегти повний секрет, вона не називала героїв своїх оповідей справжнім іменем, а тільки він і вона. Здебільшого він вів себе безмилосердно, можна навіть сказати, що безсердечно й жорстоко. До кінця покидав її, а

вона, нещасна, ждала його скільки ждала, а не дочекавшись, благала долю, щоб послала їй нову любов.

У такі моменти Йозефіна схиляла голову на ліве плече і задивлялася, не кліпаючи, кудись понад голови класу, що повинно було наводити учнів на думку, що вона – не хто інший, як сама Йозефіна. Не вгадати тільки хто такий він. Іноді в її очах заблищить сльоза. Тоді викладачка дрібно кліпає, встає й каже торжественно: «Життя – не гра!». Бере журнал і без іншого слова, теліпаючись, покидає клас. Вслід за нею, то тут, то там, пирхають безличники, а дівчата опускають стидаючись голови, і тільки, коли почується, що стукіт її солдатських черевиків віддалився в коридорі, весь клас вибухає сміхом. Причиною сміху аж ніяк не є щойно почута розповідь, а зовсім інше: щоразу на Йозефініній чорній, аж блискучій від бруду спідниці, на широкому заді, біліє відпечатане крейдою трилітерне сороміцьке слово. У кожному класі, де викладає Йозефіна Яремчук, існує хоч би по одному шибеникові, який перед її уроком пише навиворіт те слово на її стільці, вважаючи, що відбиток і буде подякою за розказану їм історію.

Подеколи, хоч дуже рідко, вона – не Йозефіна Яремчук, а хтось інша, але й тоді викладач Конституції розказує ту історію не менш задушевно. Одного разу, розповідаючи у Вікторовім класі й, певне, потім і в інших, хвилюючу бувальщину про красиву молоду дівчину. Йозефіна просто заплакала. Про що йшлося? В якомусь містечку жив заможний, але дрібний урядовець, який мав шістнадцятирічну дівчину-красуню. Була вона в нього єдиною дитиною. «Ізвали її, – сказала викладачка, усміхаючись вдавано скромно, – як і мене, Йозефіною...». Та несподівано, мов грім з ясного неба, ота Йозефіна померла. Здавалося, що батько й мати не перенесуть стільки горя, що або

покінчать з собою, або збожеволіють. Та, дав Господь, знайшли в собі ще стільки сили й купили скляну труну, зодягли красуню у весільний дорогий одяг зі всіма прикрасами; скільки там золота, скільки срібла та перл – не розказати! В установленний день похоронили красуню на цвинтарі в сімейній мурованій гробниці. А в наступну ніч прийшли два злодії пограбувати гріб. Залізли в склеп, роздягли мертву, забрали одяг, намиста, перстені, ковтки, брошки, перлини, все, лиш один перстень не могли стягти з мізинного пальця. Тоді злодій вийняв ніж і – чах! – відрізав палець. Почала текти кров, але він не приділяв цьому уваги, йому навіть не спало тоді на думку, що з мерців уже не точиться кров. Але через хвилину прегарна Йозефіна розплющила очі, а в наступну мить звелася на сідницю. Тільки тоді один із злодіїв кинув усе і задрав, аж з-під п'ят закурило, а другий – бах! – упав мертвий. Красуня зійшла з полиці, одяглася й вирішила переночувати на цвинтарі, бо здогадалася вчасно, що не піде опівночі додому – тато-мама умруть зо страху, подумаютъ, що бачать перед собою упиря, а не свою дочку, яку нехотячи поховали не мертвою, а тільки знепритомнілу. Прийшла додому на другий день вранці, та все одно дві години прийшлося відливати батька водою, щоб відійшов. Якраз тоді їхнє місто відвідував наслідний принц. Почувши про чудо, яке сталося з дівчиною, що воскресла після трьох днів, вирішив познайомитися з нею. Князь так полюбив прекрасну Йозефіну, що тут же вирішив зректися престолу й оженитись на ній. Це насправді й сталося. Народилося потім у них десять хлопців і дві дівчини, й жили колишній князь зі своєю красунею до глибокої старості...

Йозефіна Яремчук схилила голову на ліве плече, очі заволоклись задумою, а згодом з них покотились по блискучій сльозинці, хоч, на перший погляд, здавалося, не було за що.

...А випадок із братом директором, про який знають усі, відбувся одного дня під час великої перерви, отже прилюдно, бо тоді коридори переповнені учнями. Раптом звідкись з'явився Богдан Яремчук, тримаючи свою сестру ззаду за комір пальта, мало не підвішену, через що Йозефіна йшла навшпиньках, і штовхав її поміж відступаючих учнів до центрального входу, примовляючи: «Таку ти Конституцію викладаєш у моїй школі, пердунко стара?». Біля входу двічі копнув її в зад, відтулив важкі дубові, окуті залізом двері й витрутив сестру на вулицю: «Прийдеш, коли я покличу!». І справді, майже місяць Конституцію викладав педагог Урсакий, і, мабуть, не гірше від Йозефіни Яремчук, тільки без оповідей. Але, незважаючи на це, за звичкою, й Урсакий виходив з класу з відбитком на штанях того самого безличного слова.

Аж через кілька місяців викладачі й учні довідалися про причину, яка спонукала директора так грубо поводитися зі своєю сестрою. Дурна Йозефіна сама проговорилася, що красуня, якій відтяли злодії мізинний палець і на якій оженився принц-наслідник, була її бабуса. Раз вона її бабуса, значить, що та вродлива Йозефіна й Богданова бабуса. Отож принц-наслідник – їхній дід, а вони його внуки. Чи видав хтось гіршого на сьогоднішній день більш нездорового походження? Хіба гірше – бути братом Муссоліні чи самого Гітлера. Як же Богданові Яремчуку не лаяти й не сердитись на свою сестру?!

Оскільки двері до директорського кабінету лишилися відчиненими, учні бачили, що відбувається всередині. Після того, як сіла на шкіряну канапу. Варвара Василівна розридалася ще сильніше і, здавалося, ніщо не може вгамувати її. Богдан Яремчук і решта вчителів, головно жінки, заходились навколо неї, кожен стараючись допомогти чимось Варварі Василів-

ні, хоч насправді не мали чим. Поступово у кожного з них з'явилися в очах, та не всі зайшлися таки плачем, більшість, як кажуть, лиш жвиділи чи пхикали, хоч ні один з них не удавав із себе засмученого, а таки був насправді. Кожного в якійсь мірі – немалій – смерть Сталіна потрясла, лише не всі однаково реагували.

Певний час учні стояли мовчки, дивилися, що діється всередині. Згодом захлипала то одна, то інша дівчина, а за ними й чимало хлопців, так що невдовзі заразився плачем увесь ліцей. Коридор гудів, наче вулик перед роїнням.

Оточена педкадрами, у дверях директорського кабінету знов з'явилася Варвара Василівна. Була вже більш-менш спокійною, але вся вона – очі, риси лица, голос, уповільнені рухи, постать, хоч і рівна, зате позбавлена вже колишньої цупкості та строгості, словом, все виражало глибокий і нічим непримиренний сум. Сказала тихо й співчутливо:

– Цитьте, дорогі! Ідіть в спортивний зал, тільки в належному порядку – там невдовзі почнеться траурний мітинг.

КНИГА ДРУГА

1.

Чи тому, що деякі зміни в Златні відбулися повільно, на протязі місяців, а то й років, чи тому, що златняни зазнали чимало їх у повоєнні роки, творилося враження, що більшість із них залишились майже незаміченими. А хто й замічав дещо з того всього, чомусь не задумувався над тим, волів не мати діло з чимось небажаним, бо златняни – може, в більшій мірі, ніж інші – не люблять змін і не бажають їх навіть тоді, коли вони – без жодного сумніву – відбуваються тільки на їхню користь. Тим паче, коли зміни корінні. Вони – скаже вам будь-хто – задоволені теперішнім устроєм свого життя, навіщо ж його псувати? Чи не таким було кілька років тому ставлення златнян щодо ліквідації неграмотності? «А хто з вас, люди добрі, – казали, – видів, щоб хтось умер через неграмотність, чи, може, на старість вас хочуть вивчити на попів та на дохторів?..»

У січні минулого року змінилися гроші (вдруге після війни або, як кажуть, змінили тисячі на сотні, на відміну від першої грошової реформи, про яку кажуть, що поміняла мільйони на тисячі). Ще й по сьогодні в Златні можна почути: «Чим ліпші сотки від тисяч? Тоді навіщо міняти?». Так само, як сьогодні декотрі відкидають ідею введення електрики (щоправда, вони не становлять переважну більшість, як в інших питаннях). «Нащо мені того світла, – кажуть ті, – щоб

видіти свою бабу вночі? Хіба я не можу її намацати в потемках?..»

Є й такі зміни – немаловажні вони, тільки хто знає, котрі з них добрі, а котрі ні?, – що відбулися непомітно, і златняни сприймають новий стан речей, ніби споконвіку воно так і було, а не інакше, ніхто і гадки не маючи противитись їм. Скільки, приміром, було раніше у Златні зарплат? Кілька. Ну, десять-п'ятнадцять: учителі й пару службовців (прімарії, пошти та залізниці). У Златні колись так і казали, коли йшлося про гроші: «А звідки мені їх мати? Я що, пан Прункул, Міхаліна, Скрипей, Ілаш Дорін чи, може дістаю фасунок?». Сьогодні набагато більше зарплат. Мабуть, по одній чи не в кожній четвертій-п'ятій хаті. Заробляють златняни й у себе в селі, де збільшилося число місць праці, але найбільше з них – у Сучаві, у Радівцях, а головню в горах на різних фабриках чи в шахтах.

А ремесел? Було колись теж кілька і, розуміється, не всі прибуткові. Хіба лиш мельники та ґадоси могли б триматись тільки на своєму ремеслі (і то не всі, раз Митро та Віорел покинули батьківську кузню і найнялись на сучавському деревообробному комбінаті; при ковадлі zostались лиш Тодер – скільки ще вистачить у нього на це сил – і старший його син Юрій). Решта ремісників – два шевці-полатайки, кравчиня, два столярі-теслярі та кушнір – загинули б з голоду, коли б у кожного з них не була латка землі. А муляра, вівчаря, слюсаря чи голяра в ремісники не зачислиш, оскільки у Златні кожен сам собі будує хату й не потрібен йому муляр: скличе сусідів на клаку¹, і хата за день уже піднята. Пастухуванням

¹ *клака* – добровільна робота гуртом; той, хто скликає до себе на роботу, угощає працівників горілкою та різними стравами, іноді ще й музикантів наймає, щоб легше та веселіше працювалося. (К. Ір.).

ніхто не займається. Коли паша подальше – у полі чи в лузі, – маржину випасають діти, а коли близько (на городі чи в лісі), женуть худобу туди навіть кволі діди та баби. Що ж до слюсаря – він рідко коли в знадобі, а голяр має роботу лиш перед Великоднем, коли златняни чомусь полюбляють стригтися та бритися в нього. Решта року аж до слідувочої весни чоловіки голяться самі, а підстригають їх і стрижуть дітей – жінки.

Лиш храм у Златні залишився таким, яким був завжди: на Велику Богородицю, тобто 15 серпня місяця, прибувають храмові з навколишніх сіл і побувають три дні й три ночі; на толоці перед народною радою піднімають високий поміст для музикантів й огорожу з колючого дроту для танцю, на якому іноді ще б'ються-ріжуться, як і колись. Вночі місцева інтелігенція організує бал, тільки вже не в школі, а в новому будинку культури. Та різниця не лише в цьому. Раніше на «панський» бал не посмів би іти жоден сільський парубок чи дівка, бо то не для них. Сьогодні вже не те. Демократія, як каже Василь Пундик, багатьом мозок підпалила – раз панів уже нема і всі ми рівні, отож можна будь-кому йти на бал. «Хіба виженеш мужика із залу, – кволиться стара златнянська інтелігенція, – коли він і вхід заплатив?» А приходили здебільшого парубки, без дівок, і не потанцювати, а напиться в буфеті, який організують з нагоди кожного балу.

Калфою танцю, як завжди, повинен бути один із найсерйозніших парубків, якого б слухали і музиканти, і п'яниці та розбишаки, а при потребі був би в стані дати собі раду і розплутатись з розгардіяшу. За останні роки калфою обирали одного з братів Ґадóсів, яким допомагали й інші надійні парубки. Доки оженився, частіше був калфою Митро, а потім Віорел. У цьому році, тому що якраз відбув військо, почесне завдання калфи відпустили Михайлові Доріну.

– Не бійся, Михайле, – сказав йому Митро Ґадос, – я з Біорелом будемо весь час коло тебе: пантруватимемо, щоб комусь не захотілося заколоту! Покличемо, якщо треба буде, і Юрія.

Головно відколи працює з Ґадосами на комбінаті (правда, минув ледве місяць), Михайло замітив, що їхня дружба міцніша й тепліша, наче вже й він їхній брат, хоч вони і не вкупі. Митро з Біорелом працюють у механічно-інструментальному цеху, а він поки що лиш звичайним вантажником. Має рацію Івона: Ґадоси між заліззям зросли, то й тепер залізом орудують. Нічого, й він не буде вічно тільки вантажником. Вирішив послухати Митрову пораду й записатися на зимовий вечірній курс кваліфікації. Чимало тих курсів при комбінаті: на слюсаря, на лаборанта-хіміка, на токаря, на механіка, на крановщика, на столяра різних профілів і, само собою, на інструментальника, що дало б йому змогу бути з Ґадосами в тому самому цеху. Михайло ще не вирішив, на які курси записуватись, тобто, яку саме кваліфікацію вибирати. Ще має час. У зв'язку з цим порадиться з татом, а головню з Митром та Біорелом – вони найліпше знають, де і ким вигідно на комбінаті працювати. А доти й сам рознюхає, що і як на тому комбінаті, роздивиться по різних його цехах, секторах та ательє, щоб бути обізнаним, бо в кінці кінців він сам, а не хтось інший повинен вирішувати свою майбутню кваліфікацію.

Між численними златнянами й килибанчанами, що працюють на сучавському комбінаті, нараховуються й три з п'яťох братів Бобешків – близнюки Ілько й Іван та мізинець Валерко. Всі три на картонно-паперовій фабриці – бозна-ким там вони. Найстарший з них, Василь, після смерті старого Бобешки зостався займатися справами млина, хоч не знати доки, бо йому в сільраді щоразу кажуть, коли платить по-

даток: «Це, мабуть, бадіку, востаннє беремо з вас на млин. Як тільки заснується колективне господарство, запишите млин у колектив...». Василь Бобешка промовчує відповідь, але всі її знають: «Еге ж! Чекайте, доки вам очі повилазять... Підпалю млин, а все одно не дам!». А Кость (теж давно жонатий) газдує в Килибанчині звичайним землеробом.

Митро та Віорел ніколи не стрічалися з Бобешками на території комбінату – це майже неможливе через величезну обширність, а крім того працюють вони в різних його сторонах. Лиш іноді в автобусі – на роботу чи назад – та й то зовсім рідко, бо Ґадосі їздять тільки автобусом, а Бобешки й поїздом, оскільки їм до вокзалу ближче. Але подеколи, мабуть, втративши поїзд, їздять і вони автобусом – тоді й здибаються, але не говорять між собою. Битися вони, правда, давненько вже не билися, зате колишня ворожнеча тліє, підтримана дрібними сутичками й лайками (незначна сіпанина відбулася між ними й торік на килибанському весіллі), через що обидві сторони вважаються тільки в перемир'ї. Певне, що їм уже пора укласти остаточний мир. Так радили не раз і одним, і другим, тієї ж думки й сам Тодер Ґадос. «Два з вас жонаті і з них теж уже поженилися, тому не файно вам битися на танці та по весіллях, як парубчак...» «А то ми, тату, цього шукаємо?» Брати Ґадосі, може, й справді послушалися б батьківської поради, якби не чіпалися їх Бобешки, хоч – як не дивно або якраз тому – в переважній більшості бійок перемагали Ґадосі. А при найближчій нагоді Бобешки знов шукали приводу зчепитися. Саме це й мав, мабуть, Митро на увазі, коли казав Михайлові, щоб не боявся, бо він з Віорелом допоможуть йому калфувати на храмовому танці, ще і Юрія прикличуть.

Щоправда, такий танець без Бобешків не обійдеться. Але Михайло таки не боявся. Чого йому боятися? Крім того, що він

з ніким нічого не мав, спирався на свою неабияку силу – адже зверх трьох років війська (а орудував він там не гвинтівкою, а лопатою та мотикою і носив каміння) загартували й виробили з нього справжнього моцака. Носив Михайло ніж тільки тому, що так прийнято в Златні, щоб чоловік, а головню парубок мав завжди при собі ніж – у халяві чи за поясом, – але волів він при потребі вживати кулаки або голову. У Буковині такого ще не бачили, щоб хтось ударяв головою, як баран, а навчив Михайла цієї справи у війську один бухарестський хирлявий хлопчина; він не лише нікого не боявся, але для забави своїх товаришів, які давно перестали насміхатися з його миршавості, розбивав головою дерев'яні двері своєї шафи, а опісля і інших. Виявляється, удар головою дуже сильний. Він Михайлові сподобався, зате вивчив акуратно: як нагинатись, як напружуватися, котрим боком лобної кістки треба вдаряти, а вдаряти треба блискавично, щоб удар був уповні результатним. На кілька місяців перед демобілізацією Михайло вже вмів виконувати його досконало. Правда, набуту науку ще не доводилося застосовувати в практиці, тобто в якійсь бійці, а випробовував він удар лише на дошках та на казенних шафах. Михайлові просто не вірилося, що то він поламав дошки і не довбнею, не сокирою і навіть не ногами, а головою. І – диво! – голова зовсім не болить, лиш чоло трохи терпне, ніби під шкірою заметушились мурахи. Якщо на храмовому танці дадуть йому нагоду – будь вони навіть Бобешки чи інші посіпаки, – Михайло покаже златнянам, як можна когось розуму навчити не тільки колом чи ножем, як вони здавна навчилися, а й головою. В глибині душі він плекав надію, що його бажання здійсниться, бо справді кортіло показатися перед односельчанами – ади, хто я такий!

Може, непоборності, сміливості та відваги військо Михайла не навчило, бо там де служив він, то не було справжнім військом. А також, мабуть, з такими якостями (як і з іншими) людина, очевидно, народжується. Отже й Михайло таким народився, зате оте військо – хоч і було воно таке-сяке – навчило його дисципліни. Тому він тепер не лише ходив щодня на роботу (ну, хіба іноді по понеділках запізнявав чи зовсім не приходив на комбінат, дивлячись, як довго і з ким забавлявся в неділю), але й сумлінно робив своє діло, а не як декотрі робітники, головню його віку, які і рідко приходили на роботу, а коли й приходили, воліли валятись або прилягти десь у холодок, подальше від шефського ока. Тому й любили Михайла – як начальник, так і товариші з бригади. Принаймні, так йому здавалося. А, може, робітники на початку тільки поважали його, як, взагалі, поважають працюовиту людину, порівнюючи його з іншими молодяками, яким не подобалася праця. Їх у Михайловій бригаді вже нема – повиганяли ледарів. Тепер він наймолодший. Певне й тому начальство балує інколи Михайла, головню бригадир хвалить його й подає іншим за взірець, хоч не завжди по правді, а перебільшуючи, як поступають дорослі з дітьми, коли бажають заохотити їх у чомусь. Михайла – нема чого брехати – радувало таке ставлення його шефа, хоч не всі члени бригади схвально дивились на ріст Михайлової доброї слави й, в певній мірі, його авторитету серед них. Та він довго над цим не задумувався – вважав їхні косі погляди нормальним людським проявом заздрості. Бригадир, даючи їм вранці ту чи іншу роботу, звик навіть питати: «Закінчимо, хлопці, до обіду? Ти якої думки, Дорін?». Михайло розумів, що шеф лиш так, з гонору зважає на нього, що не жде від нього жодної відповіді, а питає тільки, щоб Михайло знав,

що відмітили його щоденну сумлінну працю, яка повинна бути поштовхом та взірцем і для інших. Тому відповідаючи, Михайло мав на думці не насамперед бригадира, котрого, мабуть, як звичайно, побачить вдруге аж в кінці робочого дня, коли прийде на облік, а своїх товаришів, з якими прийдеться ділити нелегку працю вантажника:

– Я знаю, пане шеф?.. – вдавано завагався Михайло. – Гадаю, що правильну відповідь могли б дати вам лиш вони, – кивнув він головою на решту членів бригади, – вони більш досвідчені.

– Тут нема панів, юначе!.. Всі ми товариші!

Бригадир (Булигою звали його, а прозивали Зайцем через розітнену посередині верхню губу, вада яку не міг повністю покрити навіть його кудлатий іржавий вус) вимовив ці слова з таким задоволенням, що ніхто не сумнівався в одному: якби Михайло назвав його товаришем, а не паном, Булига образився б, як від найгрубішої лайки. Додав, ще дужче вишкіривши заячу губу:

– До обіду, щоб весь состав вагонів був розвантажений, ясно? Успіху вам!

Крутнувся й перед тим, ніж зникнути до обіду, коли прийде подивитися, що зробила бригада за день, ляснув по дружньому Михайла по плечі, моргнув і ще раз усміхнувся.

– Раз увійшов ти у Зайцеву ласку, парубче, – чомусь невисело сказав підстаркуватий чоловік після відходу бригадира, – передбачаю, що запишуть тобі по дві-три норми в день, навіть якщо ти не здійсниш ні однієї...

Михайло не розумів цих слів. Та непокоїли вони його трохи, бо відчував за ними певний докір. А що саме закидають йому – ніяк не вгадає. Він же нічого поганого не вкоїв. Назвав Зайця паном, а своїх товаришів досвідченими робітниками.

Що в цьому поганого? А щось воно, певне, є – ади, як всі мовчки відвертаються від нього. Запитав би когось, у чому річ, та нема кого – в бригаді самі чужі люди, найбільше з них з далеких ботошанських сіл. У його бригаді зі Златни нема нікого, а втім, повинен би бути Сильо Верони Шурубаревої, але він ходить на роботу, як кажуть, третє почерез десяте, отже й сьогодні нема, навіть дивно, що його ще не звільнили з роботи. Найкраще запитав би таки своїх товаришів: чим я вам согрішив, люди добрі? Але вся бригада визивно повернула йому спину, через що Михайло не наважився питати когось, хоч подив гриз його чимраз дужче: «Кого і чим образив я?!». Нічого, запитає Булигу, але для цього треба йому чекати кінця робочого дня.

Ні, Михайло не вгадав: Заєць завітав до своєї бригади не в обідню пору, а через годин дві чи три. І не сам, а в супроводі двох міліціонерів. Люди якраз посідали на сирі дошки, що п'ярко пахли свіжою смолою, перекусити – кожний, що мав у торбині.

– Потрібен серйозний чоловік, із високою робітничою совістю, – заявив Булига.

Люди зосереджено краями солонину на тонкі гріночки, жували мовчки. Кілька з них значуще переглянулись, а дехто інколи глипне на Михайла, але лиш на мить, скільки потрібно, щоб запхати в рот новий кусень. Бригада так і вгадала: Булига назвав Михайла:

– Доріне, ходи з нами на кілька хвилин в приміщення адміністрації.

– Хто, я? – став оглядатися Михайло, ніби не дочув.

– Ти, ти.

– А що таке? – зрушився Михайло й продовжував дивуватись, але трохи занепокоєно, коли міліціонери кивнули

головою й без слова подалися в напрям будинку адміністрації комбінату, тобто: «Іди з нами!».

– Нічого, – заспокійливо взяв його під руку Булига. – Вони щось хочуть тебе питати...

Їм навздогін кинув хтось із гурту:

– Ще й дурня валяє перед нами... Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж!

Михайло хотів розказати Зайцеві про погане ставлення до нього своїх товаришів; може, він йому роз'яснить, у чому річ, бо сам ніяк не розкусить суті їхньої поведінки, але бригадир заговорив першим, вказуючи носом на міліціонерів, котрі йшли кілька кроків попереду:

– Не бійся, Доріне, – майже пошепки сказав бригадир, солідарно стиснувши йому лікоть. – Вони питатимуть тебе про пожежу. Там буде й прокурор...

– Яку пожежу? – від подиву Михайло зупинився й подивився запитливо на бригадира.

– Та ота, що сталася передучора коло воріт номер чотири.

– А-а-а, – протягнув Михайло заспокоюючись. – За тою горою тирси?

– Так.

– Та яка то пожежа, пане шеф? – зневажливо посміхнувся Михайло. – Ви теж виділи, що загорілися кілька трісок – і все.

– Згоріла й сторожева будка...

– Ну, тоді не кілька трісок, а кілька дощок. Чи не все одно? Добровільні пожежники загасили вогонь за п'ять хвилин, так що коли прибули військові – вже не було що гасити.

– Те й скажи прокуророві.

– Будь-хто міг йому сказати – це ж усі знають. Погано лиш одне, пане шеф: через оту пожежу, як ви називаєте ту ватерку, нам повністю заборонили курити. А курцям нелегко...

Булига вже не вспів нічого на те сказати. Перед входом міліціонери зупинились і підждали їх.

– Ви, товаришу, ходіть зі мною, – сказав Михайлові один із них.

Михайло ще ніколи не був у центральному адміністративному будинку. Приємно здивований, він роздивлявся широкими коридорами, якими проходили, читав на ходу лозунги, перебігав поглядом відомі портрети вождів, що висіли всюди на стінах, і придивлявся пильніше до стінгазет та на почесні червоні куточки, в яких виставлені фотографії передовиків. Час від часу вони зустрічали інших міліціонерів, які супроводили робітників, Михайло не задумувався над цим: раз про пожежу йдеться, нема йому чого непокоїтися. Така заспокійлива думка спонукала його стати говірливим. Запитав міліціонера:

– У приміщенні теж заборонено курити?

Той не відповів. Через кілька кроків зупинилися перед дверима. Міліціонер постукав, а коли зсередини відповіли, відчинив двері, просунув Михайла вперед і заявив:

– Дорін Михайло, третя бригада вантажників, – сказав і зачинив двері, сам залишаючись надворі.

– Сідайте, – сказав із-за довгого стола молодий чоловік і вказав на стілець, що напроти себе, а сам щось далі писав.

Михайло зняв капелюха, сів на вказаний стілець (це, мабуть, зал для засідань; у нас, у війську теж був такий, – подумав він), а прокурор, дописавши, закрутив ручку, поставив перед собою й переплів пальці.

– Так, – сказав. – Розкажіть, товаришу, що знаєте у зв'язку з передучорашною пожежею.

– А то не пожежа, – не думаючи довго, відповів Михайло.

– Ні? А що? – брови в прокурора піднялися запитливо, в очах блимнув особливий інтерес до сказаного Михайлом, а в голосі відчувалося нетерпіння почути відповідь на його запитання.

– То ватерка, пане, ну, вогник з кількох трісок.

– Хай буде й вогник, – розчаровано погодився прокурор, бо, видно, сподівався іншої відповіді. – Розкажіть, що знаєте у зв'язку з цим.

Велемовний і відвертий, як людина, якій не загрожує обвинувачення в причетності до справи, Михайло став розказувати тими самими словами те, що розказав і Зайцеві, тобто майже нічого, лише висловив у кінці думку, що не треба було турбувати військо через купку тліючої тирси, бо вогонь, – пояснив він прокуророві, – погасили добровільні пожежники.

– Але через цей вогонь, – закінчив Михайло, – нам заборонили курити, хоч народному майну той вагончик не заподівав ніякої шкоди, бо яка то шкода, – посміхнувся Михайло, – що згоріла дерев'яна будка нічного сторожа?

– На жаль, – сухо сказав прокурор, пильно подивившись на Михайла, – у будці був і сторож...

Від несподіванки й збентеження, почувши таку страшну вістку, Михайло захлинувся. Від припаду кашлю, бухикаючи й нагинаючись вперед, він забелькотів щось незрозуміле, а випроставшись, його випулені очі чомусь грізно дивились на прокурора. Той ждав спокійно, щоб парубок угамувався. Нарешті, ще покашлюючи зрідка, Михайло запитав хриплим голосом, наче загарчав:

– Та згорів і він?..

Прокурор перейшов на ти:

– Хіба ти не знав? – спокійно відповів він запитанням, продовжуючи пильно дивитись на Михайла.

– Ні.

– Не гадаю... – хитро й криво хихикнув прокурор. – То хтось із вашої бригади підпалив будку, – вийняв цигарку, постукав сторчма нею об стіл, щоб набити в ній тютюн, холодно подивився на Михайла й додав: – Той, хто підпалив, не тому зробив це, буцімто будка порожня, а навпаки: якраз тому, що знав, хто у будці. Ще й дротом знадвору зв'язав кільця колодки, щоб нещасний не міг вийти. На це що скажеш?

Михайло мовчав і тільки по-дурному дивився на свого співбесідника, не розуміючи, чого від нього вимагають. Прокурор і собі помовчав деякий час, потім знову сказав:

– Ми покликали тебе, щоб ти нам виказав того, котрий вчинив цей злочин, бо маємо в тебе довір'я – ти ж молода людина, вихована нашим режимом. Всі інші у вашій бригаді, але всі до одного – колишні тюремники. Ну?

Холодний погляд молодого прокурора просвердлював Михайла, переконливо даючи зрозуміти, що ця історія не закінчиться просто. Михайло м'яв капелюх в руках, сушив собі голову, що казати, та йому не давали зосередитись інші докучливі думки: «Так воно? Всі в бригаді сиділи в криміналі? Ти диви!...».

– І Булига? – подумав Михайло вголос, але прокурор не відповів, а тільки уважно спостерігав, пробуючи вгадати, які думки мучать його.

«Тому в них якась дивна поведінка», – думав далі Михайло. Може, не поведінка, а ставлення, бо поведінка наводить на думку дію, а вони не діяли. Тому обвинувачувати їх у браку дисципліни він не міг, тобто не міг наводити конкретних прикладів, ніби той порушив дисципліну праці, а той чимось іншим. Ні. Але чи не всі вони завжди мовчки противились майже кожному наказові бригадира, неохоче робили все

діло й уперто мовчали, коли їх про що-небудь питали, або найчастіше відповідали: «Не знаю.». На Михайлову думку, наскільки усвідомив він те поняття, це ніщо інше як саботаж. Єдиний, котрий повністю домінує ними і якого безрозсудно й без вурчання слухає вся бригада – це Біца. Перед ним і Заєць не сміє рота роззявити. Правду кажучи, справжній шеф бригади – Біца, а не Булига. Але Біца вже другий тиждень не приходив на роботу (кажуть, має якісь сімейні справи), завдяки чому й Булига нарешті начальникує в повному розумінні слова: всі слухають тільки його. А чи годні ці люди піти на такий страшний злочин, як ото спалити людину живцем, Михайло неспроможний був сказати. Хотів поділитися цією думкою, коли знов почув голос слідчого:

– А нічного сторожа ти знав?

– Знав, – зразу ж відповів Михайло, радий, що нарешті зрозумів, чого від нього хочуть, але тут таки додав: – Ні, не знав...

Прокурор люто блимнув на Михайла, встав, вийняв з рота не припалену ще цигарку, поставив обережно на стіл, ніби вона крихка, й процідив:

– Слухай, хлопче! Не грайся з вогнем! Знав ти чи не знав сторожа? Я міг би закрити тебе в холодному місці, доки пригадаєш... Говори!

– Та видів-сми його кілька разів... – промимрив уже справді переляканий Михайло. – Коли автобус вчасно прибував уранці, він якраз замикав колодку будки.

– Ось бачиш? А казав, що не знаєш його... – подобрішав раптом прокурор.

– Лиш видів-сми його, пане... – пояснив Михайло. – Був такий старенький, низенький, у сірій фуфайці, але не говорив-сми з ним ніколи і не знаю, як його звали.

– А пса його ти бачив?

– Таки про це я хотів вам тепер казати, але думав, що будете сміятися з мене, – поквапився Михайло.

– Чого б мені з тебе сміятися? Кажи.

– Одного разу, – почав Михайло більш задушевно, – а видів це двічі чи тричі, коли сторож, замкнувши колодку, розв'язав торбину і свиснув коротко. Із-за стосу дощок, струшуючи з себе тирсу, весело завивав хвостом смішний пес: голова чорна, а він увесь білий. Сторож кинув йому щось їсти і сказав, ніби говорив з чоловіком: «На, друже! Увечері принесу більше.». Стільки знаю про сторожа й про пса, – знизав він плечима.

– Пса коли ти бачив востаннє?

– Останній раз? – перепитав парубок і подумав: «Ади, яке дурне питає! Нащо йому пес?». Потім додав: – Ну, зо два тижні тому. Може, менше... А що?

Прокурор знову вхопив цигарку, але на цей раз, не припалював, зате сказав сердито:

– Ти, хлопче, забагато питаєш! Невже ти не розумієш, що твоє діло відповідати, а моє – питати? Чи, може, будемо базікати з тобою до вечора?!

Михайла облив гарячий липкий піт: мовчиш – погано, говориш – ще гірше! Тоді? Він ніяково дивився на тонкі прокуророві пальці, які швидко сукали цигарку то в один бік, то в другий, доки вона не тріснула посередині й тютюн висипався на стіл. Михайло швидко поліз рукою в кишеню, навіть набігли йому на язик потрібні слова: «Нате, пане, іншу цигарку.», але вчасно здогадався, що, мабуть, не годиться. Прокурор струсив руки, вдаряючи долоню об долоню, знеохочена гримаса скривила йому трохи лице, але коли він заговорив, його голос був уже майже спокійним:

– Зрозумів? – запитав і зразу ж повів далі, ніби й мови не могло бути, щоб Михайло не зрозумів: – Отже пса ти бачив востаннє щонайменше тиждень тому, так?

– Так... – полегшено вичавив Михайло слово із себе.

– А чи чув ти, щоб хтось брав сторожевого пса додому? Маю на увазі членів бригади в якій ти працюєш. Чув?

– Ні.

– Подумай краще.

– Ні, не чув, – очунав трохи Михайло, і голос його набув ледь помітної рішучості.

– Добре...

Прокурор замислився трохи, відкрутив ручку і став щось записувати. Михайло зосереджено слідив за рухами його руки, ніби чогось цікавішого ніколи й не бачив, наслухав, як час від часу поскрипує перо на папері. Мимохіть думав, що, коли прокурор взявся писати, то, певне, їхня розмова закінчилася. Почав уже дійсно заспокоюватися, коли, не піднімаючи очей з паперів, прокурор знову заговорив, і його голос дзвінко залунав у порожньому залі:

– Ти ще не сказав, хто підпалив будку... Га? – аж після останнього слова підняв запитливий погляд.

Ніби якась пружина чи, швидше, якась невідома йому рушійна сила підкинула Михайла на рівні ноги. Він навіть наважився спертися обома руками та пом'ятим капелюхом на край довгого стола. Сказав чи, вірніше, заскавулів:

– Не знаю, пане прокурор, бігме не знаю!..

Прокурор простягнув руку, вказуючи тонким тремтячим пальцем на двері, і тоді аж устав і заверещав:

– Марш надвір!

Михайло позадкував у вказаний напрям і, хоч не зводив із прокурора очей, усе ж глипнув один раз, щоб переконатись,

чи втрапить задом двері. Ще не дійшовши до порога, як у дверях з'явився міліціонер.

— Покликати Булигу! — коротко наказав прокурор, але коли замітив, що із-за міліціонера просувається досередини сам Булига, він закричав: — Навіщо послав ти мені цього дурня?! Нічого не знає, як і ти! Оба ви дурні! Геть з-перед моїх очей!

Михайло зіткнувся із Зайцем на порозі, стараючись якомога швидше покинути зал. Там ще й міліціонер заважав — не пропустив їх так швидко, як їм хотілося в той момент. Михайло трутнув Булигу, і вони нарешті опинилися серед коридору, але двері ще не зачинились, і писк прокурора догнав їх:

— Нікому — ні слова!

2.

Івона вирішила варити повидло зі всіх слив, які ще залишились. Висушила три печі, а задимлювати – задимив Михайло минулої ночі чотири ліси, а цієї ночі ще задимить чотири. З однієї ліси п'ять-шість кілограмів, якщо не більше. Доста їм. Вистачить і на різдвяний піст, і на великодній, та не тільки для них – є звідки й давати. А навіщо давати? Мама поки що живе у неї. Хіба Домці уділить трохи, ну, який кілограм-два. І не тому, що вона не має. А щоб показатись перед долинівською свахою. Іншим не дасть – кому треба, хай собі сушить! Тільки що була в неї кума Аспазія. Посиділа недовго. Неохота Івоні з нею теревені заводити – то й посиділа Аспазія трохи, а відтак пішла. Коли виряджала її, Івона помітила, як жадно поглядала вона на сад. «А сивні у вас, кумо, сливки, аж гнуться!» «Та не дуже...» – відповіла Івона, а в думці: «Тебе, паскудо, сливок закортіло? Клади зуби на клинок! У себе на городі, над потоком, посадила-с верби та вільхи, замість посадити яку яблуню чи сливку... Тепер терпи! Вам лиш дай та дай, і не збудешся, як саранчі!..». І щоб зовсім відбити в Аспазії охоту, перейшла на інше, тобто сказала їй те, що давно хотіла сказати і чомусь усе відкладала: «Кумо, – сухо повела Івона, коли стали прощатись перед хвірткою, – знаєте, що я вас прошу? Не задержуйте Віктора у вас так допізна...». Аж на таке Аспазія не сподівалася від Івони. Знала, що вона не

любить Оксану (тому й не посилала вже кілька родів дівчину до своєї матки), вірніше, не тільки дівчина не подобається їй, а вся сім'я Біликів, їхня бідність, але щоб таке почути – й не думала! Тому навіть не знала спершу, що відповісти. Коли б хоч говорив той, котрий не відчув на власній спині, що таке любити людину, яку не люблять батько-мати! Не Івона казала їй колись, що швидше втопитись в криниці, ніж виходити за нелюба? А іншим не вірить! Аспазія якраз подумала сказати Івоні, що вона не мішається – діти вже великі, хай самі за себе вирішують, коли Івона, скориставшись коротким мовчанням, додала: «Віктор уже, можна сказати, заручений із дівчиною його рівня! Штудентка...» – і звисока та холодно подивилася на свою куму. Колись такі слова, навантажені принизливою зневагою – і наслухалася вона їх чимало від Івони – болісно ранили її душу, огірчували на довгий час її невеселе вдівство і чомусь примушували плакати й мовчати. А тепер, хоч і вразили вони її, Аспазія відчула образу нестерпною: доки їй мовчати, коли заливають помиями не лише її, а й її дітей?! Вона ж не остання жебрачка! Діти вже підвелися з біди, працюють пліч-о-пліч із нею і на своїй латці землі, і в інших, завдяки чому мають, слава Богу, хліб насущний. Торік спромоглися на корівчину. Тоді чого Івоні? Оксанка моя, – каже вона, – Вікторові нерівня? Та ж він гине за Оксанкою, хіба Івона цього не бачить? А крім того, хто він такий? Ну й що, коли закінчив ліцей? Хіба мало підготовленої молоді сьогодні? Івонині слова образили Аспазію, але й обурили, тому, замість задуманого, вона кинула Івоні: «А хто його кличе?!». Повернула їй спину і без слова пішла повз горіх стежкою вниз. Івона не терпіла, щоб їй перечили, та ще в такому питанні, коли йдеться про сімейний гонор, про майбутнє її дітей, а саме найобдарованішого з них, який спроможний – своїм

майбутнім суспільним становищем – висунути й її, Івону, з-між мужиків, якщо не в панство, то хоч десь поблизу панів. У тій же мірі Івона не любила, коли хтось зневажливо ставився до неї. В першу мить хотіла задержати Аспазію – якщо вже сварка, то хоч посваритися з нею раз назавжди. Та щось не дало зробити це в той момент, може, несподівана Аспазіїна поведінка, через що опісля Івона ходила люта, мов скажена:

– Ади, не має за чим води напиться, а горда, що й носа пражиною¹ не досягнеш... – мурмотіла вона весь час, не знаючи за яке діло швидше вхопитись. Вимила та сполоскала мідяний котел на повидло і, не маючи терпіння, доки прийдуть по нього, сама понесла його Михайлові.

– А це що за дикунок ти копаєш?.. – запитала тільки так, щоб чогось вчепитися.

– Який дикунок², ма'? – здивувався парубок. – Викопа-в-сми яму для котла. Не ви казали, що яма краща від триножка? З ями полум'я б'є під самий котел, а з-під триножка вітер здуває його вбік. А тепер...

– Мовчи! Розторохтівся, як розсохлий млин... Ковень пристарав-с, скільки потрібно?

– А то перед вами не ковні?.. – збитошно запитав син.

– Не шкірся! Я питаю про трухлявину...

– Те я й кажу вам: два пні трухляві розбив-сми на ковні для ліси – вони краще димлять, а із здорових пнів – для повидла. Що ще?

Івона не відповіла, тільки махнула рукою, мовляв, яйце курку вчить, і подалася до хати. Посвистуючи весело, Михайло став припасовувати мідяний котел у щойно викопану яму

¹ пражина – жердина. (К. Ір.).

² дикунок – нора, барліг, глибокий шанець, окіп. (К. Ір.).

так, щоб зісподу залишилося досить місця розпалити вогонь. Виявилося, що яма заширока, і котел сягає дна. Михайло подумав обікласти котел переплетеними корінням трави й грудками сирої землі, але не вийшло, і він неохоче зрозумів, що прийдеться, мабуть, копати поряд іншу яму. Ще не знав, що робити, коли побачив свого тата й Віктора – вони несли сливи на повидло. Ступали дрібно, вигнутим бігцем, з чого Михайло додумався, що плетений з вербової лози кіш, певне, зовсім нелегкий. Він не лише додумався, а таки знав це, бо сам не раз носив сливи до ліси чи до котла.

– Тату... – трохи засоромлено сказав Михайло. – Я докопав яму, але вийшла вона в мене гей широченька... Видай, мушу копати іншу.

– Не треба, – сказав Ілаш. – Зараз залагодимо, – і висипав з Віктором сливи на землю.

Ілаш оглядав яму, а Михайло, ніби вибачаючись, додав тихо:

– Ви казали міряти котел, а я...

– Так і треба було, але нічого. Вікторе, ану йди за хату, та спершу понеси кіш, щоб мали Авспазія з Веронцею у що збирати. А потім принеси із-за хати дві-три каменюки – поставимо у яму, щоб мав казан на що сісти. Потім розпалимо вогонь і все. Навіть не будемо обкладати котел землею, щоб кращий гіц¹ був. На це, що скажеш? – усміхаючись запитав Михайла. – Навіть добре, що яма ширша. Іди і ти з Віктором та принеси каміні в кошелі. Легше нести.

– Зараз, тату, – сказав Михайло, нахилився й вийняв з куща смородини пляшку іржавої бурачанки. – Хильніть ковток, – простягнув Ілашеві пляшку.

¹ гіц – тяга. (К. Ір.).

– Ади, що в кущах, – засміявся Ілаш. – Ти звідки маєш самогонку? – беручи вже надпиту трохи пляшку, запитав він, хоч на ділі його це не цікавило.

– Батькові Митро й Віорел сеїночі варили. Добра, правда? – похвалив Михайло.

Після великого ковтка, Ілаш хухнув, мовляв, міцна горілка, витер широкою долонею свій закурений вус і повернув Михайлові пляшку. Той передав братові:

– Пий.

– Не хочу, – відвернувся Віктор.

– А що, воняє?.. – посміхнувся Михайло. – Лікеру не маю, братчику...

– І не потрібен мені.

– Коли так... – Михайло присмоктався до пляшки, аж у горлі забулькотіло, і тільки коли відтулився він неї, додав: – Тривайте, тату!

Ілаш випив ще трохи, після чого Михайло заткнув пляшку кукурудзяним качаном, занурив у кущ і підштовхнув Віктора:

– Пішли, братчику, швидше каменюки принести, бо ти, вижу, стоїш, як на грані... Не бійся, підеш опісля, куди тебе нитка тягне! Інакше й не може бути – адже недавно приходила за тобою твоя теща...

– Ану заткайся, – якомсь мляво й байдуже відрізав Віктор старшому братові.

Хлопці зрушилися важкувато, головню Віктор. Він весь день крутився коло домашньої роботи і, хоч не особливо охоче, зате й не без жодного потягу, як тепер. Був спершу в лісі коней попати, а вернувшись, пообідав і взявся допомагати іншим: поносив поколені Михайлом ковні, назбирав дрібних трісок-ковеньок на розпал, викрутив поверх десять

відер води, поліз на сливи, обтрисив з кожного дерева до останньої сливки, відтак разом із меншими сестрами повизбирував у плетені кошелі й став носити туди, де варитимуть повидло. Віктор робив все це добровільно, не лінуючись, навіть спішно, плакаючи надію, що закінчать усе до заходу сонця, і він спокійно піде, як щовечора, до своєї Оксанки. А тут постійно знаходиться щось робити – то одне, то друге. Ще, чого доброго, заставлять його всю ніч повидло підмішувати. Хай ждуть... А каміння притаскав з Михайлом, аж переплетене пруття похрупувало важким скрипом.

Смеркало. Довколишні букові ліси рябіли, наче обприскані і вересневим золотом, іржею та міддю, і кров'ю та вогнем заходу, і водночас зеленню вцілілих ще кучерів молодих дерев, що чергувалися з майже чорними ялицями, струнко встромленими в саме тім'я ґруня. Зі всіх пір року Віктор найбільше любить осінь, головно коли вона сльотава, з ранками та вечорами, заслоненими теплими прілими туманами чи з мрячними, сірими й безконечними дощами. Тоді його душа тане в благій меланхолії, і він стає добрим-добрим, а світ милішим. Любить Віктор – правда, менше – й багатобарвний вересень, переснований бабиним літом та наскрізь прошитий криком відлітаючих птахів.

Ілаш замітив мрійливий погляд свого меншого сина, напнуті задоволенням і нетерпінням ніздрі й сказав йому лагідно:

– Уже, Вікторку. Іди помийся, а ми з Михайлом упораємося з повидлом.

Вікторове обличчя освітілося зсередини (видно, ледве дочекався цієї хвилини), він зірвався з місця, та спершу вдячно подивився на Ілаша.

– У мене, сину, ще невеличка просьба, – сказав Ілаш, коли Віктор уже віддалився кілька кроків. – Понесеш кумі Аспазії трохи сливок... Принеси борзенько велику тайстру¹!

– Це для нього, тату, найприємніше завдання... – поглузував Михайло, але ні Ілаш, ні Віктор не спромоглися відповісти.

Вони подивилися Вікторові вслід, а згодом Ілаш сказав:

– Іди, Михайле, в шопу – там за кроквою знайдеш мішалку для повидла. Доти я підкладу каміння, а вже разом припасуємо котел.

Віктор вернувся раніше від Михайла. Нагрів облома руками у торбу наспіх слив, доки не наповнив її, зв'язав тасьму в гудз, щоб зручніше нести, як відро, вийшов на вулицю і вже з-під горіха сказав на прощання:

– Цілую руку, тату!

Ілаш знав, що це у Віктора і вітальна «панська» формула, але й своєрідний спосіб дякувати йому, через що і рідко вживає її – тільки, коли потрібно. Тому, широко усміхаючись, по-дружньому замахав хлопцеві рукою.

– Уже пішов «кавалер»?.. – запитав Михайло й кинув мішалку на купу слив.

– Ану прилякни й посунь трохи цей камінь – мені згори незручно, – сказав Ілаш, ніби його нічого не питали. – Ось так. Тепер добре постелено. Можеш уже розкладати вогонь, а я припасую котел.

Хвилину-дві кожний робив своє діло мовчки. Ілаш приволік мідяний котел і спустив у яму. Залишилася над землею якась третина його, може, й менше. Під котлом Михайло склав нахрест спочатку тріски, а вже поверх них поліна; спершу тонші, а далі великі гудзуваті ковні.

¹ тайстра (іноді трайста) – торба. (К. Ір.).

– Добре, – сказав згодом Ілаш. – Тепер наповнимо казан сливками, а тоді принесеш трохи грані з-під ліси й підпалиш вогонь.

Невдовзі з ями почало куритися. Михайло, присівши на коліна, піддував весь час, і кволий струмок диму поступово торочився, доки зник. Тоді шпарами навкруг котла вискочили грайливі язики полум'я.

– Половина діла готова, – задоволено сказав Ілаш. – Доки треба буде підмішати, покуримо з тобою, – простягнув Михайлові пачку: – Бери.

– Є у мене свої...

Хоч златнянська мораль дозволяє синам, які відбули вже військо, курити перед батьками, Михайло робить це соромлячись трохи свого тата, ніби щось здержує його. А от пред Івною – курить і гадки не має, навіть відчуває якусь насолоду дражнити її, знаючи, що їй куріння дуже не подобається ні в Ілаша, ні у своїх синів. Зате випити чарочку зі своїм татом Михайло не лише не встидався, не відчуває жодної стриманості, а навіть любить. Отож поліз у смородину й вийняв горілку.

– Пийте, тату, – простягнув Ілашеві пляшку.

– Сідаймо, коли так. Покуримо, погомонимо з тобою – розкажеш, що в тебе нового на роботі.

Присіли на збляклу траву. Ілаш навіть приліг на лікоть, після того, як ковтнув самогонки, й простягнув пляшку синові. Михайло взяв горілку, але не пив. Затягнувся цигаркою і помовчав якийсь час. Надворі вже зовсім поночі, й на його обличчі полум'я відбивало грайливе світло. Михайло випив і собі трошки, а тоді вже заговорив:

– Та нового є, тату, лиш не дуже добре воно...

– А я не попереджав, коли ти ще лиш ходив найматися, що фабрика тобі не поле. Там людина робить тільки те, що велить начальство, а на полі ти сам собі шеф.

– Не в тому річ, тату. З роботою все в порядку...

– А що?

– Та оногоди¹ у нас на комбінаті згорів нічний сторож.

– Ти що?! Як це? – здивувався Ілаш і підвівся з ліжка.

– Не знаю. Згорів, кажуть, у своїй будці. Хтось, видай, підпалив будку знадвору, виливши на неї відро моторину чи нафти.

– Та це ж злочин, люди добрі! – мало не скрикнув Ілаш. – А чому він не вийшов з будки, не кричав? Може, спав?

– Не спав, але не міг вийти, бо двері були зв'язані дротом теж знадвору...

– Та не сталося це серед лісу, хлопче! Робітники де були? Чому не врятували?

– Бо всі думали, що горить лиш купка тирси. Нікому не спало на думку, що там людина. Лише, коли прибули військові пожежники, вони відкрили обвугленого сторожа.

– Що ж, буває... Боже борони!

Михайло помовчав певний час, потім сказав тихше, ніж говорив доти:

– Цей пожар наробив і мені лиха... Мушу шукати собі іншу роботу.

– А при чому тут ти? – занепокоївся Ілаш.

Михайло подрібно розказав про розмову з прокурором, навіть описав його зовнішній вигляд, підробив жести й пискливий голос, а вкінці додав:

– Наказував, щоб нікому ні слова! Я лиш вам... І батьковим Митрові й Віорелові, бо просив-сми їх аби найшли мені роботу деінде, і мусив казати чому, ні?

– Е, Михайле, то нема тобі чого боятися, – розважливо сказав Ілаш. – Коли людина невинна, ніхто не чіпає її!

¹ оногоди – на днях. (К. Ір.).

– Я таки невинний, та коли б то лише це...

– А що ще? – в Ілашевім голосі знову відчувся ледь вловимий неспокій.

Михайло припалив іншу цигарку і тільки тоді почав розказувати, явно, без особливої охоти:

– Я вам говорив про свою бригаду...

– Ну?

– І про нашого шефа Булигу, або Зайця, як його прозвали підлеглі. Але він шеф лиш на папері, бо справжнім шефом Біца – слухають його всі, в тому числі й Булига. Не прийшов Біца на роботу вже поверх тижня, то й начальствує тепер Заєць. Доки вернеться Біца...

– Ти, може, погаркався з кимось? – нетерпляче випитував Ілаш.

– Ні. З ніким я нічого не маю, а Заєць дуже контентний¹ мною, хвалить мене щоразу, подає за взірець, але... – завагався Михайло.

– Що? Кажі далі.

– Що казати? Через ставлення бригадира до мене, зненавиділа мене вся бригада.

– Це не біда.

– Не була б біда, але всі вони криминарники²...

– Як криминарники? Не розумію.

– А так. Всі, але всі-всі, сиділи по кілька років.

– За що? – поцікавився Ілаш.

– А я знаю? Один, може, за крадіжку, інший за бійку, ще інший тому, що оцих лаяв... А хто сидів, сам знаєте, того ніде на роботу не наймають. Ото й прийняли їх на комбінат ван-

¹ контентний – задоволений. (К. Ір.).

² криминарник – в'язень. (К. Ір.).

тажниками, але тільки тимчасово. Тобто вони й не поденники, але й не остаточно найняті.

– Яке тобі діло до них? – сказав Ілаш. – Ти повинен пазити¹ свій інтерес.

– Яке мені діло, кажете, – спохмурнів Михайло. – Заєць щодня хвалить мене, ніби навмисне, ніби їм на зло, а вони, загонисті реґацани², лупають водно на мене...

– А звідки вони?

– Одні з Коцушки, інші з Ревусен, а інші теж десь звідти, із-за Ботошан.

– Матири-си їхній! – вилаявся Ілаш.

– Так, так, але кажуть, що я Зайців чоловік, прозивають мене шпигуном, прихвоснем і донощиком. А я і не чоловік Булиги, і ніколи не доносив на когось, бо сам таких не люблю. А хіба поясниш це котромусь із них? Не слухають і годі! Як тільки збираюся щось казати тому чи іншому, повертається і йде геть, а потім здалеку кине лайку чи, розмовляючи голосно між собою, називають мене всяко, ще й загрожують розуму навчити – хай тільки, кажуть, вернеться Біца!

– А цей Біца хто такий? – розсердився Ілаш. – Чорт рогатий чи що?!

– Всі його побоюються... Трьох людей убив! А подивишся на нього – маленький, худенький...

– Таке вигидаєш, Михайле!.. – недовірливо сказав Ілаш. – Це байка пужіти³ дітей. Та якби оцеї твій Біца був справді погубив аж три душі, то його або мали повісити, або на каторзі

¹ пазити – стерегти, берегти, піклуватися. (К. Ір.).

² реґацан – житель колишнього румунського королівства (reġat = королівство), тобто не буковинець, а людина з-поза колишнього австрійського кордону. (К. Ір.).

³ пужіти – лякати. (К. Ір.).

в соляній копальні мали зогнити його кістки. А він, живий і непошкоджений, шефа у вас грає! Йди, йди, Михайле...

– Слухайте, що я вам кажу, тату, бігме! Він таки вбив трьох і відсидів за це двадцять сім років.

– Ти звідки це знаєш?

– Це всі знають, тату. Мені Заєць розказав, але відколи бракує Біца, в нашій бригаді лиш про нього говорять. Є й два його односельчани, котрі добре все знають. Кажуть, що, коли Біцові було зо шістнадцять-сімнадцять років, возив він возом шутер¹ з луку. А мав Біца ще трьох братів – старших від нього. Одної днини – якраз довантажив він кіш шутром і сперся на лопату трохи відпочити – дивиться Біца а здалеку хтось прямує до нього, але прудко-прудко, аж підбігає. Хто б то був? – дивується він, бо не очікував нікого. Та коли той наблизився і став уже бігти, ще й ніж вийняв із-за пояса, Біца впізнав парубка, з яким його брати билися навесні за переорану межу. Тоді, будучи вдвох, відпиндили² його, а тепер він хоче відомстити й накидається ножем на Біцу. Та не думаючи довго, Біца, певне, з переляку підняв лопату й таракнув нападника в саму макітру. Коли уздрів, а той повалився мертвий коло воза, навіть не вспів дригнути. Біца напудився і пішов сам та замельдувався до мілі..., до цих, до жандармів, бо тоді ще не було міліції.

– А ти казав, що він убив трьох... Ану підмішай трохи, Михайле, щоб не пригоріло, бо зісподу – чуєш? – сливки почали белькотіти.

Підмішавши так, щоб верхні сливи попали наспід, а спідні – зверху, Михайло встромив дерев'яну лопатку сторчма

¹ шутер – щебінь. (К. Ір.).

² відпиндити – відігнати. (К. Ір.).

(інакше вогонь гнітить її ручку), засунув у дучку під котел велику ґулясту ковню – цілу четвертину букового пня – і перед тим, ніж продовжити розповідь, зауважив:

– Уже запахло повідлом.

– Иги, – погодився Ілаш. – Ну, кого ще вбив твій моцака? Казав-с, що трьох, а поки що лиш одного...

Через смолисту темряву Михайло не бачив виразно лиця свого тата, але був певний, що на ньому замайоріла ледве стримана збитошно-жартівлива усмішка. Тому й поспішив закінчити представлення Біци:

– Зараз почуєте. Дати вам, тату, ще ковток?

– Пізніше. Розказуй далі.

– А далі було так: тому, що був неповнолітнім і вчинив злочин, будучи в положенні законного самозахисту, засудили його лиш на два роки. Коли відбув строк і вернувся додому, Біца довідався, що рідня убитого ним парубка, тобто брати і перваки, вбили його тата. Що зробив тоді Біца? Малий, але лютий та меткий! Почувши таке, хапнув сокиру, пішов до тих додому й убив ще двох! Відтак здався. На цей раз «уділили» йому двадцять п'ять років каторги, які відбув до одного. А з двома попередніми – всього двадцять сім! Постарів, як кажуть, у криминарі¹. Але дивися на нього – з лиця не виглядає й на тридцять років, а йому сорок п'ятий минув. Отож вийшов недавно й незабаром після того найнявся вантажником на комбінаті, бо що ж йому робити? Ні сім'ї у нього, ні жінки, ні дітей. Біцина мама так і не дочекалася його звільнення, померла ще до війни, батьківська хата, яка за законом припадала йому, розпалася пустою, брати пожелися давно й кожен має свою сім'ю, а він що? Женитися, –

¹ криминар – тюрма. (К. Ір.).

каже, – уже пізно, то й буде бригада і моєю хатою, і моєю жінкою, й моїми дітьми...

Михайло замовк. Ілаш і собі задумався. Навколо сильно пахло повидлом, панувала нічна тиша, і сад поривчасто ди-хав передосінньою прохолодою. В котлі безперестанно бель-котіло, в той час, як вогонь огортав його рожевим димом. Михайло намацав горілку й простягнув її своєму татові:

– Тепер вип'єте трохи?

Ілаш ковтнув дрібно кілька разів, віддав Михайлові пляшку і аж потім сказав рішуче:

– Не підеш ти нікуди зі своєї бригади!

Михайло старався вгадати батькові думки, точніше, міркування та причини, які привели його до такого рішення. Чому не шукати йому іншої роботи, може, не кращої, зате в поряднішому колективі? Невже тато думає, що він їх боїться, а головню Біци? Тільки це могло заставити його радити не покидати бригаду. Бо що інше? Коли був певний, що вгадав татові думки, Михайло заговорив статечно:

– То правда, що чорт не такий чорний, як його малюють. З Біци, мабуть, залилася лиш колишня слава... Крім того, я не вважаю себе боягузом!

– Не в тому річ, Михайле. Я певний, що ти сильніший від нього і бійки не боїшся. З іншого боку – певне тому, що ти мені його таким описав, – чомусь здається, що той Біца не людоджер. Але я про інше. Мені дуже дивно, що в тобі нема стільки гамбіції доказати своїм товаришам по роботі, що ти не донощик і не прихвостень. Бо взявши лахи попід пахи з бригади, доведеш усім, що ти тим і є, а не чесною людиною. Ти як гадаєш?

Михайло роздужав. Дивувало й заразом дратувало його не так те, що не вгадав, які саме думки крутяться в голові його батька, який розсуд спонукав не дозволити йому покинути

свою бригаду, як те, що сам він не додумався, не помітив таке очевидне діло: переведення на іншу роботу стане безперечним доказом, що він справді був донощиком. Хоч, на ділі, що було йому доносити? Що більшість із них порушують деякі закони і внутрішні розпорядження? Адже він робить те саме, що й вони! Не курить лиш у спеціально призначених місцях (після пожежі на території комбінату взагалі заборонено курити, але третя бригада вантажників, в тому числі й він, продовжує курити), не завжди сумлінно працює, запізнює чи зовсім не приходить на роботу – правда, у нього рідше таке буває, – лає начальство, краде з комбінату чи не щодня по дві-три дошки, краде паперові мішки тощо. (Про мішки та інше менш вартісне між робітниками прийнято казати, що вони те беруть, а не крадуть.) Тоді чого їм?! А покидати бригаду – його тато правий – було б непростимою помилкою. Його обурення на самого себе росло в міру усвідомлення, що в такому разі вже ніхто і ніщо в світі не зможе переконати підозріливі натури колишніх тюремників, що він, Михайло Дорін, не донощик. Досі вони не мають на це жодної конкретної підстави, бо сам факт, що Заєць його хвалить, а їх сварить – не доказ. Тільки якщо він покине бригаду, то буде для них нищівним аргументом. Та щоб цього не сталося, він повинен залишитися й надалі вантажником третьої бригади. Справа була б простою, – продовжував мучитись Михайло, – якби їхнє ставлення до нього було інакшим. Як би йому змінити те ставлення? І чим? А що, коли воно в них остаточне?! Тоді, справді, єдиним розв'язанням являється тільки покинення ним бригади. Раптом у Михайловій голові засвітилася рятівна ідея: «Чи не розказати їм – розуміється, коли Зайця не буде! – про допит? А головно про причину, тобто сповістити, що прокурор підозріває їх у злочині?». Михайло був певний, що таким способом викупить у своїх товаришів по

роботі довір'я до нього, якщо не повністю, то в значній мірі. Якраз збирався поділитися цим припущенням із своїм татом, власне, краще говорячи, хотів почути, якої його тато думки: говорити їм чи ні про таку важну справу? Але з долини – чути тупіт черевиків – хтось піднімався стежкою, і Михайло відклав розмову з татом на пізніше, коли вже промине прохожий. Кроки чути все ближче, і, в міру наближення, Михайло був певний, що то Віктор вертається додому – пізнає його ходу. А чому це він так рано? Хотів належно зустріти його, та в ту мить не знаходив підходящого слова: щоб було і смішним, і іронічним, і трохи докірливим. Віктор зупинився неподалік:

– Тато вже лягли спати, Михайле? – запитав з темряви, ніби шукав щось напوماцки, та ще з вулиці, де, здавалося, зупинився передихнути.

– Ні, я тут, Вікторе, а що? – озвався Ілаш, відчуваючи нетерпіння у Вікторовім голосі.

– Хочу щось з вами поговорити, – рішуче відповів він.

– То, видно, тому-то ти так рано вернувся... – збитошно кинув Михайло.

Віктор не відповів. Зрушився з-під заплазу і так само спішно, як і раніше, рипнув хвірткою й наблизився до вогню. Ще не дійшов, а сказав на ходу:

– Михайле, ти б не залишив мене годинку самим з татом? Підмішуватиму я за тебе...

Вікторів голос звучав на стільки рішуче, що не дозволяв відмовлення. Все ж Михайло запитав:

– А що, в тебе такі великі секрети?..

– Ніякі секрети! Просто хочу поговорити з татом про серйозну справу, яка виявиться надто нудною для такого жартівливого та веселого хлопця, як ти... А мені тепер – чесно кажу – не до жартів!

– Сталося що-небудь? – поцікавився Ілаш.

– Зараз скажу, тату, хай тільки брат мій або йде звідси, або обіцяє писок не відкривати!

– Мені не подобається, – сказав всерйоз Ілаш, що ваші жарти надуже схожі на збиткування, ніби й не брати ви... Кажі, Вікторе, що таке? Михайло мовчатиме.

Віктор не зразу відповів. Можна було подумати, що йому або трудно рішитись, оскільки збирається говорити про щось неприємне, або ще чекає хвилику, доки заспокоїться його засапане, аж трохи свистяче дихання. На ділі, він добирав слова, головню, відкидав ті, котрі могли образити Ілаша. А він, само собою, аж ніяк не бажав цього. Нарешті сказав:

– Ось що, тату: завтра їду до Бухаресту!

Замовк, бо відчув, що набігають недоречні слова, і не хотілося сердити Ілаша.

– То чому так борзо? Чи помилково я зрозумів, що ти повинен з'явитись на факультет першого октобра, чи жовтня, як кажуть? Ну, на день-два раніше, та все одно доти був би ще добрий тиждень...

– Правда, тату. Але мушу йти швидше, тобто уже!

– І хочеш просити мого дозволу, так?

Ілаш пожалів, що вихопилася йому ця іронія, головню, коли відчув, що Вікторів голос завагався.

– Так... – протягнув він спершу тихо, а далі відважніше, жваво: – Також хочу попросити у вас грошей на дорогу і на... доки влаштуюся. Я казав вам, що через річні доходи нашої маєтку, які перевищують встановлений законом рівень, мені, мабуть, не дадуть стипендії. Пізніше якось викручуся: підготовлятиму кількох учнів з математики чи з чогось іншого, побачу. Але спочатку потрібні гроші. Якби ще дід жив...

– Чому ж, Вікторе? Ми ж говорили з тобою, що я згідний, щоб ти далі вчився, я навіть дуже радий! Дам тобі потрібні гроші, а ти не зважай на те, що каже іноді мама, головню, коли сердита... Вона теж бажає, щоб ти вивчився на когось. Може, навіть більше, ніж я!

Віктор прикинувся, що не почув останні слова:

– Я вам, тату, дуже вдячний за все! Мушу вам також сказати, що я ще не вирішив, на який факультет записуватись. Оскільки після закінчення ліцею мене удостоєно почесною грамотою, маю право записуватися на будь-котрий, без вступного іспиту. Це мене теж зобов'язує їхати раніше: мушу, значиться, спершу вибрати факультет, потім записатися. Треба також десь влаштуватися спати, їсти. На все потрібен час, головню, коли враховувати, що я ніколи ще не був у столиці.

– Може, поїхати й мені, – запропонував Ілаш. – Я теж ніколи не був у Бухаресті, але обом...

– Ні. Не пропаду я.

Знов засіло коротке та густе, як навколишня темрява, мовчання. Ілаш припалив цигарку, і на мить Віктор мав змогу подивитись на його зажурене лице. Згодом, затягнувшись глибоко кілька разів, Ілаш сказав:

– Кажеш, що ще не знаєш, на кого тобі вивчитись. А я плевав надію, що мій син буде доктором і матиме грижу за мою старість... – спробував він жартувати.

– Може... Якщо на медінституті залишилися вільні місця.

Віктор знов помовчав хвилину, а потім додав:

– Все, що я вам досі сказав – правда. Але головну причину мого поспіху не сказав вам, тату, і прошу вашого дозволу сказати її іншим разом. Просто, не хочу ні брехати, ні розкривати її!

3.

Микола Іванишин мав усі шанси просунутися вище: вважають його одним з кращих секретарів сільських парторганізацій району, нещодавно закінчив у Бухаресті короткі курси партійної школи імені Жданова і – не в останню чергу – хоч воював добровольцем на Сході, вернувся в лавах дивізії «Тодор Владіміреску». Знають його в селі за непримиренного ворога минулого – куркулів, колишніх легіонерів, пережитків буржуазно-поміщицької ідеології у свідомості людей тощо – і пристрасним борцем за нове. Згадати з цього приводу хоча б той факт, що електрифікація першого в районі села, тобто Златни, являється результатом постійних його намагань. Щоправда, інколи чути й голос недругів: електрифікувати село – не штука, – кажуть, – зате колективне господарство... Чому, – питають, – найкращий в районі секретар сільської організації не зумів створити у себе колективне господарство? Миколине щастя те, що його недруги посідають в райкомі та в обкомі дрібніші посади, ніж ті, котрі його люблять і чесно оцінюють результати його праці.

Але скільки б його не очорнювали чи не ставили під сумнів ту чи іншу його здібність, при об'єктивному і безсторонньому аналізі позитивне далеко вагоміше від негативного. Отож є йому на чому спиратися, тільки Микола Іванишин не поділяє думку свого фронтового товариша Павла Пожоги, що, мовляв,

прийми спочатку бути активістом райкому, а потім вискочиш в область або й вище. Пожого вже давно в обкомі, то й легко йому говорити, – міркує Іванишин. Щоб уже не говорити, що на теперішній посаді він ще не зумів здійснити все задумане. Крім того, що йому райком, а що Златна? Різниця надто мала для нього, котрий вважає себе вірним послідовником Леся Ґалана (правда, не в усьому). Чи не скочив Ґалан із Златни в область, де й року не просидів, після чого – прямо в ЦК? Що полетів звідти стрімголов – зовсім інше діло. Зрештою, Ґалана, здається, повалило якраз те, в чому вони найбільше різняться: нажива і зазіхання на державну та громадську власність. Бо всупереч розсуду і марксистсько-ленінському вченню, а тим паче вказівкам великого Сталіна, Лесь Ґалан уважав, що можна поєднувати пролетарську революційну совість із більш-менш – ну, як його назвати? – людським життям: мати, значиться, добре й обширне житло, елегантно одягатись, пити-їсти по-панськи, бути якнайчастіше в товаристві красивих жінок, курити високоякісні ще й пахучі цигарки (мабуть, не кругла брехня, а є й трохи правди, що він скупив у голод чи не всю американську допомогу сигаретами) і все інше, що відповідало б його витонченим смакам. Тому й не дивно, що зарахувалося це Ґаланові за буржуазні манери, відхилення від партійної лінії, мало не ревізіонізм. Кажуть, що хто високо літає – низько паде. А от про Леся Ґалана таке не скажеш: хоч і літав високо, а падати впав у м'яке крісло генерального директора в Міністерстві харчової промисловості, іншими словами, поміняв хазяїв, тобто поміняв партію на державу. Хто не знає причину, дивується, що в Ґалановій справі покарання не є прямо пропорціональним провині, бо, звичайно, в подібних ситуаціях виключають з партії, якщо не гірше. А багато таки знають, що з ним повелися так лагідно

тільки завдяки його заслугам у період війни (головно, не забуваються його допомога і дружнє ставлення до Червоної Армії) і хорошому слівцеві впливових радянських осіб. До речі, діяльність його генеральної дирекції розгортається в ширших рамках СОВРОМУ¹. Непогано живеться Ґаланові й тепер, одні вважають, що навіть краще. Головне, що він задоволений. Тому й каже іноді: «Революціонер, котрий не користується плодами революції – не революціонер, а дурень! А революція, яка не дає революціонерам таку можливість – не революція!». Це, так би мовити, його кредо.

Микола Іванишин не такий. Живе й сьогодні з матір'ю в старій халупі над потоком (ще не женився, хоч усі кажуть, що давно пора, навіть запізно), одягається просто, безпретензійно (але певної моди додержується й він: сірий міський костюм – німецький анцуг, як кажуть у Златні, – іноді чоботи й, обов'язково, картуз – аксесуари, завдяки яким його можна приймати тільки за партійну особу і за ніщо інше). Єдине, в чому їхні з Ґаланом смаки співпадають – це жінки, в тому розумінні, що й Миколі Іванишину подобалися теж лише вродливі (у своїх мріях, коли зрідка має нагоду думати про це, його наречена завжди чорнява красуня з великими зеленими очима, яку, на жаль, в дійсності ще не зустрів...), але на відміну від Ґалана, в нього це питання на другорядному плані. На першому – інші й не особисті проблеми.

Як у багатьох керівних працівників, у Миколи Іванишина дві посади: він секретар сільського комітету партії й zarazом голова народної ради. Це здається йому абсолютно нормальним станом речей, оскільки являє собою конкретний доказ керівної ролі партії. Так і сказали тоді: проведемо експеримент. А цей

¹ СОВРОМ – спільні румунсько-радянські підприємства. (К. Ір.).

експеримент уже майже чотирирічної давності й виявляється позитивним, бо і секретар парторганізації, і голова сільради вважають першочергової ваги ті самі об'єктиви.

Довгий час у його плані великого масштабу на першому місці було створення в Златні колективного господарства. (За значенням це питання залишилося на тому ж місці, хоч життя зобов'язало відкласти його на певний час, конкретніше, доки настануть сприятливіші умови, і займатися іншими, не менш значними, як от електрифікація.)

Микола Іванишин розумів краще від багатьох інших, що створення колективного господарства – невідкладна необхідність. По суті, соціальна, але поки що політична. Їм у партійній школі не раз про це говорили. Йому й зараз приємно згадувати, як хвалив його професор Коллер: «Ось бачите, товариші! Микола Іванишин з таким запалом говорить про робітничий рух, про революцію пролетаріату, ніби він їх спричинив, ніби він ними справді керував, а не лише вичитав із книжок. Таким і повинен бути кожний партійний активіст, тобто кожен із вас!». Щоправда, йому понад усе подобалися політичні дебати, тим більше, коли хтось суперечить і таким чином дає йому нагоду наводити багату аргументацію, іншими словами, показати, якої висоти сягнув його політичний рівень. Але у Златні – з ким? (Окрім нагод, коли прибував хтось із району чи з області; з усіх найбільше любив розмови з Павлом Пожогою – найрозумніший, на його думку, з усього обкому.) А не маючи з ким розмовляти, Микола Іванишин переводив цю свою органічну потребу з дійсності в уяву, а коли ні, то в роздуми – здебільшого довгі, неспокійні, тривожні та болісні (головно, коли треба негайно вирішити спішне діло, а нема під рукою жодного надійного радника), та, до кінця, переповнені світлих

сподівань та надій. І в уяві чи в роздумах Микола Іванишин вів політичні дискусії з тим же запалом і так же завзято, з єдиною метою – остаточно довести свою правоту перед уявним суперником, себто перед самим собою, оскільки ту правоту доводилося тільки виголошувати, бо смисл таких розмов ні в якому разі не було вияснення того чи іншого важливого питання (для нього, просто, не існувало неясних політичних питань), а тільки задля краси «дискусії». Що мало бути неясним Миколі Іванишину, приміром, у вже згаданому створенні колективного господарства? Нічого! Він знав краще від усіх, що цей процес необхідний, що без соціалістичного перетворення сільського господарства не можна будувати нове суспільство. В промисловості пролетаріят як передовий загін революції зумів завести соціалістичні засоби виробництва. А на селі? Допоки існуватиме приватна власність, себто земельна власність, ідея соціалізму залишиться поза душевними межами селян. Одночасно існуватиме – згідно з марксистсько-ленінським вченням – постійна небезпека відродження капіталістичних відносин. Лише колективна, громадська власність, тобто соціалістична власність на засоби виробництва, породжує нові виробничі відносини і – само собою – нову свідомість.

Таке та багато іншого крутилося в голові секретаря парторганізації й голови народної ради. Та все це тільки теорія, тільки оті Іванишинові внутрішні політичні «дискусії». А як це увести у практику, головню в умовах Златни? Він уже двічі пробував, і кожна спроба закінчилася невдачею. Бо, справді: як, чим, якими аргументами переконати селян, щоб добровільно зреклися своєї землі? Тобто суті їхнього життя, єдиного майна, за яке не раз кров проливали – вони чи їхні діди та батьки, – а коли й не проливали, то роками

голодували, мучилися в наймах та інших погано оплачених роботах, доки могли стягнутися й купити латку землі! А тепер давати її задурно-пусто?! Нізащо у світі!

Микола Іванишин розумів, що, хоч правота на його боці, аргументи, якими орудує, його докази поки що теоретичні, отже невидимі й непереконливі. А селянин – хоч і до завтра говори йому! – доки не побачить і не помацає, не повірить! Втім, може, вони й праві – а чи не конкретністю, не практикою перевіряють правильність теорії? Щасливе життя, – кажуть, – можна обіцяти скільки завгодно, хіба рот болить? А де ж те щасливе життя, де той добробут? Покажи – хочемо покуштувати хоч трішки його! Буде в майбутньому? Воно ще попереду? Інакше кажучи, чекай, вовче, най кобила здохне, так?.. Ой ні! Не будемо ми жертвувати своє найдорожче, своє єдине майно на пусті обіцянки, що колись будуть нам золоті гори й тектимуть ріки меду з молоком. Бережіть собі їх! Котрі були дурні й повірили в такі фантазії – з'їли облизня! Гляньте лишень, яким щастям зажили люди в Шкеї, у Лугах, у Селищі й усюди, де завели колгоспи, й відхочеться вам того!

Біда в тому, що люди не брешуть – у навколишніх колективних господарствах справи, дійсно, погано склалися. Але як переконати їх, чим доказати, що не колгоспи як такі винуваті, а їхні члени? Не принцип неправильний, не соціалістична форма обробітку землі погана, а ставлення людей, їхня ще забур'янена совість дрібних власників та пережитки минулого. Микола Іванишин не сумнівався: щоб викорінити все це із совісті златнян, потрібна тривала, наполеглива й нелегка боротьба! І навряд чи він буде переможцем?.. Але за такий ідеал, – підказує йому совість комуніста, – варта боротися до останньої краплі енергії.

Тут треба діяти двома шляхами, – вирішив до кінця Микола Іванишин. З одного боку, треба посилити пропаганду (ця галузь його діяльності трохи занедбана), щоб благополучно вплинути на селянську совість, збудити в ній революційний дух, а з другого, пристарати – за всяку ціну! – конкретні й незаперечні докази про вищість колективного соціалістичного обробітку землі над приватним.

А чи не відвідати б йому одне з передових колективних господарств? – майнуло на днях в Іванишиновій голові. – Одне з тих, про які щодня пишуть в газетах. Здається, в Добруджі їх більше чи де? Піде – подивиться, розпитає, поцікавиться що і як.

Сказано – зроблено!

Заклавши руки за спину, Микола Іванишин перестав міряти кроками свій кабінет вздовж та впоперек і задивився у вікно. Лише в такі моменти він справді жаліє, що не курить. Надворі смеркало, але він вирішив ще не світити світла: в потемках легше обмірковувати складні проблеми. Так, поїде якнайшвидше побачити власними очима передове колективне господарство. А куди? Подивиться в будь-яку газету, там чимало їх, і вибере одне з них – не в цьому біда. Поки що інша думка настирливо зосереджує його увагу: а чи не взяти з собою й невелику групу златнян? У цьому питанні обов'язково порадиться і з Павлом Пожогою – він, певне, схвально сприйме його задум. Кого взяти з собою – це теж проблема. Вибере з-поміж отих, яких він колись скликав до себе вперше порадитись у зв'язку із заснуванням колективного господарства. Пам'ятає, що тоді скликав дві відмінні категорії: до першої входили найбільш уперті й водночас галасливі златняни, а до другої – кілька поважних господарів. Його розрахунок був тоді простим:

якщо йому вдасться переконати найвидатніших і найбільш упертих златнян вступити в колективне господарство, то за ними, безсумнівно, потягнеться й решта села. Але, на жаль, Миколі Іванишину тоді не вдалося переконати і він вчасно відступив, щоб із неприхильників – ким вони по суті були – не зробити їх ворогами. Скликав він тоді до себе на нараду – пам'ятає, ніби вчора було – Тодера Ґадóса, бо робітник і повинен мати передовішу свідомість, Ілаша Доріна, як заможного й поважного серед односельчан господаря, але й тому, що побував довгий час у Радянському Союзі й може послужити за свідка, котрий бачив власними очима розквіт соціалістичного сільського господарства. Були також Василь Пундик, Івасюк, Квач, Кубель, Тома Кимпан і ще кільканадцять. На цей раз теж з-поміж них вибере кількох, щоб стали очевидцями та розказали потім всій Златні, що існують уже й у нас селяни, котрі зажили новим щасливим життям. Їм обов'язково повірять. Він навмисне залишить тих, що з ним подорожували, щоб розказували й перерозказували в селі всоте про те, що бачили у відвідуваному колективі, а він за цей час посилить пропаганду насамперед у цьому напрямі. Попросить і Павла допомогти в цій справі: потрібні будуть йому, перш за все, розумні доповідачі, а не такі, що навіюють на слухачів сон, потім – якщо існують – цікаві фільми на цю тему, також друкований матеріал і т.п. А потім... Микола Іванишин почав задоволено терти долоні й, захоплений своїми планами, скрикнув:

– Вперьод!

Іншими словами, почне вирішальний наступ для заснування в Златні могутнього колективного господарства. Микола Іванишин відійшов від вікна – все одно надворі нічого не видно, а тільки образи, наче кінокадри, створені його уя-

вою, – повернувшись вмикач, і кабінет залило сліпуче електричне світло. Він підбіг до телефону, став швидко крутити рукоятку, а коли всередині дзвінок дзеленькнуло, підніс слухавку й попросив владним голосом:

– Товариша Павла Пожогу з обкому!

Доки дадуть зв'язок, почав листати газети, розшукуючи потрібне йому передове колективне господарство.

– А ось воно! – незабаром голосно сказав Іванишин. – Таки в сьогоднішній газеті: «Третій багатий врожай на споріднених землях!». А де це? – прочитавши заголовок репортажу, запитав він газету, як живу істоту. – А, так-так, – здогадувався він, читаючи далі. – Колективне господарство «Нова путь», село Серільой Констанцького району.

За його робочим столом на стіні, під портретами класиків марксизму-ленінізму висіла велика шкільна карта Румунії. Микола Іванишин підійшов і став водити по ній вказівним пальцем: спочатку вниз до Чорного моря, потім вернув палець у Добруджу і пильно придивився, доки прочитав повільно задоволеним голосом:

– Се-рі-льой! – і тицьнув пальцем у червоне кільце, яким позначаються на карті села.

Згодом він відійшов на крок від карти, глипнув скося і спохмурнів трохи:

– А там турки чи що? Бо якщо судити за назвою села...

4.

Певна річ, що такий гандж, як Вікторів, впливає не так на характер людини, головні риси якої успадковуються, як на манеру поводитися, взагалі, на спілкування та на вид відносин з іншими людьми. Віктор мовчазний і майже відлюдкуватий, ніби ладен завжди стояти осторонь не тому, що такий він своєю структурою. Натурою він весела, відверта людина, але таким він здебільшого проявляється, як кажуть, в собі, всередині свого єства. Інколи аналізуючись, він порівнює себе з равликом – торкнись тільки його ріжка, і ріжок зісукнується всередину, а торкни ще раз, тоді драглисте тіло миттю заховається в черепашку, а виходити зі шкаралущі виходить лише, коли мине небезпека. Приблизно таким уявляє Віктор себе у звичайних моментах. Зате, коли його хтось надто вразить, тоді він уже не равлик, тоді... Вчора ввечері... Та ні – про це краще пізніше. Рана ще дуже свіжа! Коли відстань часу й простору дозволять дивитися на все те більш холодним поглядом, тоді акуратно обговорить кожне слівце, кожний жест, кожний нюанс сказаного й неказаного, щоб могли правильно поділити, що належить ехидності його мами, а що байдужості, а чи легковажності інших. Доти...

Обіднім автобусом – ратою називають його в Златні – їздять менше людей, і Вікторові вдалося навіть сісти. Коли їде до Сучави, звичайно стоїть, оскільки завжди є кому – комусь

старшому – віддати місце. Цього разу навіть залишилося кілька місць вільних. Він посадив багаж собі на коліна й задивився надвір, але не бачив нічого з того, що мелькало за вікном. Його погляд був повернений всередину самого себе. І хоч в душі ніби порожньо, ота порожнеча болісно відгукувалася на події останніх днів, точніше, на вчорашні, через що Віктор уникав згадувати їх. Заставляв себе думати про будь-що, тільки про останній вечір, пробутий в Оксанки (а не з Оксанкою!) – ні! Хай притахне трохи щеміння розлуки. Має, слава Богу, ще й інше, над чим думати...

Віктор намацав у кишені гроші, які дав йому тато, й стало прикро, що навіть не вспів подякувати. (Ілаш дав синові гроші без Івониного відома, щоб не було нікому гризоти та зайвого галасу. Дав більше, ніж дали вони йому разом. Тобто Івона давала, але від імені обох.) «Май гадку, – наказувала, – де держиш гроші. Клади в кишеню лиш ті, що на дорогу, а решту зв'яжи у хустину й заховай у пазуху!» «А хіба стануть¹ йому ці гроші?.. – поспробував Ілаш збудити Івонину майже неіснуючу щедрість. – Додай яку сотку-дві.» «Стануть, стануть, – насторожилася Івона, ніби хтось збирався відбирати в неї гроші. – Побачить, як там з тією бурсою², а тоді, якщо ще буде потрібно, пошлемо. Дітей треба вчити бути ощадливими! – мало не викрикнулася вона на Ілаша, але хтосьначому пояснення добавила вже м'якше: – То не дурно сказано, що коли багато маєш – багато й розтринькуєш...» Ще добре, – думав, – що попрощався зі всіма дома й не дозволив нікому відпроваджувати його на зупинку рати. «Легше душі, – сказав усім, – розлучуватись раптово, ніж поволі...»

¹ ставати – (тут) вистачати. (К. Ір.).

² бурса – стипендія. (К. Ір.).

Автобус гуркотів по вистеленій рінню дорозі, здіймав куряву, якою заслонював село. Златна зникала з Вікторового поля зору і тоді ж переміщувалася в його уяву, осідала поволі в затишний куток, звідки пізніше, хтозна-коли, перевтілиться в спогад. З-під гумових шин рати обабіч дороги ринь розбризкувалася кам'яними краплями. Час від часу більші з них вдаряли в днище автобуса гучним пострілом. Тоді сполошені Вікторові думки розліталися, наче серед горобців упав кібчик. Він і не вабив їх назад – волів обдумувати план дня. Так, через менше ніж півгодини доїде до Сучави. Найперше купить собі великий на три замочки картоновий чемодан – бачив він такий в сучавському магазині, – перепакує в нього весь свій мотлох, а тоді вже побачить, що робитиме до вечора, тобто до поїзда. Він міг би тепер розпланувати й цей проміжок часу, але не дає йому чийсь настирливий погляд – він відчуває його дотик, пекучий і невідривний від його правої щоки. Попробував би вгадати, хто то не зводить з нього очей, але, мабуть, не вгадає, бо знають його чи не всі пасажери автобуса, вже не говорячи, що міг би задивитись на нього й незнайомець, а зиркнути й довідатись Віктор не хоче, щоб не доводилось розбалакуватися з кимось. Нема в нього на це охоти, головню туму, що, певне, стануть розпитувати – куди їде (видно по об'ємі багажу, що не в Сучаву), а чи надовго та чому вечірнім нешвидким поїздом, а не експресом чи бодай швидким і т.п.

Віктор навіть незчувся, коли відгула Килибанчина, коли проїхали Ладичин потік та Петрівці, і ось уже місто. Автобус скоро зупиниться, то вже можна йому глипнути, чий то докучливий погляд не відліпає від нього, бо часу на балаканину залишилося зовсім мало. Повернув голову й зустрів – не без подиву – настійливий погляд Аркадія Оглона. Чого йому?

Віктор певний, що хоч і зналися, як усі односельчани між собою, з Оглоном вони ніколи не помінялися бодай одним словечком, а тут дивиться та не надивиться, ще й усміхається, наче старому другові. Може, тому що був у них сьогодні вранці... (Аркадій Оглон у народній раді замість покійного Івана Москалюка, але не барабанщиком він – така посада давно зникла, – а поштурхачем: треба підмести? Оглон! Треба кудись послати? Оглона! Треба щось кудись понести чи покликати когось? Оглон зробить! Отож послав його вранці Микола Іванишин до Ілаша: «Кличуть вас, бадіку, – каже, – товариш президент на суботу до себе.». «А що?» – питає Івона замість Ілаша. «Якесь засідання, видай», – відповів непевно Оглон, а щоб підтвердити своє припущення, каже, що Іванишин кликав і того, й того, й того – лиш засідання мусить бути. «Яке засідання? – скипіла Івона, почувши кого ще кличуть. – Невже йому знов колгосп приснився?..» «Не знаю...» – запобігливо відхиляє Оглон таку можливість, знаючи, як строго карає голова народної ради тих, чий язик ляпає непотрібне. «Тоді скажи, що мій старий прийде на засідання, але поля видітиме від мене, коли рак свисне! Так скажи йому, чуєш?») Розмова велася перед ґанком, а він пакувався у хаті великій, отже Аркадій Оглон не бачив його. Тоді чого шкіриться? Віктор прикинувся, що не помітив його люб'язної та послужливої усмішки, і хотів оминати Оглона, який вийшов з автобуса перед ним і вже наче ждав на нього, але той перебив йому дорогу і вхопив за клунок:

– Помогти вам? Незручно з двома... – пояснив він свій жест.

– Не треба! – сіпнув Віктор. – Неважкі...

Аркадій Оглон став перед Віктором – так близько, просто не дає пройти, – дивиться на нього мовчки й усміхається так

само ввічливо, як і доти. Віктор уже хотів відступити крок і обійти його, але Оглон замітив і поквапився запитати:

– Та уже в довгу дорогу?..

З голосу відчувалося, що не це цікавить його. Оглянувся довкола кілька разів, а тоді знов сказав Вікторові:

– Ви не позичите двадцятку? Забув-сми гроші дома і... До завтра, бігме, до завтра! – запевнив і знов оглянувся навкруги, ніби боявся когось.

Віктор вийняв з нагрудної кишені сюртука банкнот в десять леїв і без слова простягнув його Оглонові. Чоловік хапнув гроші, позадкував тротуаром кілька кроків і зупинився на безпечній відстані, щоб не могли взяти в нього гроші, в разі, що передумують. Звідти кинув весело й майже безлично:

– Тривай, хлопче!

Крутнувся швидко, мов людина заклопотана спішним ділом, перебіг вулицю і вже з того боку послав Вікторові двома пальцями повітряний поцілунок. В його усмішці вже не було ні ввічливості, ні послужливості, а щось інше, з чого Віктор повинен був зрозуміти, що Оглон узяв у нього гроші на вічне віддавання. Віктор не вважав себе обдуреним, через що й не ображався. Він же сам радо дав Оглонові гроші, тільки щоб збутися. Перед тим, ніж полізти в кишеню, знав, що ніколи вже не побачить ті гроші. Згодом, не приділяючи вже Вікторові жодної уваги, повернувся спиною, штовхнув капелюх спереду, щоб посунути його на потилицю, і, ступаючи розмашисто та поважно, зайшов у буфет.

Віктор не був досвідченим клієнтом, але знав, що гальба¹ пива коштує півтора лея, сто горілки – якихось сімдесят-вісімдесят банів, а око доброякісного розливного вина – три леї.

¹ гальба – півлітровий кухоль. (К. Ір.).

Чудний вчинок не те, що розвеселив Віктора, а розважив трохи. Він закинув важку торбу на плече, а загорнутий у льняне простирadlo клунок взяв на руки, мов немовля, й подався на «Жіночий пляц¹» – пам'ятав, що неподалік є магазин, з якого зможе купити чемодан. Ішов, посвистуючи уривки з різних мелодій не так тому, що справді йому хотілося свистати, коли тащить два вантажі, а головню, щоб довести самому собі, що йому байдужий людський здивований погляд. А йому, справді, здавалося, що всі прохожі дивляться тільки на нього, хоч на ділі ніхто не дивився. Проминув церкву Святого Дмитрія з найвищою в місті дзвіницею, завернув на Велику вулицю, звідти попри майстерню Тебінки (це найвідоміший не тільки в Сучаві слюсар, майстер на всі руки), а там уже на «Жіночий пляц». Хоч день не ярмарковий, людей повно, аж кишить. Віктор подумав, що повинно бути й чимало златнян. Зрадів, що крайня жінка, котра продавала птицю, чужа. Підійшов і поставив біля неї свій багаж.

– Вам що, паничу, трюху² чи курку? – запитала вона, тримаючи на руках великого чорного індика, час від часу погойдуючи ним, ніби прицитькувала плаксиву дитину.

– Ні, леліко... – завстидався трохи Віктор, що сприйняли його за гідного поваги покупця. – Можу залишити це на кілька хвилин коло вас? Іду купити чемодан.

– З отого великого магазину?

– Так.

– Ідіть, ідіть... – сказала жінка, роздивляючись уже за іншим можливим покупцем.

Віктор і справді вернувся через кілька хвилин – гордо ніс

¹ *пляц* – базар, ринок. (К. Ір.).

² *трюха* – індик. (К. Ір.).

великий коричневий чемодан. Відчинив і прикляк вкладати в нього свої речі: білизну, вовняний светр, шапку, кілька зошитів та книжок, печену курку, книш, яблука та горіхи.

— Е, то до війська треба було здоровий куфер¹ — я так своєму, — а не оце з картону... — трохи зневажливо сказала молодиця.

— Я не до війська, леліко.

— Ні? — здивувалася вона. — А тоді куди?

— На факультет.

— Так... — поважно протягнула жінка. — Таки видно по вас, що ви учена людина! То, видно, до Ясс, так?

— Ні, в Бухарест, — відповів Віктор, застібаючи блискучі заскочки, а потім замикаючи їх малим ключиком.

— Госпідку, так далеко?! Най вам Бог допоможе!

Віктор подякував, підняв чемодан — тепер хай всі на нього дивляться й зазидують! — і подався в напрям готелю «Сплендід» (раніше називався «Імперіал»). Якщо не знайде там бричку, то піде трохи далше, до другого й останнього сучавського готелю «Європа». Там їх більше. Поїде бричкою до Іцкан на вокзал (пішов би пішки, але нести чемодан чотири кілометри не так легко, а крім того, відчував особливе задоволення тратити з даних мамою грошей...), здасть чемодан у схов, а там уже з порожніми руками — побачить.

До поїзда ще цілих шість годин.

Віктор їздив бричкою тільки один раз — нині буде вдруге, — тоді, коли їхали з дідом до Ясс, щоб вставили йому там скляне око. Оскільки Філько доти теж не був ніколи в Яссах і не знав, як добратися до шпиталю, а до того ще й дощ накрапав, вирішив помудрувати: «Нічого, внуче, — сказав Філько, —

¹ куфер — дерев'яна валіза. (К. Ір.).

розберемося! Повезе нас бричка, куди самі не знаємо пішки дійти.». Перед ясським вокзалом стояло чимало бричок – і однокінні, й двокінні, й нові-новісінькі, чорні на високих з червоними спицями колесах, і обшарпані та розгойдані, що мало не розпадалися, словом, були брички на всяку кишеню – і всі вони з піднятим через дощ покривалом у формі команака буковинського сардака. Сіли вони з дідом у файну блискучу бричку. Господи Боже, як у ній м'яко! І як приємно, що не гуркоче мокрим бруком, бо на колесах, поверх залізної, натягнута ще й гумова шина, а чути лиш доброзвучний стукіт кінських копит, мов далеке дерев'яне клепало...

Перед готелем «Сплендід» було п'ять чи шість бричок. Кучері курили купкою й гомоніли, очікуючи клієнтів. Лиш один дрімав на козлах, нахиливши голову на плече, ніби прислухався до хрускоту своїх коней, які розтирали в насунених на голову торбах овес, наче жорна. До цього старого фурмана підійшов Віктор і, хоч не заговорив ще і не торкнувся брички, кучер в одну й ту ж мить зробив три діла: прокинувся, глянув на юного клієнта і спритно зіскочив на землю. Вхопив із Вікторових рук чемодан, засунув його звиклим рухом у прогалину, що між козлами та м'яким сидінням, і тільки одне поцікавився:

– Куди вас, паничу?

Голос старого кучера зазвучав якось неймовірно велично, ніби на воєнно-польовому суді, і заставив Віктора схаменутись і подумати, але не про бричку: справді – куди?!

5.

Здавши чемодан, Віктор подумав купити й квиток, щоб закінчити таким чином останнє діло пов'язане з поїздкою в столицю. Швидкий поїзд Сучава-Бухарест о восьмій з чимось вечора, точніше, у п'ять хвилин дев'ятої, або – мовою залізничників – о двадцятій нуль п'ять, так що до від'їзду залишаються йому поверх п'ять годин, час яким він може розпорядитися, як хоче.

В тій годині, мабуть, не від'їжджав і не приїжджав жоден поїзд, раз Вікторові довелося стукати в касі декілька разів і чимраз сильніше, доки відповіли.

– Чого тобі?! – сердито відтулила касирка віконце.

– Квиток... Квиток Сучава-Бухарест.

– За годину перед від'їздом! – grimнула вона віконцем, аж мало не вилетіла шибка з металевої рами.

– А скільки коштує? – марно допитувався Віктор, бо ніхто не збирався відповісти йому.

Він став роззиратися по стінах, шукаючи список цін, коли із-за спини пролунав знайомий голос:

– Сорок сім леїв, якщо пан згідний їхати другим класом...

Віктор крутнувся й попав прямо в обійми свого друга, колишнього однокласника й товариша по парті Іллі Поп'юка.

– Ільку! – витріщився Віктор.

– Вікторку! – обнявши, Поп'юк став поплескувати його обома долонями по плечах.

– О, генерале! – в свою чергу поплескав його Віктор, зрадивши такий зустрічі. – Яка несподіванка! А ваше превосходительство, генерале, повинно бути в цю пору у військовому училищі! Чи, може, я помиляюся?

– Помиляєшся, старий, помиляєшся!

– Невже?..

– Кинув я військо до сто чортів, братчику! Військо, старий, не для мене!

– І ти не для нього... – пожартував Віктор.

– Це теж правда, – згодився Поп'юк. – Військо любить слухняних та дисциплінованих людей. А я – ні одне, ні друге... То й вирішив стати паном. Паном інженером, паном професором, паном адвокатом, паном архітектором і, взагалі, будь-яким паном!

– На це, само собою, мусиш насамперед стати паном студентом. А, вивжу, знаєш ціну подорожі до Бухаресту, – з особливим інтересом придивився Віктор до свого друга. – Не кажи, що їдеш зі мною до Бухаресту, бо, Поп'юче, нап'юся з утіхи!

– Не вгадав, старий! Я дійсно збираюся стати паном студентом, тільки не в Бухаресті, а в Яссах. Щодо цін, уже дві години стирчу тут і вивчаю он ту бляху – більш інтересного нема що читати... – Поп'юк хитро усміхнувся й моргнув на довгий лозунг, що висів над входом і починав із «Хай живе...». – Ну, й запам'яталося чимало цін, хоч, очевидно, я квитка не буду купувати...

– Жаль... – Віктор справді жалів, що не поїдуть разом. – То ж на який факультет, Іллю?

– Побачу. Де ще залишилося місць після вступного іспиту. Я б хотів у Агрономічний інститут, але, що вже тепер вибаранчатися¹?..

– То не бути вже тобі генералом?

– Ні, друже. З нашого класу стануть офіцерами лиш Дмитро Грігорійчук і Василь Курилець.

– Про Митра я знав, він ще тогід говорив мені про такий намір. А Василь?

– Він теж успішно склав вступний екзамен. Отже мені ні, лиш їм двом судилося стати генералами...

– Певним особам ти тільки генералом ввижався і ніким іншим... Ще й кавалеристом!

Поп'юк так і зрозумів, що Віктор має на увазі Ольгу Карпович, викладачку фізкультури, яка стала його коханкою, але волів прикинутись, що не помічає, куди стріляє його друг.

– Старий, казенне життя невеселе!.. Їм, певне, подобається, чого дивуєшся?

– Я про Василеву хворобу, Ільку.

– А хіба у війську нема доста матраців? Зогниє один – дадуть другий... – розсміявся Поп'юк.

Віктор і собі засміявся. Оба мали на увазі одне і те ж. У гуртожитку Курилець мешкав у тій самій кімнаті, що й вони, тому й був відомий обом факт, що майже щоночі їхній колега намочував свою постіль. А було мокро не лише під Курильцем, а стікало крізь солом'яний матрац на підлогу. У спальні постійно смерділо сечею та гнилою солом'ю. Від самого Василя тхнуло погано, і він дуже переживав через свою недугу. І тому, що хлопці з нього сміялися – не всі, а таки більшість, – але найгірше тому, що боявся, щоб дівчата

¹ вибаранчатися – вередувати. (К. Ір.).

про це не довідалися. А вони таки дуже швидко узнали, розуміється, від тих бабіїв, котрі не вміли тримати язик за зубами. Ті не тільки виказали Василя, а розповіли й те, як збиткуються над ним. Знаючи, що Василь спить твердо, хтось із них підійде опівночі до його ліжка й стане поволі переливати воду з одного горнятка в інше біля самого Василевого вуха. Що ж? Вода так настирливо й підохотливо дзюрчить, що невдовзі чуріє і під Курильцевим ліжком... Василь схоплювався, стрибав з ліжка, готовий бігти в туалет, але тут же здогадувався, що вже пізно... Розгублено й засоромлено роздивлявся довкола, а вся спальня, двадцять з чимось чоловік, реготала; той, котрий донедавна переливав воду біля Василевого вуха, питав безневинно: «Куди тікаєш, Василю? А чи спрага припекла? На, пий!..» – простягав йому горня, котре тільки що послужило спонукальним приладом.

А були між хлопцями й такі, які розуміли Курильцеву біду, співчували йому і навіть старалися якось допомогти. Уроки Гігієни, приміром, відбувалися трояко. Загальні теми шкільний лікар Кливець викладав цілому класові. Спеціальні дівочі проблеми – лиш дівчатам (тоді хлопців запрошував вийти з класу і йти «шпацірувати» на подвір'я школи), а хлоп'ячі – лиш хлопцям, при чому «шпацірували» дівчата. На одному хлоп'ячому уроці хтось із Василевих колег подумав звернутись по допомогу до лікаря. «Пане доктор, – каже той, – наш колега дуже страждає, бо ось так і так... Що йому робити? Поможіть!» «Котрий-то?» – питає лікар. Василь почервонів, наче зварений рак, устав, сперся руками на лавку й не наважувався підняти погляду. «Віддавна це в тебе?» – дивиться на нього Кливець. «Віддавна, пане доктор, – відповідають інші за Василя, – Ще з дитинства». «Та таки щоночі?» – цікавиться далі Кливець. «Майже...» –

відповідають кілька голосів. Грубезний Кливець мовчить деякий час, клас нетерпеливо жде його вироку, а, безперечно, найбільше Василь. Нарешті лікар заговорив весело, якимось легковажно: «Та цієї біди, хлопче, дуже легко збутися!». Тільки тоді підняв Василь погляд, щоб подивитися на свого добродійника. На його палаючому обличчі вже не сором червонів, а щастя, безмежне й невимовне радісне щастя. Його очі незмигмо дивились на Кливця, очікуючи пояснення останніх слів. «Правда? Таки збудуся сорому та лиха?» – світилося у Василевих очах. І невдовзі він справді почув догожане пояснення: «Так, дуже легко й дуже просто! Ось, хлопче, що мушиш робити: перед тим, ніж лягати спати, пристарай окову¹ пляшку, запхай у неї свій чіп, прив'яжи туго шворкою і лягай спокійно спати, бо вночі випустиш не в ліжку, а в пляшку!..». У класі пирхнуло двоє чи троє, але ніхто не засміявся. Лиш Кливець розлігся на спинку стільця і реготався, тримаючись обома руками за жирні складки свого величезного пуза. Кілька секунд на Василевому лиці застигла щаслива усмішка. Згодом обличчя біліло, усмішка згасала, лиш очі відбивали лютий блиск. «А Бог би тя побив, хлопче, як ти мене розвеселив... – заспокоївся нарешті лікар. – Сідай.» Коли знов стало зовсім тихо, Василь подивився нищівно на Кливця й сказав голосно: «Я навмисне сцяю! І тепер іду сцяти! – вийшов з лавки, відчинив двері й, перед тим, ніж grimнути ними щосили, кинув через плече: «Мерзотнику!»

Згадавши цю сцену, Віктор, котрий, мабуть, найбільше зі всіх співчував Курильцеві, бо сам не раз відчував на власній шкірі дурні жарти колег, прозивання та збиткування, сказав Поп'юкові:

¹ оковий – в один літр. (К. Ір.).

– У війську Василя вилікують!

– Напевне... – відсутньою відповів Поп'юк. – А ти, Вікторе, куди? В Бухарест то в Бухарест, але на який факультет? Математики, кажеш, що ні. Тоді на який? А втім, тобі можна записуватись на будь-котрий.

– Мабуть, на медичний, якщо по дорозі не передумаю.

– О-о! Коли так, пане доктор, вилікуєш ти Василя Курильця...

– До того ще далеко... А знаєш, Іллю, що мені спало на думку?

– Кажи.

– А що, коли ти поїдеш зі мною до Бухареста, га?.. Ану подумай! Там найбільший університет в Румунії, багато всяких факультетів, отже й більше незайнятих місць повинно бути. Що на це скажеш? – взяв він свого друга під руку.

– Я знаю... – завагався Поп'юк.

– Ходи, Ільку, зі мною! Побачиш, що в Бухаресті краще! У тебе в Яссах нема нікого...

– Хіба в Бухаресті є?..

– Певне, що є! Чи я в тебе – ніхто?! – прикинувся він ображеним. – Будемо вкупі, Ільку...

– Я медицину не люблю! Мені стає погано, коли тільки вижу кров, де там ще різати людей! То лиш у вашому селі ріжуться, як барани... Крім того, медики, як і попи, весь час мають до діла з мерцями. Медицина – фу! – здригнувся він. – І там, певне, не залишилося жодного місця.

– Не обов'язково на медицину. Підеш на агрономічний – воно тобі подобається. Чи деінде...

Ілля Поп'юк замріявся, відвернувся трохи від Віктора й став довго чухати потилицю. Через хвилину повернув усміхнене лице, розпростер широко руки й загукав:

– До Бухаресту, старий!

Юнаки обнялись, потім почали тріпотіти, наче наслідували жвавий танець, а Віктор поухкував при кожному оберті, аж порожнеча високого вокзального входу гучно дзвеніла. А згодом, втихомирившись, Поп'юк посерйознішав:

– Ходім, друже, десь сісти – це не така проста рахуба. Треба обміркувати, зважити, як кажуть – сім разів одміряти... – але замовк, ніяковіючи трохи, бо здогадався, що Віктор знає не лише, кого він цитує, але й те, що ця мудрість не його, а колишнього їхнього викладача німецької мови Йозефа Адлера. – Чи не зайти нам до вокзального ресторану? – хапнув з-під стіни зелену дерев'яну валізу й попрямував на перон, продовжуючи пояснювати Вікторові: – Я вже там був... Якби ти знав, яка в них чудова ганусівка!

– Що таке? – підбігаючи за ним запитав Віктор, бо здалося йому, що недочув.

– Ганусівка – це чудова горілка, майже лікер. А що я кажу майже? Таки лікер!

Вийшли на перон, де ще сильніше пахло смолою, терпентином і вугільним димом. Як, взагалі, пахне на будь-якому вокзалі. Людей мало. Кілька їх стояло біля якихось міхів, а довгі зелені лавки, звичайно переповнені різним багажем та людьми, зараз шикувались порожні, підпираючи полупані стіни, і тільки на крайній хтось спав, скоцюрбившись від холоду.

Зате ресторан повний. Крізь густий цигарковий дим і мутне електричне світло людей майже не видно, вгадуються лише їхні розтушовані силуети. Більшість стоять, а це разом із страшним гамором створює враження, що в обширному ресторані людніше, ніж воно в дійсності.

– Стій тут, – крикнув Поп'юк Вікторові й поставив валізу біля стіни.

Вернувся швидко й простягнув йому чарку жовтавої горілки:

– За наш успіх! – чокнув, але спершу понюхав: – Ух, запах який! – і аж опісля випив ковток.

– Я то не дуже... – промимрив Віктор. – Але якщо за успіх, вип'ю трохи.

Віктор був певний, що через заглушливий галас його друг не почув ті слова, хоч те, що сказав потім, виглядало на відповідь:

– І за цигарки ти ще не взявся?

Не чекаючи відповіді, вийняв і припалив цигарку вправним рухом старого курця, глибоко затагнувся димом і подивився на Віктора, ніби збирався щось казати йому. Але передумав. Знову випив малий ковток ганусівки, прицмокуючи задоволено:

– Чудова, правда?

– Нічого...

Поп'юк знов затагнувся димом і поставив Вікторові руку на плече:

– Є, Вікторе, ще й така біда...

– А що?

– Всі мої гроші – це одна однісінька сотка. До Ясс я збирався їхати зайцем – три години й уже доїхав. А до Бухаресту...

– Є в мене більше – вистачить обом! – знов запалився Віктор ідеєю переконати свого друга їхати з ним, щоб не бути самому в далекому чужому місті.

– Підожди, – поспробував Поп'юк пригальмувати трохи Віктор запал. – Коли вже всю правду говорити, то мушу признати перед тобою, що я втік з дому...

– То як утік?

– Утік і все! Тато не хотіли пускати нікуди – ні у військове

училище, ні на факультет. «Доста, кажуть тато, – тієї науки! Аби-с знав гроші рахувати й аби не ушукували¹ тебе у ґешефтах². Сотку я вкрав...

– Що це за слово – вкрав?.. – прикинувся Віктор ображеним.

– Тобто взяв із шухляди без татового дозволу. А це, згідно з їхніми поглядами, злочин! У мене тато дуже строгий. Моя втеча без кари не обійдеться... Головно, що вони останнім часом водно кажуть: «Добре, що мій син відбув статув³ школу. Віднині почне мою школу – вишколю його на хазяїна! Бо не дам зятям бути степами в моїй хаті чи розтринькувати те, що я за життя назбирав!...». Тато так кажуть, бо з моїх п'яток сестер чотири повіддавалися, і хоч він особисто вибирав їм чоловіків, не всі зяті ввійшли у татову ласку... Чому не п'єш, старий? Не подобається?

– Горілка добра, – збрехав Віктор, бо йому ніякі спиртні напитки не по душі, – але млоїть... Треба чимось закусити. У мене в чемодані курка, іду принести.

– Стій. У мене овеча пастрама⁴. Подобається?

Поп'юк вийняв з валізи, крім м'яса, варені яйця, сир, і вони стали їсти стоячи. Згодом сказав:

– Все це мама крадькома приготувала... Коли довідаються тато, маму виб'ють, як це часто трапляється, й поїдуть шукати мене в Яссах...

– Це ще один переконливий аргумент, що мусиш їхати до Бухаресту... – посміхнувся Віктор.

¹ ушукати – обманути. (К. Ір.).

² ґешефт – діло, афера, торгівля. (К. Ір.).

³ статувий – державний. (К. Ір.).

⁴ пастрама – солоне копчене м'ясо. (К. Ір.).

Далі певний час їли мовчки. Волею-неволею, Віктор допив ганусівку, перш за все тому, що солодкувата. Вкінці здалася вже й не такою непитною, як на початку.

– Ще по одній, старий?

– Ні, Ільку...

– Теж за успіх!

– Тоді, скоріше вина, – погодився Віктор.

– Можна й вина, – голосно сказав Поп'юк, щоб перекричати навколишній галас, і зірвався з місця, але Віктор спинив його:

– Іду я, Ільку, бо мені забаглося вина...

А вино сподобалося Вікторові – кисленьке і, попри горілку, зовсім німецьке. Після другої склянки приємна морока почала охоплювати його, загальний стан ставав дедалі кращим, хоч і доти Віктор був у хорошому настрої. «Чудовий хлопець Ілько!» – постійно думалося йому й водночас відчував нестерпне бажання цілувати його. Коли допили пляшку, Віктор таки не втерпів. Обняв друга рукою поза шию й гучно цмокнув в обличчя. Потім крикнув весело:

– Ще пляшку вина!

– Браво, старий! Такого я тебе люблю!

Коли допивали другу пляшку, Вікторові вже, як кажуть, всі моря по коліна!

– Може, гадаєш, що не маю грошей? – гукнув він і поліз рукою в спідню кишеню сурдута.

Поп'юк задержав його руку:

– Ти новачок, братчику, але запам'ятай, що таке ніколи не роблять у корчмі!

– А гадаєш, що не маю? – кричав він.

– Маєш, маєш...

– Тоді вип'ємо ще пляшку!

– Досить, Вікторе. Мене теж трохи запаморочило... Вийдім надвір.

– А кого нам тут боятися?! – войовниче роздивлявся Віктор крізь напівпрозору мряку диму.

– Нікого. Безперечно, що нікого!.. Але ходім на свіже повітря. Крім того, скоро наш поїзд... – збрехав Ілля.

Віктор опирався, доки не почув останній аргумент.

– Правду кажеш, Ільку! Нам ще квитки треба пристарати.

– Які квитки, старий? Чи ти здурів?! А зайцем що – не пасує?..

– Ще й як! – згодився Віктор.

Вийшли на перон. Теліпались трохи, головню Віктор, і Поп'юк подумав посидіти їм трохи на свіжому холодному повітрі. Поставив валізу на лавку й самі посідали. Певний час Віктор почував себе прекрасно – він уперше в житті підхмелився і вирішив, що надалі непогано буде, якщо він частіше спричинить собі такий чудовий стан. І обов'язково з Поп'юком, з цією такою гарною душевно людиною! Накинувся на нього й поцілував гучно. Поп'юк віддав йому поцілунок.

– Я такий радий, Ільку, що їдемо разом!

– Я теж!

Знову стали цілуватися.

Невдовзі Віктор відчув, як його душа поступово м'якне, якась сумна тягота ніби давить його, на думку набігають один за одним дорогі йому образи: домівка, тато і всі інші, а найчастіше, власне, постійно – Оксанка. Нарешті він не втерпів, занурив лице в долоні й голосно заплакав.

– Що таке, старий? Розперезалося серце?..

– Якби ти знав, Ільку, як я люблю Оксанку!

– Вірю, братику...

– Не так, як ти любиш свою професорку. Оля не вартувала – чи не так ти мені казав?, – а Оксанка вартує! Так і знай!

– Знаю, знаю... Ну, цить!

Віктор аж захлинався плачем. Хотів би перестати, але не може. Ба таки не хоче, бо, виплакавшись, відчуває, як потроху зсувається з душі тягар і на його місце осідає благодійний спокій. Не опирався, коли Ілля пригорнув його (так любив тулитися в дитинстві до теплого тіла своєї баби), навіть закинув ноги на лавку і влігся головою на його коліна. Мабуть, в наступну мить заснув.

Коли проснувся, було поночі й дуже холодно. Зуби мимоволі клацали безперестанку, і скільки зусиль не докладав Віктор, йому не вдавалося вгамувати їх. В голові щось гупало ритмічно й боляче, і весь він був затерплий і заціпенілий. Поп'юка не було біля нього. Спробував устати, але таке зусилля прискорило гупання в голові й так сильно заболіло, що від цього він скочив на рівні ноги, міцно вхопився обома руками за голову й почав протяжно стогнати. Почував себе не то, що хворим, а був переконаний, що ось-ось сконає. Натиснув сильніше на скроні й захитався обабіч, налягаючи то на одну ногу, то на другу, й продовжував йойкатися. Коли в голові сила гупання трохи спала і ритм його уповільнився, подумав: «Де, до біса, дівся Ілько?! Ади, валіза на лавиці...». Віктор подивився в один кінець перону, відтак у другий. Людей більшало, а Поп'юка не видно ніде. Голова не переставала боліти, зате стало млосно, потім гидко, і швидко рот наповнився солодкуватою слиною, як від глистів. Коли вдруге подивився вздовж перону, побачив Поп'юка, котрий якраз виходив з ресторану. «Він здурів чи що?..» – подумав Віктор, але, коли той наблизився, сказав:

– Ти куди ходиш? Я гину!..

– Не бійся, старий, від цього ніхто не здох. Погано тобі, так?

– Гину, не чуєш?!

– Не кричи. Біжи швидко за вокзал та викричися на пліт.

– Що таке?

– Виригайся. Потім підемо та вип'єш чарку ганусівки.

– Тебе, Іллю, негайно треба вести в божевільню! Скільки житиму, я таке в рот не візьму!

– Пам'ятай: клин клином вибивають! Заткаєш ніс і – гоп! – виллєш у рот. В наступну секунду воскреснеш. Я теж цим дотепер займався і, дивись, голова мене вже не болить і все інше в порядку. Іди, старий, спершу за вокзал...

– Не можу блювати...

– Тоді, ходи та поведу тебе у виходок¹ – там такий сморід, що відразу зможеш... Ходи!

– Іди і не забувай держатися однією рукою за чоло, а другою за живіт.

Віктор поплентався за вокзал, а коли вернувся уже не плен-тався, як чверть години тому, коли покинув перон. І обличчя в нього вже не таке бліде.

– Ну? – зустрів його Поп'юк.

– Та наче краще...

– А не казав я? Тепер ходім – вип'єш ганусівки й буде зовсім добре!

– Нізашто у світі! – відступив Віктор кілька кроків. – Я напився холодної води і почуваю себе добре. І голова вже не болить... – сказав, хоч ще трохи боліла. – А того в рот я вже не візьму!

– Твоє діло... Щоб не нарікав пізніше, що, ади, друг і не навів на добру дорогу.

¹ виходок – клозет. (К. Ір.).

– Навів, як не навів?.. І не бійся, Ілька, не скажу. Краще ходім купити квитки – через півгодини поїзд, – глипнув Віктор на великий циферблат перонного годинника. – Ще й чемодан мушу взяти.

– Валізу йди візьми, а квитків не треба... – байдуже сказав Поп'юк.

– Як не треба?

– А твій вуйко Ілля Поп'юк, що досі робив, га? – набундючився він. – Залагодив справу!

– Дійсно?.. – недовіряв Віктор.

– Атож! Поговорив-сми з провідником. Дамо йому двадцять леїв за обох і спокій голові. Заощаджені таким чином гроші пригоряться в столиці... Наказував пантрувати наш поїзд і, коли над'їде перед пероном із сортувальної, тоді він вкаже нам, у який вагон сісти. Порядний дядько! Не хотів брати гроші наперед. Так що йди за своєю валізою.

Провідник – низький, набитий і вже немолодий чоловік – похмуро й неохоче вислухав Поп'юкове представлення, що ось, це мій друг, з котрим їдемо до Бухареста, зміряв поглядом Віктора, потім ще раз обох і запитав чомусь незадоволено:

– А що шукаєте в Бухаресті?

– Їдемо записатись на факультет, – відповів Віктор.

– Не бреші! – огризнувся залізничник. – Вступні іспити давно закінчились, а до початку занять на факультеті ще ждати.

– Ми відмінники! Нас приймають без іспиту... – похвалився Поп'юк.

– Так?.. – пом'як провідник.

– Натє обіцяні гроші, – додав Ілля.

– Пізніше, юначе. Ідіть сюди!

Провідник повів їх у перший за багажним вагоном, у самий його кінець, розімкнув ключем двері, засвітив світло в купе й сказав:

– Заходьте!

Засунув за ними двері й замкнув на ключ. Коли кроки залізничника віддалилися, Віктор запитав:

– А що, він боїться, що втечемо чи не вірить, що ми їдемо до Бухареста? Мав ти рацію, Іллю – порядний дядько...

– Чому ж ні? Їдемо майже безплатно? Їдемо! Ще й на м'якому! – всівся Поп'юк на канапу, аж пружини забреніли.

– А що це за клітка? – здивувався Віктор.

То, дійсно, була лиш половина купе, тобто з одного боку канапа в синьому плюші, як у всіх вагонах першого класу, а напроти, замість другої канапи – дерев'яна стіна.

– Певне, їхнє службове купе чи що?

– Щось таке. Вмістимося, не бійся. Ану лягай у мої ноги, – простягнувшись, запропонував Поп'юк.

Пороззувалися, загасили світло й лягли. Головно Віктор цього бажав, надіючись, що сон зовсім прожене докучливий біль голови. Жалів, що перед від'їздом не напився ще води.

– Ти спиш, Вікторе? – запитав Поп'юк.

– Сплю...

Він, мабуть, хотів щось казати. Пізніше. Поїзд приємно заколисував. Монотонне цокання коліс поступово ставало все менш гучним, доки зовсім затихло.

Скільки спав – Віктор не скаже. Проснувся, бо щось щипало – за шию, у пазусі, а по лиці щось лазило.. Скочив і включив світло.

– Що, що? – злякано підвівся Ілля. – Чого засвітив?

– Дивись, що тут! – вказав Віктор пальцем.

По синій канапі розбіглись у всі сторони різної величини іржаві блощиці. Хлопці накинулись полювати, грубо лаючи, і за хвилину вже не було жодної блощиці, але не тому, що їх витоптали, а тому, що найбільше з них зникли за канапою й у шпарах дерев'яної стіни.

— Перший клас, кажеш... — роздягаючись до шкіри, засміявся Віктор.

— А що, ти гадав, що всі блощиці залишилися в серетському гуртожитку?..

Вже не гасили світла, але й не лягали. Постояли певний час, потім Поп'юк сів обережно край канапи.

— Я сяду на твою валізу... — сказав Віктор.

Десь перед ранком заскреготав ключ, у дверях з'явився провідник. Вийняв з ташки кліщі й простягнув руку:

— Ваші квитки!

Віктор вийняв двадцять леїв.

— Коли доїдемо, — відмовив залізничник і сів біля Поп'юка. — Почекаєте на мене біля поїзда, доки здам службу...

Доїхали нарешті на бухарестський Північний вокзал. Надворі ще не зовсім розвиднілося, небо сіріло вгорі, мовби олов'яне. Віктор і Ілля роздивлялися довкола, наче з місяця впали: перш за все, вони не уявляли, що існує десь на світі такий великий вокзал; по-друге: мурашник народу, гамір, метушня, крик вантажників, втомлене сопіння кількох паровозів, свист залізничників, плач сонних дітей, штовхання, на кожному кроці дрантиві жебраки й нескінченний потік пасажирів, поспішаючи увсебіч. Словом — пекло! Хлопці засторопіли з валізами в руках біля вагона, з якого вийшли, дивились розгублено на все це і ждали провідника, щоб заплатити йому за подорож. Він прибув через якихось десять хвилин:

– Уже, хлопці! – сказав неймовірно весело, вхопив Віктора за руку й не дав йому вийняти гроші з кишені. – Пішли в ресторан! – потер він долоні. – Знов на роботу аж через сорок вісім годин.

«Хай буде й так», – подумали юнаки. Мабуть, замість грошей, хоче щось випити від них. Величезний зал ресторану був майже повен. Високі мармурові колони підпирали скляний софіт, з якого цідилося приємне лагідне світло. Сіли за покритий білою скатеркою стіл. Хлопці, скільки часу залізничник, тримаючи підняту руку, роздивлявся за кельнером, крадькома поглядали на його втомлене, але веселе обличчя. «Може, таки симпатичний цей дядько...», – думалося Вікторові. Підійшов підстаркуватий і трохи згорблений кельнер:

– Здрастуйте, пане Драган! – вклонився. – З дороги?

– З довгої. Принеси нам швиденько по давній холодній цуйці й що ще до неї треба: бринзи, маслин, оселедчик, балик білуги, якщо є.

– Зараз, пане шеф, – офіціант хотів уже йти.

– Чекай! Доки упораємося з цією закускою, постав на ґратар¹ три здорові флейки², а на холодне – дві-три пляшки сухого вина.

– Біжу, – і старий кельнер, закинувши рушник на руку, поспіхом пішов геть.

– Хвилинку, хлопці, – встав Драган, – іду цигарок купити.

Він ледве віддалився, як Віктор сказав Поп'юкові:

– Воліли купити квитки, навіть по два... І все, мабуть, мало обійтися дешевше!

¹ ґратар – решітка для жарення м'яса. (К. Ір.).

² флейка – воловий антрикот. (К. Ір.).

– На жаль, ти, очевидно, маєш рацію.

Залізничник десь трохи забарився, а коли нарешті вертався, водно чомусь дивився на цигарку, яку курих: затягнеться димом і знов глип на неї. Сміявся й помахував головою.

– Комедія й годі! – сказав сідаючи. – Всяке повигадували! Приточили цигарки якимись корками, фільтр, – кажуть, – на легені здоровіше. Може, й так воно, але смак уже не той! Хто з вас курить?

– Я, – признав Поп'юк.

– З фільтром курих? На, спробуй! Хоч – раджу тобі – кинь, доки не вчепилося, як реп'ях вівці. Тоді вже не збудишся!

Покурих трохи, обзираючи цигарку з фільтром, а надивившись, махнух рукою:

– Один чорт! – далі перевів погляд на своїх молодих знайомих: – А що студіюєте, кавалери? Невже право?

– Ні. Я агрономію, а він – медицину...

– Файно! А я гадав, що право. Вийде з вас, думаю, – прокурори, судді й посадите мене, старого, в тюрму за те, що привіз вас учитися... – сам засміявся зі сказаного, потім потер долоні: – О, вже несуть!

Кельнер поставив бляшаний піднос посередині стола, а перед кожним – гранчак цуйки (Вікторові аж ніс закрутило), полумисок, виделку та ніж.

– Смачного, пане Драган, і вам, паничі! Скоро буде готова й печеня.

– Дякуємо. Їжте, хлопці, бо я голоден, як вовк! – підняв гранчак і, замість чокати з ними, стукнух злегка дном у стіл: – За успіх і за ваше здоров'я!

– І за ваше! – відповіли.

Віктор не пив – навіть запах не міг терпіти, – то й перелили його цуйку Драган і Ілля пополам собі.

Потім принесли печеню, салат, вино, так що сніданок тривав довго. Хлопці сиділи, як на грані, потерпали не тому, що не вистачить грошей – у Віктора були, – а найбільше тому, що їхня подорож виявиться надто дорогою, через що й не їлося їм, ковтали самі гудзи. Вкінці Драган замовив каву й по чарочці коньяку.

– Не дурні французи, як гадаєте! Це від них всі навчились кінчати стіл коньяком, – сміється й гладить задоволено черево.

Потім припалив цигарку й кудись пішов

– Вибачте хвилинку, – сказав.

Віктор та Ілля сиділи як попарені. І говорити не мали охоти. Вкінці Поп'юк дорікнув обом:

– Що ж, старий, наука коштує! Треба було тицьнути йому двадцятку й до побачення! А ми...

Між часом старий кельнер приніс їм каву й коньяк, мовчки поставив перед ними, а також на Драганове місце й пішов. Невдовзі повернувся й провідник.

– Хлопці, – сказав не сідаючи, – бачу, каву не п'єте, коньяк теж. Хоч сьорбнули б. Ну, як хочете. Ідіть, куди маєте діло, певне, спішіться. Я ще посиджу, покурю. Ідіть, ідіть.

– Треба спочатку заплатити... – ледве промимрив Віктор.

– Нічого не треба платити! Я вже за все заплатив.

– Ви?! – витріщився на нього Поп'юк.

– Аякже. Не залишу бідних студентів, щоб платили за мене!

– А ми вам винні... Ви привезли нас, та за це ще й по-частували, так?

– Нічого, парубче. Почастуєте й ви мене з вашої першої зарплати. Драган вас жде. Доти йдіть з Богом! – потиснув кожному руку й додав: – Приємно було познайомитись! Дякую за товариство!

6.

– Я думав, що хтозна-що сталося у твоїй Златні, коли гвайт кличеш до себе... – прощаючись, посміхнувся Павел Пожого.

– Чому?

Микола Іванишин так наголосив це слово, щоб було в ньому й трохи невдоволення – тобто: хіба задурно кликав? Або: невже колективне господарство така вже незначна дрібниця? – і трохи дорікання, мовляв, ти як партійний активіст повинен бути постійно серед мас; і трохи особистої гіркоти: хіба жалієш, що приїхав бачити друга? Чи так високо вже та область, що не вартує спуститися в село, будь воно передовим, яким є Златна?..

Певна річ, що Іванишин перебільшує і через свою вразливість творить з мухи слона. Адже Пожого нічого подібного не казав, а навпаки: навіть похвалив за ініціативу й ідею відвідати передове колективне господарство, яке зможе послужити взірцем і наявним переконливим аргументом для організування такого діла і в Златні. А подив Павла Пожого, що Микола Іванишин аж тричі дзвонив у Область і негайно кликав його до себе, не обов'язково тлумачити, ніби він мінімізує причину визову, той подив Пожого можна вважати й радістю, що в Златні, в його друга, не сталося нічого поганого.

Секретар златнянської парторганізації провів свого гостя до машини мовчки. «А Микола трохи сердитий чи що?..» –

думав Пожога, зважуючи мовчазність і водночас похмурий вираз обличчя свого друга, і не рішався: питати чи ні? А вийшовши з приміщення народної ради, запитав про інше:

– Як зветься те село, в котре збираєшся їхати? Скажи ще раз, бо, вижу, не запам'яталося..

– Серільой, а що?

– А, так-так, Серільой. Дивна назва; може, треба було мені записати на клаптику паперу, бо хочу поінформувати товариша першого секретаря у зв'язку з твоєю ініціативою і що скажу? Знаєте, у товариша Іванишина знов чудова ідея! Відвідує разом з групою чільних златнян передове колективне господарство, а де воно саме – не скажу... Гарно з мене, правда?

– Е, коли так, ось точна назва: Колективне господарство «Нова путь», село Серільой Констанцького району...

– ... Добруджанської області, дякую, – трохи іронічно перебив його Пожога. – Я лиш село не запам'ятав. Що з тобою сьогодні, Миколо? Якийсь заклопотаний ти і поводишся, ніби я чимось провинився перед тобою.

– Ні... – повеселішав трохи Іванишин, почувши, що про його ініцітиву довідається й перший секретар обкому, але було якось незручно, що Павел Пожога замітив його попередній душевний стан.

З вулиці до входу в приміщення народної ради вела брукована алея, засаджена обабіч молодими сріблястими, мовби весь час покриті інеем, ялинами (ще Лесь Ґалан посадив п'ять-шість років тому), які, наче почесна варта, стрічали прихожих. За ялинами весь простір між парканом і будинком займали клумби різних квітів. Це вже здійснення Миколи Іванишина. Йому подобається, щоб із ранньої весни аж до пізньої осені подвір'я сільського комітету партії й народної

ради постійно й багатобарвно цвіло. Як не дивно, але цей пейзаж тісно пов'язаний з його діяльністю не тому, що любить він працювати на такому різнобарвному й квітучому лоні, а тому, що точно таким уявляє собі Микола Іванишин не тільки результати його намагань, а взагалі майбутнє – квітучим і процвітаючим. Правда, він нікому не говорив про такий зв'язок між подвір'ям його робочого місця та результатом боротьби – не лише його, а суспільної, – щоб не сміялися з нього або й гірше: навколо ще стільки біди та горя, стільки втрачених битв, стільки перепон і труднощів, а Іванишинові ввижаються килими квітів!.. Такий закид належав би, певне, не комуністам, не партійним активістам, бо у них з Миколою Іванишиним, безперечно, тотожне уявлення про майбутнє, і навіть не ворогам, які, взагалі, заперечують таке майбутнє, а пересічному люду, народові, якому до квітучого майбутнього ще далеко й доведеться пережити стільки всякого іншого. Микола Іванишин знає, що саме через це «всяке інше» більшість людей ще невиразно передбачає своє майбутнє життя. Отож, він впевнений, що головним завданням партії – само собою, що і його як активіста – являється сьогодні саме чітке окреслення майбутнього, щоб людям було повністю ясно, куди йдуть.

А в цю підосінню пору обабіч алеї багатобарвно палають, немовби пофарбовані їжаки, великі хризантеми та жоржини, чи далії, як їх у Златні називають. Павел Пожого й собі полюбувався райдужним розливом барв, після чого сказав:

– Я замітив, що тут у тебе постійно цвітуть квіти. Маєш, мабуть, здібного квіткаря...

Микола Іванишин не відповів. Тоді гість поставив йому руку на плече й запитав задушевно:

– А що, Миколо, коли поїдемо разом?

– Куди? – наче проснувся він.

– Як куди? В те серільойске колективне господарство! Удвох буде веселіше.

Але Микола Іванишин відповів зовсім невесело, навіть не байдуже, а ніби зовсім неохоче прийняв таку пропозицію:

– Можна...

Швидше високий, ніж середнього росту, а все ж трохи нижчий від Іванишина, Павел Пожого вцілив у златнянського секретаря примружений погляд своїх і так дуже малих сірих, наче з тертого маку, очей. Крихітні очі надавали його обличчю якогось котячого відтінку і заставляли – того, котрий бачив Пожого вперше – вважати його хитрішим, ніж був він у дійсності. Але Микола Іванишин давно добре знав його, тому й зрозумів, що спосіб, у який він зреагував на пропозицію Пожого, образив його. Той ще задержав кілька секунд докірливий погляд на Миколінім лиці, а коли вже відвернув його, заговорив навмисне тихіше і рідше, щоб з-поза слів визирнула гіркота:

– А я думав – тебе зрадує їхати нам вдвох... Тобі, мабуть, стукнуло, що відвідування передового колективу я представляю в області як власну ініціативу, так? Не бійся, друже! Є в мене достатньо своїх заслуг і не потрібно присвоювати чужі...

Микола Іванишин мовчав, аби не брехати, що не таке майнуло на мить у його голові. Зрушився за Пожогою, який направився до «Победи». На містку той потиснув Іванишинові руку й сказав веселіше:

– Хочеш чи ні, а таки поїдемо разом!

– А хіба я казав, що не хочу?..

Павел Пожого залишив без уваги таку нехитру спробу вибачитись, сів біля шофера і перед тим, ніж зачинити дверцята машини, додав:

– І поїдемо не поїздом, а автобусом. Гадаю, що товариш перший дозволить. Автобусом можемо відвідати й інше, а таким чином вийде в нас справжня документальна екскурсія. Жди мого дзвінка: скажу на скільки місць дали нам автобус. А любителів поїхати в таку подорож, я певний, знайдеться чимало.

Микола Іванишин лишився на містку перед народною радою ще кілька хвилин і після того, як «Победа» обкому поволочила вихор пилюки, мов хвіст комети, почерез залізний міст і зникла за поворотом. Повернув голову й побачив, як трохи вище кілька чоловіків зайшли у буфет, і подумав одночасно двоє речей: за чаркою там уже, певне, почали коментувати й робити різні припущення: чого була в Златні машина обкому? Які новини будуть після такого візиту? Добрі чи погані? Мабуть, погані, бо звідти хорошого не надходить. А для кого погані – для начальства чи для них? Це одне. Друге, що йому думалося, було пов'язане з Павлом Пожогою: жалів щиро за те, що вразив його. Але тоді, коли Пожого запропонував йому їхати разом, Микола Іванишин мав перед собою чомусь лише партійного діяча, а не і друга, через що вважає свою реакцію – хоч і просякнута вона егоїзмом – правильною: якщо ініціатива індивідуальна, тоді й результати тієї ініціативи повинні бути теж індивідуальними! Не хочеться йому ділити їх з ніким. Може, це одна з його негативних рис, але він завжди любив так поступати й надалі поступатиме не інакше: якщо праця, намагання, боротьба – його, то їхні плоди чії? Плоди – не в матеріальному розумінні, а в моральному. Іванишин згідний, що це проява егоїзму, але заразом – може, навіть у більшій мірі – і почуття відповідальності. Крутнувся рішуче й пішов алеєю до себе в кабінет. Такий принцип, – думав він далі, – взагалі, правильний. Та на цей раз ідеться

про Павла Пожогу. А він, крім активіста, його друг і чи не єдиний покровитель. Чому не радіти, що поїдуть разом? Подорож триватиме щонайменше два-три дні, отже матиме нагоду залагодити все, що попсував сьогодні. А зіпсувати вже й не так багато зіпсував, і Павел Пожого, на скільки його знає, зовсім непомстливий.

– Поклич Оглона в мій кабінет, – сказав на ходу рахівниці, що якраз проходила коридором.

Сів за робочий стіл і почав складати список майбутніх можливих «екскурсантів». Потрібен йому спеціальний склад, тобто таку групу людей, щоб були в ній і бідні, й багатші, і вперті, і галасливі, і чільні ґазди Златни – їм повірить село. А їхати – Пожого має рацію – таки краще автобусом. Можна зупинити де і коли хочеш, можна вибирати маршрут.

Постукавши, ввійшов у кабінет Аркадій Оглон. Зняв капелюх і мовчки ждав біля дверей розпоряджень.

– Иди до буфету й подивися, хто там попиває.

Оглон стоїть і мовчить.

– Маю на увазі серйозних ґаздів, а не шмаркачів, котрі, замість працювати десь, вікують у корчмі, – пояснив голова народної ради, думаючи, що Оглон не зрушується, бо не зрозумів доручення.

А він і далі стоїть і мовчить.

– Що? – здивований, питає Микола Іванишин.

Аркадій Оглон двічі знизив плечима, ніби старався струсити щось із них, і при кожному здвигу схиляв голову на один бік, але при цьому не зводив з начальника благального, аж вогкого погляду.

– А-а, – здогадався Микола Іванишин.

Поліз обома руками в кишені піджака, визбирав дріб'язок, пересипав з однієї жмені в другу й простягнув Оглонові:

– На, іди випий горілки. Але гляди, щоб не було потрібно посилати за тобою...

Після виходу Оглона, розстелив газету, в якій писалося про колективне господарство села Серільой. Цікаво, чим воно прославилось, які досягнення зобов'язали центральну пресу писати про них такі хвалебні рядки? Матимуть златняни чого навчитися в тих землеробів? Микола Іванишин поспіхом пробігав фрази, які містили в собі загальне, щоб швидше дійти до конкретного, до суті. І радість була йому неабиякою: виходить, у серільойському колективі два з трьох секторів – зоотехнічний та зерновий – добились особливих результатів, хоч і третій, овочний, нічого собі, але не порівняти його з попередніми двома. Так, приміром, погектарна врожайність росте з року в рік («Інакше й не може бути!» – думав Іванишин.), а в поточному, 1952 році, пшениці зібрали по 2.800 кілограмів з гектара, а кукурудзи – зверху 4.000 («Як у казці!» – захопився й радів він, читаючи далі.); колективісти зобов'язались, що в наступному році, за прикладом радянських колгоспників, які широко вживають хімічні добрива, доб'ються ще вищих врожаїв. Микола Іванишин аж спітнів від втіхи: покаже він упертим златнянам, що таке соціалізм і що означає зажити по-новому! Радість ще більше зросла, коли прочитав про зоотехнічний сектор. У ньому розгортає свою діяльність стахановець Йон Барба, кращий товарник Добруджанської області. Працюючи від зорі до зорі, він та його бригада добились нечуваних результатів: річний удій від усіх дійних корів господарства дуже високий: понад п'ять тисяч літрів молока від кожної корови, а від героїні зоотехнічного сектора Жояни наділи минулого року 6.100 літрів молока! Чому саме цей сектор найбільше зацікавив Іванишина? А тому, що златняни, маючи не так уже багато орної землі, повинні

зорієнтуватись на тваринництво, тим паче, що вони люблять худобу, вміють вирощувати її і мають де випасати: в лузі, на сільському пасовищі, по толоках, на вигоні й в лісі.

Секретар парторганізації й zarazом голова народної ради задоволено потер долоні. Згорнув газету, вийшов із-за робочого стола, став проходжуватися по кабінеті, все частіше позираючи на те місце, де позначене на карті село Серільой, бо його почало мучити нетерпіння поїхати туди якнайшвидше. Якби тільки по його волі, він вирушив би зараз же. Але ще треба взяти певні підготовчі міри. Одні з них готові – список. А є ще й інші, складніші.

Микола Іванишин запитував себе, скільки місць у звичайному автобусі? Припускав, що, мабуть, сорок-п'ятдесят. А на його списку, зараховуючи й себе та Павла Пожогу, всього тридцять вісім чоловік. Досить. Для заповнення, хай запрошує ще й Пожога, кого хоче. Пробіг ще раз по написаних іменах. Так, вибрав якраз, кого треба. Як тільки вернеться Оглон з буфету, пошле скликати за списком людей на завтра до народної ради.

У той момент задеренчав телефон. «Може, Павел», – подумав, але не вгадав. Дзвонив сам перший секретар обкому, товариш Тонкорун.

– Здрастуйте, товаришу перший секретар! – устав і виструнчився Микола Іванишин.

– Здрастуй, товаришу Іванишин!

Тонкоруна прозивали наземним богом, або, просто, богом. Перш за все тому, що, будучи керівником області, люди вважали, що має над ними, як кажуть, право на життя і на смерть (а ось, дивно, його попередника не називали богом). По-друге, тому, що зі всіх начальників був найсуворішим і з простими людьми, а головно з шефами, але zarazом

умів правильно оцінити чийсь заслуги. Через все це його не любили, а тільки боялися й одночасно поважали. Миколі Іванишинові подобався стиль праці першого секретаря обкому. Сам добре знав, що без строгої дисципліни не тільки немає справного діла – це ще півбіди, – а створюється сприятливий клімат проникненню ворожих ідей, процвітає байдужість і занедбаність. А це ніщо інше, як – за висловом самого Тонкоруна – політична іржа, яка вороже їсть і нищить зсередини будь-яку тільки що підняту соціалістичну споруду. А коли розширити рамки до обсягу цілої країни, то можна припустити, що така іржі з’їсть всю національну економіку, ціле суспільство – з’їсть увесь соціалізм! Що гадаєте?

Говорив Тонкорун у міру густим рівномірним басом запеклого курця (коли хвалив), або громом котив важкі каменюки слів (коли сварив), Миколі Іванишинові, як будь-якій чесній і працьовитій людині, не було чого боятися першого секретаря обкому. І все ж, кожного разу потерпав, охоплений моторошністю учня, який не те, що не знає уроку, а піймали його на гарячому, коли писав на стіні школи сороміцькі слова. Але таке почуття тривало лише, доки не чув перші Тонкорунові слова і не усвідомлював: котяче то муркотання чи грім?

– Сподобалася мені твоя ініціатива! – джмелів далі голос першого секретаря, аж телефонна трубка дрижала.

Микола Іванишин бундючився, задоволення надувало йому груди й приємно лоскотало. «А Павел таки молодчина! – думав. – Не збрехав.». Ану, що ще скаже бог? – прислухався.

– Чуєш, Іванишин? Поїдете автобусом у понеділок вранці. А доти – завтра вранці приходь до мене!

– Єсть! – знову виструнчився златнянський секретар парторганізації.

– Обговоримо маршрут та інше пов'язане з подорожжю. Відвідаєш із своїми односельчанами й інші місця – шкода не скористатися такою нагодою, розумієш?

– Так, товаришу перший!

– Селяни теж повинні підвищувати свій політично-ідеологічний рівень. Відвідаєте, наприклад, Дофтану – університет нашого пролетаріату і заразом катівня, в якій замордовано стількох героїв робітничого класу. Буде для всіх чудовий урок, чуєш? Приходь завтра о восьмій!

– Єсть!

Але у слухавці клацнуло перед тим, ніж вимовити йому це слово, яке бог так і не почув.

7.

Михайло не знав, скільки спізниться на роботу, мабуть, багато – годину, дві, а, може, й половину робочого дня. І це тільки тому, що перед Ладичиним потоком зіпсувався автобус; шофер лаяв та проклинав свого напарника, який чортзна-що заподіяв двигунові, коли бабрався вчора в ньому, а тепер, – каже, – треба ждати, доки розвидніє, бо лагодити двигун у темряві не може навіть такий майстер як він. І знов зайшовся лайкою, бо, – каже, – за графіком він нині повинен бути вільним, а не за кермом цього іржавого гордобала!..

Хтось розкоркував пляшку самогонки й подав шоферові. Той присався надовго, потім подав її другому, і пляшка пішла з руки в руку, доки не спорожнилася. З'явилася інша, а відтак ще інша. Сморід бурячних жмихів перемішувався з кислим тютюновим димом, потім, у суміші, виповзали з перегріченого автобуса крізь шпари дверей і цідились у вогкий надранковий осінній холод.

– Віореле, у тебе щось є в тій ташці? – поцікавився Дмитро Гад'ос у меншого брата.

– Та є...

– Чого чекаєш? Частуй нас!

Із потертого шкіряного портфеля Віорел вийняв «німкеню», тобто знайому Михайлові алюмінієву плоску баклагу в суконнім футлярі. Занесли її в Златну добровольці в сорок

четвертому, отож і вважали посуду німецькою. Відкрив ковпачок і простягнув Михайлові:

– Пий.

– А це що за бурда?.. – взявши флягу, спробував пожартувати Михайло.

– Маєш ти ліпшу?..

– А я лиш так... Знаю, що у вас добра горілка, – сказав Михайло, ніби вибачався за дурний жарт. – З неділі принесу і я нашої. Начинили-сми з татом дві бочки попаданих сливок. Ми це вперше зі сливок, і я дуже цікавий, що то за горілка вийде.

– Слив'янка гірше смердить від бурачанки, – сказав Митро. – Чи то, може, ми до неї не звикли.

Михайло та брати Ґадóси стояли ззаду в переглоченому автобусі. Певний час хлопці пили мовчки, передавали один одному казенну баклагу, мацаючи в потемках, щоб переконатися, що передають горілку кому потрібно. Згодом Митро сказав:

– Ану вийдім з цього курника! Скільки стирчатиму на одній нозі, як бузьок?

Доказавши, Митро таки пустився проштовхуватись до дверей, ззаду штурхали його Біорел та Михайло і вкінці їм вдалося вибитись з натовпу надвір. Митро шумно вдихнув холодного повітря, а потім видихнув, широко розпростер руки, аж суглоби хруснули, немов після сну, й протягнув, ніби куштував щось дуже смачне:

– М-м-м!

Після цього запитав голосніше:

– Пане шофер! Чи довго нам серед поля чекати?

– А хто його знає, вуйку? – відповів той з темряви голосом не дуже тверезої людини. – Найрозвидніється, то й побачимо,

як там мотор... А що, втратили-сте роботу?.. Не бійтеся, вуйку, робота не вовк – у ліс не втече!.. – засміявся він хрипло.

Михайло з Віорелом і собі засміялися, що Митра називають вуйком, бо шофер набагато старший від нього, а Митро, направляючись за автобус, сказав:

– Ходіть сюди. Горілка в кого?

За килибанськими горбами небо вже почало мутно сіріти, але ще не видно ні села, ні контуру хребтів і, певне, не видно буде й після того, як повністю розвидніється, бо в цю пору ранішнє світло котить із-за лісів величезні сувої молочного туману.

Митро Гадос ковтнув і подав алюмінієву флягу Михайлові:

– Вже нема багато. Ще кожному по разу. Потім візьмеш, Михайле цей бідон додому і, коли зварите горілку, принесеш повним. А тепер, хлопці, ось, що я кажу: мряка підніметься аж на обід, якщо взагалі підніметься сьогодні – ади, яка густа! І коли б навіть зранку було сонячно, ви гадаєте, що шофер видітиме той мотор?.. Я думаю, що ні! Тоді одне з трьох: або йдемо далі пішки, або вертаємося на вокзал і їдемо в місто цугом, або вертаємося додому. Вибирайте!

– Та вже ідім уперед, – сказав Михайло після короткого мовчання. – Хоч найліпше було б дома в теплій постелі...

– Туди й мене вабить, ти маєш рацію, – сказав Віорел. – Але ходім на вокзал, бо набагато ближче. Тільки аби не втартили-сми цуг, бо вже гей пізенько.

– Пішли! – вирішив Митро.

Рушили, огорнені не дуже теплою вологістю. Певний час мовчали, ніби наслухали, як під їхніми черевиками рівномірно хрумкає мокрий щебінь, неначе в старій шкапи щелепа занурена в полотняне відро з вівсом. Обабіч гостинця вже

окреслювалися, хоч іще не чітко, кількасторічні горбаті липи та ґулясті трепети. Ранкове світло здавалося якимось брудним та немічним, проте воно наростало з кожною хвилиною. Довкола почала чорніти осіння рілля. Ладичин потік білів, щерть переповнений пухким туманом, ніби в ньому полягали на ніч літні кучеряві хмари. Котрі з них не вмістилися між його стрімкими берегами, вложились у невеликі вибоїни, розкинені – то тут, то там – по полях, які збігають від гостинця аж ген далеко в луг. Лугу не видно – його теж затопило в тумані, через що долина виглядає вистелена захмареним небом.

– Добре, що мряки багатенько, – статечно сказав Віорел.

– Чому добре? – поцікавився Михайло, не знаючи, що своїм запитанням зажене друга в тупик.

– Так...

Горілку допили на ходу, після чого Михайло запхав порожню флягу у свою торбину, наново перев'язав ґудз і закинув на плече.

– Завтра або, швидше, позавтра поверну її повну.

За мостом, там, де донедавна чорніли закурені мури погорілої фабрики масла пана Прункула (і по сьогоднішній день не знати, хто підпалив її зараз після націоналізації; минулої весни знесли розвалини – залізничка повезли кудись, а цеглу розібрали люди), дорога розгалужується натрое: гостинець вилазить на стрімкий килибанський горб і з його тім'я збігає на широку низовину, перетинає її й доходить до Радівців; права гілка дороги веде в село, а ліва – на вокзал.

Брати Ґадосі й Михайло звернули наліво. Йшли прудко, бо знали, що поїзд не жде; із того роздоріжжя до вокзалу їм іти ще добрих двадцять хвилин, а надворі не те, що розвиднілося, а вже таки днина. Незабаром уздріли, що назустріч іде хтось неквапно. Впізнали Григорія Скрипку,

начальника вокзалу. Видно, той вертається з роботи. Всі люблять Скрипку завдяки його веселій, жартівливій натурі справжнього сміхованця.

– Доброго ранку, пане шеф! – привіталися всі три в один голос.

– Доброго здоров'я, легіні! – відповів і зупинився. – Не кажіть, що ви на поїзд...

– Иги – таки на поїзд.

– Може, на обідній... – засміявся й посунув на потилицю темно-синій кашкет залізничника.

– А що втратили-сми цуг?

– Певна річ! Не чуєте свист? – засміявся Скрипка.

Стали прислухатись всі три.

– Ні... – відповів хтось із них.

– Дійсно, ще не чути. У вас вухо гостріше. Біжіть, може піймаєте, але не гадаю...

– Тривайте! – сказав Митро за всіх трьох і справді пустився бігти.

За ним побігли Віорел і Михайло, але не довелося довго бігти – лиш якихось триста метрів, – бо скоро таки почувся протяжний свист паротяга. Зупинилися наче вкопані, і Михайло вилаявся, а за ним і Ґадóси. Через хвилину Митро сказав Михайлові:

– Ти чого сердитий? Не казав-с, що найліпше дома в теплому ліжку? Казав-с! От і сповнилось твоє бажання...

– Але втратили робочий день. У мене вже другий. Воліли поїхати з татом і з батьком в екскурсію, ніж отак час гаяти. Нам все одно зіпруть з фасунку, а так – хоч мали надивитися.

– Чого ти не видів? – посміхнувся Віорел. – Не видів-с трактор чи дійну корову?

– Е, казали, що поїдуть і деінде.

– Колгоспи відвідувати! – уточнив мізинець. – Дастьбіг, заведуть і у нас, щоб не завидувати іншим... Дочекаєшся, не грижійся!

– А ми стоїмо, ніби хтось найняв стояти. Відгуркотів цуг? Бог з ним! – махнув Митро. – Ми кругом і гайда додому!

– Мені ближче полем, – сказав Михайло. – Стежкою до горішньої дороги, а далі вгору до хреста і вже я дома, – подав він братам руку.

– Іди, коли так.

Через кілька кроків Віорел крикнув Михайлові навздогін:

– Не забудь слив'янку!

Роботу в полі Михайло не любив, але йому було приємно іти стежкою й роздивлятися навкруги. У кого свіжа рілля, у кого колюче кукурудзиння чи почорніла стерня, у кого купи картопляного бадилля чи витолочене коноплище, але найбільше любувався він яро-зеленими прямокутниками щойно зійденої пшениці та ячменю. Тиша п'яно пахла землею, родючим полем – осінню.

Михайло вже не спішився. Став припалити цигарку й, покурюючи спокійно, кружляв поглядом понад нивами. Близько біля стежки їхнього поля не було, тому він зупиняв свій зір далше – то в одному місці, то в іншому, – де знав, що мають свою землю. На межах самотньо сторожили карликуваті терни, але найкраще виднілись кущі шипшини, з яких облетіло листя, залишаючи тільки червоні ягоди, через що здалеку вони здавалися горючими купинами. Крім ворон і кілька пар сорок, у полі – ні душі. Навіть зайців не видно. Мабуть, ще дрімають під межами в сухих травах.

Стежка повернула наліво, і Михайло наближався до горішньої дороги. Коли подивився вгору, помітив біля хреста три людські постаті, які йшли йому назустріч. Придивився,

але не міг впізнати, бо ще далеко. Хай наблизяться. А вони таки спішили. Нараз – певне, побачивши його – зупинились. Щось недовго говорили-радилися, і один з них чомусь раптом поспішив у напрям лісу. Тільки це здивувало Михайла й заставило придивитись ще раз, пильніше. «То, видай, Бобешки...» – подумав він трохи збентежений, хоч особисто нічого не мав з ними. Хіба, що дружить з батьковими синами, та за таке хіба можна когось чіплятися?.. «Бобешкам усе можна», – ще подумав, придивляючись краще. Відстань між ними зменшилася, і він уже добре впізнав – то таки вони. А третій, той, що вже зайшов у ліс, теж з Бобешків? – запитував себе Михайло, але його думка інше пантрувала: чому вони весь час озираються і йдуть так спішно? І чому це йдуть вони з горішнього кута, адже їхня дорога навіть не середня, а долішня? Щось говорять між собою й поглядають на нього.

Стежка вибігла на дорогу. Після того, як третій з них зник у лісі, Бобешки ніби вже не так спішилися. Михайло впізнав Ілька, одного з близнюків (вони з Іваном зовсім несхожі, наче й не брати) і найменшого – Валерка. Той, котрий задрав, мабуть, Іван. А чого він тікає? – снувалося в Михайлові голові, не спускаючи очей з Бобешків, які наближалися гей надто войовниче. У Валерка в руках короткий кілок чи що. Він не боявся б їх, але вони все ж таки два. Ще й дрючок... Треба було раніше хоч відчепити від пояса ніж-рибку. Тепер уже пізно – замітять... І що чипіль проти кола? А то навіть не кіл, а короткий залізний лом. На мить блимнула ідея кинутись тікати полем, але завстидався своєї миттєвої слабкості й попрямував далі. Коли був уже лиш на кілька кроків перед ними, Михайло подумав розвідати намір Бобешків і поздоровкався:

– Тривайте! – сказав голосно й впевнено.

Бобешки зупинилися, та так, щоб перегородити йому дорогу – один біля одного і якраз перед ним.

– Триваймо, триваймо... – глузливо відповів Ілько. – А ти звідки йдеш, Щуре?..

У Михайла закипіла кров, але він волів прикинутись що не почув образливого прізвиська. Сказав не так уже голосно:

– З вокзалу...

– А то хто йшов з тобою? – кивнув Бобешка головою в бік лісу. – Той, котрий пішов туди...

– Не знаю, – дійсно здивовано знизив Михайло плечима. – Я йшов сам.

– Не бреші! – загрозово сказав Валерко, ступаючи півкроку вперед і зважуючи залізо в руці. – Ми що, не виділи, що йшли-сте разом?... Кажі хто, коли хочеш скапати¹ нечуханим!

«Чого їм? – побоюючись, думав Михайло. – Вигадують, тільки щоб вчепитись... Якби не залізна палиця, показав би я їм!»

– Не знаю! – відповів удруге майже криком і йому спало на думку, що, коли швидко вдарити головою спершу Валерка, тому впаде з рук залізо, і тоді він зможе інакше розмовляти з ними; може, самому вдасться хапнути той дрючок.

– Ти диви, який писок у Щура! – сказав Ілько. – Ану, Валерку, заткай йому!..

Але Валеркові не вдалося підняти руку, бо Михайло ступив крок і з розгону блискавично тріснув його головою в саму пику. Щось лопнуло чи хряснуло, і Бобешка повалився, як скошений. Михайло ще замітив, що в того кров сикнула і з

¹ скапати – врятуватися, запобігти біді. (К. Ір.).

носа, і з рота, але знав, що гаяти час небезпечно, і крутнувся до другого нападника, але Ілька вже не було на тому місці, на якому знав його Михайло. І якраз коли хотів зиркнути в протилежний бік, щось сильно луснуло його в саме тім'я. Наразі не боліло. Надворі потемніло і нестерпно загуло, ніби великий великодній дзвін дзвонив не над його самою головою, а всередині її... У вухах докучливо цьвохало. Але все це недовго. Лиш доки не потонув у літеплу воду.

8.

Автобус вирушив з подвір'я колективного господарства «Нова путь» уже поза опівніч. Чоловіки – запаморочені хто дрімотою, хто випитими горілкою, а головно вином – швидко позасинали, заколисані м'якими сидіннями й рівномірним гудінням двигуна. Лиш Микола Іванишин не спав. Біля нього, сперши голову об шибку й оповившись фіранкою, Павел Пожого втомлено сопів ще й посвистував інколи.

Фари машини замітали пусту дорогу, посеред якої час від часу отетерілий заєць задивиться на сліпуче світло перед тим, ніж зникнути так же примарно, як і з'явився.

– Підожди, довговухий! – весело гукав шофер, а проїхавши те місце, де тільки що сидів заєць, підсвистував коротко, ніби підганяв отару овець, і примовляв: – Злякався, дурний? Не треба – ми неголодні, вухатий...

У долинах та біля озер автобус занурювався в туман. Тоді з фар ринули два стовпи світла, а ззовні машина скидалася, мабуть, на равлика-велетня, котрий випустив фосфоресцентні роги й обмацує ніч.

Хочна прощальному обіді їв та пив, як і всі інші, Іванишинові не спалося. Думав. Вірніше – мучився. В принципі, ідея відвідати передове колективне господарство – непогана. І все ж візит у Серільой не задовольнив його. Не тому, що «Нова путь» не передове господарство, а якраз тому, що пе-

редове: у пересічному господарстві можна багато дечого вибачити з того, що в передовому не дозволено. Чимало фактів розчарували Миколу Іванишина у відвідуваному колективному господарстві, а зокрема два: знайомство зі стахановцем Йоном Барбою і розмова зі старшим бухгалтером колективу (ще до того, ніж довідатись, що старший бухгалтер і голова господарства – рідні брати; це вже, так би мовити, груба проява кумівства, отже справа, швидше, морального порядку, аніж соціального чи політичного, які перш за все цікавили в той момент Миколу Іванишина).

А тепер дивився відсутньо почерез плече шофера, поринав разом з автобусом у туман, як у намети, слухав – теж відсутньо – хропіння Пожого, який спав рядом, і ще кількох пасажирів, котрі хропіли позаду, і думав над тими двома фактами, зважуючи все, кожний найдрібніший елемент за і проти, шукав пояснень і, насамперед, причини – об'єктивні, бо вони вагоміші, – але рахуба ніяк не виходила. Сказано, риба в ріці, не в руці!..

Гіркий присмак розчарування так знеохотив Миколу Іванишина, що він волів уже вертатися прямо в Златну, ніж ще баритися на день щоб відвідати тюрму-музей Дофтану, як це вони собі запропонували. Та його супутники, які безжурно спали в отопленому автобусі, надто радо прийняли таку пропозицію, тішились, наче малі діти, отож не годиться відбирати у них таку милу цяцьку. (Вони думають, що там знов нагодують та напоять, як у Серільою? Ой ні! Там лиш душевна пожива...) А втім і користь немала може з того вийти, як казав Тонкорун, що Дофтана була й продовжує бути – в іншому розумінні – високою революційною школою. Це факт. Але він мало підсолоджував Іванишинове розчарування, оскільки головною метою тієї подорожі він уважав зовсім

інше: показати златнянам переконливу річ, а саме, він бажав, щоб вони побачили наяву, як виглядає справжнє обличчя соціалістичного сільського господарства. Їхній контакт із дійсністю мав бути таким сильним і рішучим, що з упертих, байдужих чи навіть ворогів соціалізму вони мали вмиль стати не лише незаперечними його прихильниками, а переконливими пропагандистами заснування в Златні колективного господарства. Він був певен цього! А що вийшло? Ненароком у Серільої показали обличчя цілком ненадійним. (Він ще плекав надію, що все відомо поки що тільки йому, бо лиш він побачив, яке воно насправді. Та це, на жаль, не міняє докорінно даних проблеми.) Раптом виявляється, що стахановець Йон Барба – ніякий не стахановець, річний удій колективних корів далеко не понад п'ять тисяч літрів, як в газеті писалося, а навіть набагато менше чверті – щось навколо тисячі. (Щодо рекордсменки Жояни – просто не хоче й думати!..)

Як довідався про все це Микола Іванишин? Неприємно вразило його те, що серільойські рядові колективісти говорили про Йона Барбу без належної поваги, називаючи його навіть не скотарем, а свинопасом. Спершу подумав, що таке ставлення є результатом заздрості, адже людина в неабиякому гонорі, а як стахановець, само собою, заробляє краще, газети про нього пишуть, його фотографія на почесному місці тощо. Немало! Через що й заздують.. Але коли Іванишин почув, що й начальство говорить про свого стахановця – гордість не тільки серільойського колективного господарства, а цілого району й навіть області – не більш поважно, він подумав роз'яснити в чому справа. Без відома голови господарства, скориставшись, що той постійно заклопотаний і дбає, щоб гості добре їли-пили, Микола Іванишин вирішив

пошукати стахановця й поговорити з ним. У перший момент мав намір запропонувати й Павлові Пожозі йти їм вдвох, але оскільки той уже заразився весело-святковим настроєм від голови місцевого колективу і смакував разом з рештою гостей серільойське вино, вирішив іти сам. Голова якраз приймав звіт немолодого колективіста:

«Уже товаришу Іспас, – каже той, – зарізали телицю.»

«Оту відгодовану, так?» – весело допитувався голова.

«Зустрічаєте нас, як у притчі блудного сина» – пожартував Тодер Гадос.

На його зауваження відповів Павел Пожога, напівжартома-напівсерйозно:

«Навіщо мішати містику в наше діло? Хоч, – сміється, – є між нами й блудні сини...»

З їдальні, в якій доти голова серільойського колективного господарства і його брат-бухгалтер представляли присутнім гостям свої блискучі здобутки й постійно запивали їх пахучим вином, Микола Іванишин непомітно висунувся за колективістом, який повідомив, що зарізали телицю. Догнавши старого, попросив:

«Ви не поведете мене в зоотехнічний сектор?»

«Чому ні, пане», – ввічливо згодився чоловік.

«Ви там працюєте?»

«Ні. Я возій. Вожу в колективі – своїми кіньми! Тобто не своїми, бо вони вже не мої... – а помітивши, що незнайомий не відгукується співчутливо на його біду, додав: – А коні вже безцінь. Сказано, не вартують ні дірвявої шустки¹...»

«Живемо, вуйку, в епоху техніки! Що кінь проти трактора, приміром?»

¹ шустка – маловартісний дірвявий гріш. (К. Ір.).

«Воно ніби так...» – неохоче погодився старий колективіст.

«А скажіть, – перейшов Микола Іванишин на своє, – чи знайду я вашого стахановця Йона Барбу у зоотехнічному секторі?»

«А де бути свинопасові? – посміхнувшись (гостю здалося, що збитошно), відповів чоловік. – Он у тій стайні», – вказав рукою довгу з облупленими стінами будівлю, покриту червоною черепицею, а сам звернув вліво, навіть не прощаючись.

З першого погляду, не рахуючи, Микола Іванишин припустив, що в стайні не більше ста корів, по п'ятдесят з обох боків. Худі – шкіра та кості. Від подиву він роззявив рот і навіть не помітив руського здоров'я, котрий задивився на нього, спершись на вила. Згодом запитав непривітно:

«Шукаєте когось?..»

«Так... – від несподіванки здригнувся Іванишин, а заспокоївшись, додав: – Ви будете Йон Барба?»

«Я, а що? Може, ви з газети?» – став загрозово наближатися молодий чоловік.

«Ні, не з газети, – посміхнувся відвідувач. – Боїтеся інтерв'ю?..»

Здоровило не посмакував жарту й сказав войовниче:

«Шкода, що не з газети – я б вас оцими вилами! Осмішили мене перед людьми... Ви, може, з району?» – зміряв він незнайомого з ніг до голови.

«Ні. Ми приїхали здалеку відвідати ваше господарство, ваш зоотехнічний сектор...»

«Читали-сте в газеті, так?..» – глузливо вишкірився Йон Барба.

«Так», – признав Микола Іванишин.

«Самі брехні! – почав лютувати тваринник. – Усе село з мене сміється. Я раніше пас людські свині та худобу, і всі мене поважали, а тепер...»

«Як брехні?...» – недовіжливо поцікавився Іванишин.

«Видите оці здохлятини? – спершись по-чабанськи обома руками на вила, а поверх них підборіддям, кивнув головою в бік корів. – За одягом – ви пан, але й так, гадаю, легко зрозуміти, що від жодної з них годі тисячу літрів за рік удоїти, а де там п'ять! І треба бути зовсім без лиця, щоб від цих корівчин вимагати більше, коли вони, бідні, на одній соломі днюють-ночують. А кажу начальнику: пане голова, ще можна добрих два тижні вести корови на пашу, а він мені: ти де такої зоотехніки навчився? Чи мандрувати кортить?... Шеф і годі!.. Звідки молока від отієї соломи, кажіть? А той так позбиткуватися з мене в газеті, ще й стахановцем називати... Ніби я за верстатом працюю чи деінде в шахті або на заводі, ні? Знаю я, де стахановці працюють! Ще раз посміє ступити в наше село той паскудник, котрий писав про мене в газеті – куца його година!» – замахав він кулаком.

«А Жояна?...» – ледве промимрив Микола Іванишин.

«Котра Жояна? Про котру писали в газеті?»

«Иги...»

«Дома, а де? То моя корова! Та й від неї не удоює теща більше ніж 1.900, ну, 2.000 річно, тобто по-нашому: дійницю по отеленню, а пізніше пів дійниці. Але ми Жояні: картоплі, буряків, висівок, пареної полови, сіна, а не соломи! – прикро засміявся Йон Барба. – Соломою тільки підстелюємо.»

Задивився хвилину на остовпілого відвідувача, потім підійшов ближче:

«Пане, я вас не знаю. Ви мене – теж. Але скажу вам таке: за рік-два і цих корів не стане – здохнуть з голоду, а майже

половина з них ялові, й на цьому кінець. Минулої зими здохли тридцять чотири. Вижили ці, котрих видите – вісімдесят і дев'ять. Гріх, бігме, гріх! Аж душа болить, бо я люблю маржину – про це негідник не брехав у газеті, – інакше я давно мав піти кудись на заробітки, як вся молодь з нашого села. Хоч би на фабрику цементу в Чернаводу – у мене легені здорові, то й не боюся силікозу. До кінця таки прийдеться кудись іти – пан голова не терпить мене, каже, що я пискатий. Чому пискатий, питаю вас? У нашому селі – поверх п'ятсот сімей. Чотири роки тому – говорю, до колективу – і в найбіднішого була своя корівчина. Іншими словами, в Серільої було щонайменше п'ятсот корів, так? І не отаких. А тепер – вісімдесят дев'ять! Цю рахубу, що я вам теперички зробив, доказував і нашому голові. А він каже – пискатий, мало не реакціонер! І намовив отого, щоб загнав мене в стахановці й висміяв у газеті! Отаке-то, пане...»

Розчарований і водночас спантеличений почутим, Микола Іванишин помовчав якийсь час, а, збираючись покидати стайню, поцікавився ще:

– А скажіть, крім дійних корів, господарство, себто його зоотехнічний сектор, має й інші тварини?»

«Ні», – відповів Йон Барба.

«А казав хтось, що зарізали телицю... То не з колективу?»

«З колективу, але не із зоотехнічного сектора, а з протоколу...» – засміявся молодий чоловік.

«З чого?!» – недовіряв Іванишин своїм вухам.

«З протоколу, пане, з протоколу. Зараз поясню. Протокол – це стайня, збудована біля колективного озера, і в якій дружно проживають на підгодівлі з десятків бичків і теличок, поверх сотні гусей та качок і льоха з поросятами. Все це на протокольні потреби, як каже пан голова. А раптом

надлетить контрольна бригада чи якісь товариші з району чи з області – хто з вас принесе з дому курку або теля? Тут пан голова правий... – а замітивши, що Микола Іванишин не все зрозумів чи ще хоче щось питати, додав заспокійливо: – Щоправда, наше господарство має ще й протокольну горілку і протокольне вино. Теж на такі та інші потреби...»

Покидаючи стайню, Микола Іванишин довго не міг прийти до себе. І тепер в автобусі вертиться на м'якому сидінні й не розуміє, як можуть інші спокійно спати? Не про людей він, а про Павла Пожогу, з яким поділився враженнями, спостереженнями й почутим від тваринника та від старшого бухгалтера. А Павел на це що? «Великий вождь казав: тільки хто не працює не помиляється!» Хіба він цього не знає чи заперечує правильність такого судження? Але в Серільойському колективному господарстві не йдеться про помилки, а про щось інше. І навіть, якщо вважати все це помилками, то вони навмисні, і хай не гадає Павел Пожога, що товариш Сталін мав на увазі такого роду помилки!

Хоч не бачив нічого з того, що освітлювали фари автобуса, Микола Іванишин все ж таки замітив, що шофер куняє. Поставив йому долоню на плече:

– Коли ви втомлений...

– Що?... – здригнувся водій.

– Кажу, що, коли втомились, то, може, зупинити б намдесь і поспати годину-дві, га?

– Ні... Просто в машині занадто тепло, – знайшов шофер вигідне пояснення.

– Крім того, заразили вас решта пасажирів своїм хропінням...

– І це правда, – погодився шофер. – А товариша Пожогу я не один раз возив за останні роки й знаю, що завжди спить

у машині, навіть удень, додав і став тихо наспівувати якусь мелодію, щоб доказати співбесідникові, що вже не існує небезпека заснути за кермом.

Через хвилину, подумавши, що в певній мірі його останні слова можуть бути образливими для активіста обкому, водій подумав пояснити їх Миколі Іванишинові:

– Товариш Пожого спить, бо партійна робота нелегка: день і ніч на ногах! – доспівав мелодійну фразу, збавив швидкість, бо почав нестримкий горб, і додав: – А вам, видно, не спиться...

– Ні.

Автобус піднявся мокрим від туману асфальтом на горб і вже рівною дорогою помчав уперед. Лиш думки Миколи Іванишина вперто верталися в Серільой, нипали якийсь час брудним подвір'ям колективного господарства, на якому тинялися в безладді сівалки, несправні колісники та всяке інше сільськогосподарське знаряддя, після чого зайшли в їдальню, де щедро угощали златнян, які сиділи за столом. Люди були веселі, хвалили страви, а головно вино. Василь Пундик, котрий сидів між Ілашем і Тодером Ґадóсом, якраз доказав щось, певне, дуже смішне, бо співтрапезники, головно місцеві, голосно розреготалися. Зустрівши похмурий погляд Іванишина, Пундик тлумачив його по-своєму, тобто вважав, що той дивиться на нього докірливо й подумав пояснити:

«Я, товаришу секретар чи голова народної ради – як хочете, бо ви у нас і одне, і друге – розказував їм про нашого покійного пана Прункула. Як його щоліта, пробачте, правічки купали голого в ріці Сучаві, як німий Юзько...»

«Добре, добре...» – неохоче перебив його Микола Іванишин і сів біля серільойського головного бухгалтера.

Той налив вина у глиняне горнятко й, чокнувши у своє, простягнув його Іванишинові, промовляючи:

«Бажаю вам, товаришу Іванишин, якнайшвидше зорганізувати колективне господарство у вашому селі й так само успішно, як і ми, ступити на новий шлях соціалістичного землеробства! Хай і у вашому селі робоче селянство заживе щасливо та в добробуті!»

Микола Іванишин подякував за тост і побажання, випив глек і, спостерігаючи, як йому знов наливають, сказав бухгалтерові:

«Наскільки я зрозумів, справа не така вже й проста...»

«Ні», – погодився бухгалтер, хоч не розумів, що саме вважає гість непростим – заснування колективного господарства чи здобутки.

Після розмови з Йоном Барбою, Іванишин почав підозрівати, що й цифри погектарної урожайності та інші дані теж дуті, як і удій. Щоб в'яснити собі це, знов звернувся до бухгалтера:

«Часу у нас уже мало, але дуже хочеться украсти дещо із секретів ваших успіхів...» – посміхнувся він.

«Питайте. Я радо відповім на ваші запитання!» – весело запропонував бухгалтер.

«Нова техніка, трактори, сівалки, молотарки, хімічні добрива, все це ясно для нас, – сказав Іванишин. – Але відчуваю, що повинні бути й інші невідомі нам засоби...»

Гість помовчав трохи, після чого додав:

«Я тільки що відвідав ваш зоотехнічний сектор і мав цікаву розмову з одним його працівником...»

Погляд головного бухгалтера ледь-ледь спохмурнів. Він устав і попросив Миколу Іванишина, взявши його під руку:

«Ході́те на п'ять хвилин у мій кабінет: найкраще переконають вас цифри, – а по дорозі додав: – Щодо зоотехнічного сектора, то ми маємо намір реорганізувати його...»

«Мудрий задум, бо результати праці Йона Барби, маю враження, не стахановські...» – не втерпів-таки Микола Іванишин.

Кілька кроків бухгалтер мовчав, відтак сказав, усміхаючись і хитро підморгуючи своєму супутникові.

«А гадаєте, погано мати свого стахановця? Хто б наважився вчепитись господарства з такою високою урожайністю, як у нас – зараз побачите! – і в якому розгортає свою діяльність один із небагатьох молодих стахановців країни? Хто?!» – знов значуще моргнув.

Микола Іванишин горів нетерпінням побачити конкретні дані щодо врожаю, бо був певний, що й там, мабуть, не все чисто. Може, підробили цифри, – думав. Ні, було б не дуже хитро, таке скоро й легко впіймати: звітував, що зібрав, скажім, стільки-то пшениці, стільки й здавай державі! А якщо збрехав, звідки здавати? Тут або щось інше, або дійсно урожайність у них висока.

Головний бухгалтер розкрив на своєму робочому столі товстий реєстр.

«Візьмім, – каже, – цьогорічні врожаї двох головних культур: пшениці та кукурудзи. Дивіться, – вказує пальцем, – пшениці по 2.812 кілограмів з гектара, а кукурудзи – по 4.030. З цієї кількості здали в державний фонд ось цю кількість, а решту роздали колективістам. Само собою, після того, як залишили на насіння. Ну? – гордо й переможно усміхнувся він, а бачачи, що Іванишин мовчить, додав: – Тут маленький секрет, нікому невідомий... Але оскільки між партійними працівниками не повинно бути секретів, а тим паче, що й ви збираєтесь організувати колектив... Ось у чому справа. Тільки хай це між нами! У нас свій резерв. Земельний резерв...»

«Не розумію», – хрипло сказав Іванишин.

«Нічого простішого! Наше господарство має поверх триста гектарів необлікованої землі. Розумієте? Цю землю не знайдете в ніяких реєстрах, а ми за її рахунок підганяємо врожайність. Хитро, правда? – розсміявся головний бухгалтер. – Ви теж обов'язково збережіть собі такий резерв, інакше пропадете!...»

Микола Іванишин гупнув кулаком у спинку крісла, аж шофер повернув голову:

– Що таке?

Він не відповів. Раптом гудіння двигуна, розташованого в заднім кінці автобуса, здався сильнішим і докучливішим, і Микола Іванишин мав враження, ніби хтось женеться за ним. Що саме могло гнатися за ним? У нього вперше таке відчуття – конкретне, майже матеріальне, – що ніби хтось женеться за ним. Породжував те почуття, безперечно, й певний стан комплексу винуватості, в тому розумінні, що Микола Іванишин почував себе винним у замисленні проти ближнього. Такі «величні слова» вертілися в його голові щовечора, коли він, простягнувшись дома в потемках на твердій постелі, звітував сам перед собою про здійснення тільки що завершеного дня. Ближній не хто інший, а будь-котрий з його односельчан, і «замишляв» він, як повести їх у революцію, а потім – як дурну дитину за руку – до добробуту. Тобто до соціалізму. Хотілося йому зробити це якомога швидше, через що певні заходи, які повинні були залучити і втягти златнян у революційний вир, вирішував і вживав без їхнього відома. Тому відчував себе винним, хоч діяв на їхнє благо. А гнатися гналася за ним, – зрозумів він, – його комуністична совість. Вона й породила щире обурення проти серіьойського методу, бо обманули там не його, а його ближнього, тих його односельчан, яких він привіз, щоб

показати їм соціалізм – той чудовий маяк, сонце, що освітлює й ogrіває майбутність і назустріч якому йде він і – як він цього дуже бажає – його рідне село.

Тому порочність серільойського бухгалтера загрожувала осквернити в ньому найсвятіше: ціль, мету, смисл його існування – намагання й надію зустрітися колись із щастям вічна-віч. А, оскільки шукав він те щастя не для себе і не сам, а разом зі своїми односельчанами, тому-то й розчарування здавалося йому сильнішим. Невже скрізь колективні господарства основані на брехні, на обмані та шахрайстві? Невже ведмедя потягнули за вуха до пустого вулика?..

Машина чомусь поступово зменшувала свою швидкість, туман ніби чимраз гуснів і не давав так швидко втекти з тих місць, як це Миколі Іванишинові дуже хотілося. Подивився на свій годинник «Победу», але не міг розгледіти циферблат. Припустив, що, мабуть, минула друга година ночі. Павел Пожого перестав сопіти, але далі спав безтурботно. Іванишин глипнув на нього злим оком, але не тому, що спить, а тому, що той байдуже сприйняв серільойські махінації. Решта пасажирів теж спали, хоч ще хвилину тому йому здалося, ніби ззаду двоє гомонять приглушено – певне, взялися розпивати подароване на дорогу вино.

Нараз щось гупнулося в бік автобуса. Шофер не ворухнувся, ніби й не помітив нічого, і не почув. Миколи Іванишин подивився у вікно – не видно нічого, лише стовпи світла тьмяно тягнулися від фар машини у молочний туман.

– Ви на щось наїхали, – сказав він, коли зрозумів, що водій не збирається зупинити.

– І мені так здалося, – спокійно озвався шофер. – Мабуть, на якого вухатого чи на кізочку...

– Тільки щоб не на людину, – завагався Микола Іванишин. – Зупиніть та подивимося.

Тільки тоді шофер пригальмував, і невдовзі автобус зупинився в супроводі протяжного скреготу.

– У цій годині людей нема в полі, та ще так далеко від місцевості... – сказав водій, встаючи з-за керма; засвітив світло в автобусі й додав: – А, може, не на вухатого натрапив, а на якусь шкапину, тільки не на людину... В цьому я певний.

Проснулося кілька людей, і позаду хтось запитав сонним голосом:

– Уже доїхали-сми?

– Коротка перерва, люди добрі! – голосно заявив Микола Іванишин. – Випили ми чимало, отож пора вийти трохи на двір... – спробував пожартувати, щоб не псувати доброго загального настрою, який опанував златнянами ще з того моменту, коли виїхали зі свого села.

– А таки припирає... – озвався Пундик і подався до задніх дверей.

– Як не припирати, – устав і Тодер Ґадос, – коли ви, куме, вже видудлили й подароване вино?..

– Та де, куме, я спав... Ви не виділи, що я спав? Крім того, моя пляшка в Ілашевій тайстрі.

– Це правда, батьку, – підтвердив Ілаш.

– Тоді хтось інший пив годину тому...

– Видай, Квач... – засміявся Пундик і, вернувшись, потряс Василя Квача за плече: – Вставай, сплюху!

– Га? – скочив Василь Квач на рівні.

Звівся загальний сміх, автобус загудів, як вулик, і тільки тоді проснувся й Павел Пожого. Позіхаючи довго, переплів руки, простягнувся сидючи й запитав ще не розплющивши очі:

– Чому стоїмо? Бр-р-р, причини двері, бо холодно

Простягнувся ще раз і нарешті розплющив очі, та не побачивши Миколу Іванишина біля себе, ані водія за рулем, вийшов і сам з автобуса.

– Що сталося? – поцікавився, коли вже опинився перед автобусом, де стояли Іванишин з шофером.

– Наїхали на щось... Мабуть, на коня чи на іншу тварину, – сказав Микола Іванишин, вказуючи рукою на автобус.

Павел Пожого тільки тоді помітив пом'яту бляху, начебто хтось ударив кулаком у капелюх. Став обмацувати, щоб переконатися, що то не привид.

– Шофер каже, – почав пояснювати Іванишин, – що мусимо ждати тут до ранку, а то й пізніше, доки прийде міліція.

– Атож... – перекирив його Павел Пожого. – Це ж машина обкому партії! Невже через якусь шкапу будемо переривати документальну подорож, доки прибудуть пани міліціонери? Ге!

– Товаришу Пожого, – заговорив винувато шофер, – так гласить закон, щоб не зрушуватися з місця аварії. Боюся порушувати.

– Слухай, Флоріне! Вперше це ти зі мною їдеш?

– Ні...

– Загнав я тебе коли-небудь у біду?

– Ні.

– Тоді, з мого розпорядження, вперьод!

Пожвавлені нічною прохолодою, докуривши чи ні, кинули цигарки у мокру мряку й охоче ввійшли в затишний і теплий автобус, який незабаром зрушився.

Уже не спалося нікому. Після багатого прощального обіду, тепер майже всіх мучила спрага, й люди повиймали подароване вино.

– Хто зберіг – п'є... – не знати кому казав Пундик, виймаючи з Ілашевої торбини свою пляшку.

Ілаш теж вийняв пляшку, розкоркував і простягнув її Тодерові Гадóсові:

– Я до вас, батьку!

– Тривай, Ілашку! – відповів коваль.

Пундик і собі попивав, пильно слідкуючи за кожним рухом Василя Квача. Той, зануривши руку по лікоть у свою торбину, щось гарячково шукав, агійкав зчудовано й лаявся неголосно.

– А що шукаєш, Силю?.. – невинно запитав Василь Пундик, та оскільки Квач не відповідав, додавав: – Якщо шукає пляшку, ади вона в тебе під ногами...

Квач покинув шубортатися й швидко нахилився під сидіння, звідки підняв порожню пляшку і так по-дурному витріщився на неї, що кілька чоловіків вибухнули сміхом.

– Хто випив моє вино? – запитав Квач, докірливо задивившись на Пундика.

– Сам випив-с, а тепер питаєш?..

Заразилися сміхом і інші, а невдовзі сміявся весь гурт пасажирів.

– Нумо, товариші! – встав, повернувся до людей і закричав Павел Пожого. – Заспіваймо пісню! Раз, два, три – і!

Гамір затих, але не співав ніхто. Пожого ждав з піднятою рукою, готовий диригувати. Через хвилину, в загальному мовчанні, в якому чути було лиш гудіння двигуна, залунав дзвінкий баритон:

Там на горі крута вежа...

Всі впізнали Івасюків голос. За ним втяглися й інші голоси, доки прилучився весь автобус:

*...Там тече бистра вода,
Там дівчина чорнобрива,
Хороша і молода.*

Лиш шофер не співав, а зосереджено роздивлявся в негустому вже тумані. Коли пісня закінчилася, він сказав диригентові:

– Товаришу Пожога, скоро в'їдемо в село.

– В яке село?

– Чілібія, здається, чи як його...

– Ну, й що?

– Може, зайти в міліцію, щоб дали довідку... Нам ще їхати стільки сотень кілометрів. Без довідки не можна!

– Хай буде й по-твому, – весело погодився Павел Пожога і втомлено гепнувся у своє м'яке сидіння. – У кого ще залишилося вина?

Микола Іванишин мовчки простягнув йому свою пляшку. Той жадно випив довгий ковток, потім повернув пляшку:

– Ти не п'єш?

Іванишин випив і собі, але й після цього продовжував мовчати. Дивився поверх шоферового плеча надвір. Мряка зовсім розлізла, і обабіч дороги видно вже безлисті горіхи, чорні акації, а найбільше мокрих шовковиць. Невдовзі з'явилися перші хати степового села. Скрізь темно і пусто. Автобус спинився.

– Де тут тобі міліція привиділася?.. – іронічно запитав Пожога водія.

– Постукаємо в ці ворота й запитаємо, де живе міліціонер, бо в цю годину він дома, спить...

– Правильно, – неохоче признав Пожога. – Іди питай. Подякують, що не даєш людям спати...

Потім знов устав і звернувся до гурту:

– Правда, що сподобалося вам колективне господарство? Скільки лишень там багатства, скільки доброти! Скоро і в Златні буде те саме... А ми побули в Серільої, як на весіллі або на храму, чи не так?

Ілаш нахилився в бік Тодера Гадóса, але заговорив голосно, щоб почули й інші:

– Побували лиш ми та їхнє начальство. Не було ні одного колективіста...

Павел Пожога вказав на Ілаша пальцем і запитав:

– Ви, товаришу, іншої думки? Чи, може, незадоволений прийняттям?..

– Ні, прийняли нас файно, але...

– Правда, що файно? Хтось із вас навіть висловився, що прийняли, наче блудного сина. А ви кажете «але». Але що?

– Прийняли файно, – повторив Ілаш. – Але побували лиш ми та їхні шефи. А отих колективістів чи як їх, себто мужиків, як і ми, жодного не було за столом...

Павел Пожога ковтнув слину, наче йому в горлі пересохло, глипнув коротко на Миколу Іванишина, але не ждав від нього допомоги в незручній ситуації, а просто дивувався, що той уже добрих кілька хвилин втупив погляд у підлогу і мовчить. Допомоги не потребував; довголітній досвід активіста озброїв Пожого багатим словесним арсеналом, щоб він при потребі міг відбити будь-яку атаку, тому його впевнена усмішка говорила лиш одне: «Зустрічав я хитріших реакціонерів від тебе...». А мовчання було суто риторичним: воно повинно було надати більшої нищівної сили його словам. Він справді незабаром заговорив:

– Якщо я вас, бадіку, правильно зрозумів, ви незадоволений, що з нами не бенкетували всі колективісти, так? Я теж

радий був би, коли б і вони побували та веселилися з нами. Але вам чимось іншим треба було сушити голову... – глянув переможно на Ілаша. – Могли б нам подати до столу стільки добра, стільки ласощів, якби колектив не був багатим? Не гадаю! Крім того, нам говорили конкретними цифрами про їхні досягнення і голова колективу, і їхній бухгалтер. А цифра цифрою! Скрізь і завжди один плюс один буде тільки два!..

Перед тим ніж сісти, Павел Пожого подивився зневажливо на Ілаша, а говорити заговорив до Іванишина:

– Ти чого куняєш? – штовхнув пальцем його під ребро, намагаючись полоскотати і викликати штучну веселість.

Микола Іванишин не піднімав носа з підлоги:

– Говорім про інше...

– Як тебе розуміти?.. – холодним голосом запитав Павел Пожого.

Микола Іванишин не вспів відповісти, бо шофер привів у автобус якесь опудало: маленького пелехатого чоловічка в довгійнічній сорочці, у жіночій кацавейці, накинутій наопашки, і взутого в ґумових чоботах. Хто сміявся, побачивши його, хто дивувався, а найбільше людей витріщилися – мовляв – хто це? Водій пояснив лиш Павлові Пожозі:

– Цієї ночі міліціонер ночує в Єленки, каже цей чоловік. Поведе нас до неї...

В машині – сміхотня.

– То далеко ця блядюшка? – поцікавився Пожого.

– Чому ви, пане, таке кажете? – обурився низьким голосом чоловічок. – Єленка – це міліціонерова жінка. У нього дві: Єленка і Маріанка, тому й ночує то в одної, то в другої.

Крім сміху, в автобусі посипалися всякі непристойні жарти. А Василь Пиндик знову вчепився Квача:

– Чуєш, Силю? Дві жінки! Отак би тобі панувати! На, пий від мене, – простягнув йому пляшку. – Ти чого надувся, як капшук?..

– Він і одній не годен догодити... – кинув хтось спереду. А ти другу пропонуєш...

Василь Квач захлинувся вином, а Пундик взявся прицитькувати, розуміється, теж глузливо:

– Нема чого гарячкувати, Силю. Це вони заздують тобі... Аякже!

– Зупиніть тут, – сказав шоферові чоловічок у нічній сорочці. – В отій хаті живе Єленка.

Він спритно вискочив з автобуса, вбіг білою примарою на Єленчине подвір'я, й невдовзі почувся сильний стукіт у шибку.

– Товаришу міліціонер! – супроводив чоловік удари гучним голосом. – Ану вийдіть, шукають вас з партії!

Через хвилину відтулились вхідні двері, і хтось зсередини запитав сонно:

– З якої партії? – а зрозумівши безглуздість такого запитання, поквапився сказати: – Зараз!

І дійсно – незабаром вийшов з хати молодий міліціонер, поправляючи на собі форму. Уздрівши чоловічка, запитав на ходу:

– То ти, Романе? А чому ходиш, наче потопленик?.. Здрастуйте! – привітався, коли вийшов на дорогу. – Що сталося?

– Знаєте, в полі такий туман... – почав пояснювати шофер.

Але Пожога відштовхнув його і не дав далі говорити, а сказав сам:

– Ось що, товаришу. Автобус сучавського обкому партії вдарив поблизу вашого села якусь шкапу. Отже потрібна довідка, щоб їхати далі. Нас ждуть завтра рано в Дофтані.

Міліціонер оглянув пом'яту бляху і водночас слухав пояснення, як шофера, так і Павла Пожоги. Вкінці попросив документи й став при світлі фар виписувати довідку.

– Тільки б кінь, а не щось інше... – сказав молодий міліціонер, а з голосу відчувалося, що має на увазі людину.

– Кінь, точно кінь, а що інше?

– Якщо будуть претензії, куди звертатися власникові коня? – запитав він. – В обком?

– Ні. У Златну! – поквапився відповісти Микола Іванишин. – Експурсія наша! Запишіть нашу адресу.

Вкінці подякували міліціонерові та Романові й всі посідали в автобус, але перед тим, ніж вирушити, Іванишин покликав чоловічка в нічній сорочці:

– Сідайте з нами, підвеземо додому. Куди таким по селу?..

Жарти та сміх тривали в автобусі ще з пів години. Потім по одному люди позасинали. На кілька годин знову засіла тиша в суміші з монотонним гудінням двигуна, лиш час від часу порушувало чиєсь хропіння.

Микола Іванишин не спав. Зате, щоб не говорити з Павлом Пожогою, заплющив очі. Не знає, скільки часу прикидався, що спить, до кінця таки заснув.

Проснувся, коли автобус зупинився. Надворі сірів похмурий ранок пізньої осені. Автобус зупинив недалеко від кам'яного муру, покритого черепичною стріхою і на якому розставлені вартові вишки. «Дофтана», – мелькнуло йому в думці. Нахилився й подивився у вікно. Справді, над високою, вирізаною в мурі брамою стояла написана кам'яними літерами: В'ЯЗНИЦЯ ДОФТАНА.

– Діти, пора вставати! – весело загукав Павел Пожога. – Вже доїхали!

Він першим вискочив з автобуса. За ним – Микола Іванишин, у якого настрій був уже набагато кращий, ніж кілька годин тому.

– Виспався? – запитав його Пожого.

– Та ніби спав зо три години.

Навоколишні високі незаліснені горби виднілися нечітко у легкім вранішнім тумані, а горб, на якому височить колишня тюрма, засаджений там і там покривленими чорними сливами й виглядав на рідкий заріст бороди.

– Люди добрі! Товариші! – замахав Павел Пожого рукою, скликаючи златнян навкруг себе. – Сьогоднішня програма така: вранці – відвідування Дофтани. За цей час наш водій спатиме кілька годин; потім поїдемо в місто Кимпіна, де пообідаємо, а далі сядемо й поїдемо додому. Але, як бачите, музей ще закритий. Отже, до відкриття – дозвілля. Снідайте, чим маєте кожний у торбі, проходжуйтеся довкола, щоб подолати нічне заціпеніння. Ось внизу річка, тобто потічок Дофтана – можна помитись, кому інакше не вдалося прогнати лінь.

Микола Іванишин віддалився від гурту. Ішов попри мур і слухав слова Павла Пожого. Все через кільканадцять кроків оглядався й дивився на своїх односельчан: декотрі ще товпились, інші вже почали розходитися, ще інші закушували, кілька збігало вниз та, мабуть, не так митися, як гнані фізіологічними потребами. Незабаром мур колишньої в'язниці закінчився, і за ним простягнувся інший, набагато нижчий. Біля залізної хвіртки примітний напис: Цвинтар «Три сливи». Микола Іванишин проминув хвіртку в задумі й зайшов на цвинтар. Гризло його неабияке незадоволення: Пожого веде себе, ніби в серільойському колективному господарстві «Нова путь» все вийшло благополучно, ніби там ніхто й не кидав їм пилу в очі, ще й виправдовують тамтешні

махінації словами Сталіна, мовляв, хто не працює... Раптом, ідучи вузькою алеєю, вистелену дрібним білим щебенем, зупинився перед невеликим пам'ятником, на мармуровому п'єдесталі якого написано золотими буквами: «Слава героям робітничого класу!». Обабіч пам'ятника шикувалися кілька-надцять однакових малих надгробних пам'ятників. Микола Іванишин прочитав перший і засторопів: «Петро Мартинюк (1900-1940)». Він довго дивився на залізне поруччя огорожі могил, що побивало наскрізь низенькі узголівні пам'ятники, з'єднуючи їх в одну велику могилу. Враз не тільки подумав, а таки заговорив сам до себе, без злоби, а тільки дуже сумно:

– То вже й покаїтів та сектантів зачисляють між героями робітничого класу?..

Крутнувся, щоб швидше покинути те місце. Майже біг, бо вже знав, що має казати, що зобов'язаний сказати Павлові Пожозі. На язик йому набігли навіть потрібні слова, але коли проминув залізну хвіртку, виявилось, що він, певне, не вимовить тих слів і треба буде шукати інших: Павел Пожого оббризкував цвинтарний мур під самою назвою Цвинтар «Три сливи». При появі Іванишина, він відвернувся трохи й, застібаючи штани, сказав:

– Я певний, Миколо, що до весни у Златні буде колективне господарство!

9.

У Златні зацікавленість колективним господарством зникла раптово, а саме, після відвідування передового сільськогосподарського колективу «Нова путь». Щоправда, перед тим почали припирати людей колективом теж раптово. Та це не вперше. Люди вже звикли, щоб певний час на денному порядку було негайне заснування колективного господарства. Потім на недовгий проміжок часу начальство, тобто Микола Іванишин, замовчувало те питання, а через декілька місяців наново висувало його перед селом як пекуче й невідкладне. Тепер, значить, знов буде кількомісячний застій. Мабуть, до весни. Потім знову почнуть морочити людям голову. Златняни певні, що така поперемінність у прямій залежності від примх Миколи Іванишина.

Була й інша причина призабути на деякий час про колективне господарство. А саме – нещастя, що нагрянуло на двох з-поміж чільних златнян: Ілаша Доріна та його весільного батька Тодера Ґадбаса. Людям навіть трудно сказати, у котрого з них більше горе: у того, кому вбили сина чи у того, кому не вбили сина, але покалічили назавжди? Обидва нещастя – непоправні. Один замолоду гниє в землі, а другий – ще молодший – лишився калікою. Котрому гірше? Вірніше – котрий з них більш нещасний і більш жалюгідний?

Покійний Юрій Ґадос чи покалічений Михайло Дорін? На перший погляд – ніби Юрій: по ньому залишилася вдова та восьмирічний сирота, не говорити вже про братів, а головню про невітшного немолодого вже тата. Тодер Ґадос, хоч і видів свого Юрія у домовині, а все не вірив, що його вже нема серед живих. Дивився якомсь відсутньо, без інтересу. Говорив спокійно, давав розпорядження, цікавився про те чи інше, начебто в його хаті все гаразд, нічого особливого не сталося, ніби ніхто не плаче й не голосить. Тільки в день похорону, перед тим, як мав прибути піп Гарена, Тодер Ґадос ледь торкнувся своїми тремтячими пальцями схрещених на грудях Юрієвих рук. Здавалося, ніби хотів потиснув їх, як на прощання. Великі, сильні, натруджені ковальські долоні, звиклі орудувати важкими предметами, обережно тримали двома пальцями засвічену свічку. Дивився мовчки на бліде, свіжопоголене спокійне Юрієве обличчя і чомусь лише тепер, торкнувшись синових рук, Тодер Ґадос переконався, що трагедія відбулася насправді й непоправно. І сказав усім і нікому:

– Волів не вернутися з фронту.

Відтоді – ні слова, ні сльози, ні кусня, ні ковтка. Чи рухаться, а чи ні – він все одно немов холодний, нечутливий камінь. Не можна навіть сказати: спав він за цей час чи ні. Коли всі ідуть лягати, старий Ґадос сидить нерухомо у хатчині на ослоні. Коли вранці, стукаючи злегка, заходить невістка, щоб розпалити вогонь і вставити щось варити, вогонь уже горить, а тесть сидить на тому ж місці, що й сночі, і так же нерухомо. Не відповідає на жодне запитання – ні хатніх, ані чужих. Спримігся вимовити кілька слів тільки Вікторові в день, коли юнак зайшов попрощатися:

– Цілую руку, батьку!

Тодер Ґадос спершу приволік десь здалеку свій порожній сухий погляд і, ніби ледве розпізнавши його, сказав неголосно:

— Іди з Богом, синку!

Віктор нахилився й таки вхопив його інертну руку, а поцілувавши, додав:

— Аби ви знали, батьку, що міні дуже банно вуйка Юрка... І вас мені банно...

Не знаючи, що далі казати, він ковтнув насухо докучливий гудз із горла. А старий коваль, ніби не чув останніх Вікторових слів чи волів перевести розмову на щось інше, аніж говорити про своє горе, поцікавився:

— Їдуть твої сьогодні до шпиталю видіти, що там з Михайлом?

— Їдемо всі до нього.

— Передайте йому здоров'я від нас усіх!

— Дякую, батьку.

— А ти хочеш вивчитися на дохтора, так? Добре маєш! — ще похвалив перед тим, ніж відвернути погляд від Віктора та від всіх інших і знов замовкнути каменем на хтозна-скільки часу.

Михайло лежав у сучавській лікарні, і йти до нього збиралися, дійсно, всі — батьки, брат і сестри. Ілаш запряг коней, вистелив кіш саней сіном і сказав Аспазії, щоб принесла два вовняні пледи.

— Зараз, тату... — відповіла заплакана дівчина, допаковуючи велику торбу різними харчами, ніби Михайло не тільки здоровий і може їсти, а ще й дуже голодний.

Задоволений відповіддю, Ілаш взявся поправляти на конях упряж — то попускав якусь пряжку, то стискав застібку, то висмикував з-під вуздечка пасмо гриви, хоч все те було

непотрібно, а робив він те діло, тільки щоб бути чимось заклопотаний, щоб дати рукам, а головню думкам, роботу. Ще заходячись біля коней і не дивлячись у бік Віктора, покликав його:

– Підійти трохи, сину.

Віктор наблизився якось боязко, бо відчув у татовім голосі ледь стриману тривогу. «Що ще?..» – мимохіть подумав він злісно, але його обурення не мало на увазі Ілаша, а долю. Не лише свою і навіть не долю сім'ї Дорінів, а долю взагалі, яка насувала на них, на Гадосів та інших жалюгідних людей чорну хмару нещастя. Тому оте «що ще» означало насамперед: не досить вже того горя та лиха? Але його тато не сповіщав йому про нову біду, а навпаки – заговорив про зовсім звичайну справу:

– Спакуй, Вікторку, й свій чемодан – поїдеш з міста прямо до Бухаресту. Тобі, може, хотілось би побути ще якийсь день дома, але, кажеш, завалило той Бухарест снігом. Як у нас тогід. Щоб не перестав цуг ходити. Що тоді? Ліпше їхати тобі завчасу.

На перший погляд, вимовлені слова не виражали нічого особливого, тобто нічого надзвичайного. І з голосу теж ніби нічого. І все ж таки поза словами, поза Ілашевим голосом скривалося, крім сказаного, й інше. А що саме? Віктор збагнув, що там приховано, хоч, мабуть, не все. Коли тато казав синові, що йому, певне, ще хочеться побути дома, він мав, зокрема, на увазі Оксанку. Віктор певний цього. Що не знає тато, – гірко думалося хлопцеві, – це те, що він за ці дні не лише не заходив до Оксанки, а вони навіть не обмінялися жодним слівцем. Як відвідувати, коли останній раз Оксанчина мама навіть не впустила його до хати? Аспазія зустріла його на порозі й сказала, що Оксанки нема дома. На

Його подив не відповіла. Помовчавши трохи, сказала інше: вона поважає його почуття, але, на жаль, вони з Оксанкою нерівня. Він студент – знайде собі пізніше паню... А Оксанці вже пора виходити заміж. Чого чекати? Постаріти, щоб потім ніхто не дивився на неї? Віктор покинув їхню загороду сам не свій і вирішив – хоч від цього нестерпно болітиме його душа – не приходити більше до неї, доки не з'ясує, що сталося. Як їй виходити за іншого, коли обіцяла бути тільки його, а ні – посивіти невідданою?! Вияснить він усе листуванням. Тепер нещастя привело його додому, і за ці кілька днів він не чув, щоб Оксанка віддавалася. Певне, ні, бо інакше Івона не втерпіла б, щоб не сказати йому таку новину. А втім, хто його знає?.. Чому не відповіла на жоден його лист? А писати писав він їй чи не щодня. І майже в кожному з них просив Оксанку признати чесно – кохає іншого? Він уступить, але хоче довідатися про це від неї...

А бачитися бачилися вони лише в церкві, тобто не бачились, а перекинулися нашвидку поглядом під час похоронної служби. Здалася йому Оксанка незміненою. Хіба трохи змарнілою і дуже сумною. А якою їй бути на похороні – веселою?

Тато каже, що Вікторові хочеться ще побути трохи дома. Нема вже чого баритися... Поспитав би тата прямо: «Оксана віддається?..», але соромиться. Може, знайде нагоду запитати Аспазію – сестра повинна сказати йому правду. Доти спробує розгадати, що ще криється в Ілашевих словах. Крім того, що він досі второпав. Чому його батько хоче, щоб він швидше поїхав? І раптом у його голові просвітілося: тато боїться, аби й Вікторові щось не сталося, щоб трагічні події не втягли і його у свій невблаганний вир. Тому й відганяє його якнайдалше звідси. Чи не присягали Митро та Віорел,

що вони мусять відомстити пролиту кров свого брата? Не матимуть спокою, – сказали, – доки не виріжуть усіх Бобешків. До одного! Віктор вирішив перевірити своє припущення. Підійшов ближче й запитав:

– То правда, що казав батьків Біорел?

– Що? – не повертаючись, перепитав Ілаш.

– Що нашого Михайла теж Бобешки...

Ілаш проворно крутнувся, роззявив рота щось казати, та, передумавши, зітхнув:

– Не гадаю... Що вони після злочину втекли з села горішньою дорогою – ще не доказ. Може, шмагнули в ліс, а не в поле, і навіть не зустрічалися... Михайло ніколи нічого не мав з Бобешками, а крім того його не ножем, як бідного Юрка, а, мабуть, каменем ударили в голову. Дасть Бог, Михайло прийде до себе й сам скаже хто...

– А скажіть, тату, як то насправді трапилося з Юрієм батька Тодера?

– Хіба ти не чув?

– Та щось чув, але точно-точно так і не знаю.

– А як було? Кажуть, що бідний Юрко пив могорич зі Шпетком – за якийсь плуг чи за що. Нараз вбігає в кузню хлопчина. (Шпитко не впізнав його, через що й по сьогодні не знається, чий то бахур – звідси він чи сторонній?) Каже Юркові: «Бадіку, ходіть борзо! Якомусь чоловікові колесо у возі розламалося!..».

– Віз узимку... – пирхнув Віктор.

– Чому? Буває, головню після першого снігу, а то й пізніше. Мало у нас возом їздять цілу зиму? Цього року – саньми тільки відучора. Не видів-с, що передучора ледве болото притрусило? Та не в цьому річ. Питає Юрко бахура: «Де, мо'?» «Там», – показує пальцем кудись на вулицю за Чоропітою.

«Зараз», – каже Юрій, лишив поштаря в кузні, а сам подався до воріт.

– Котрого поштаря?

– Таже Шпетка. Не казав я тобі, що Юрій пив з ним у кузні могорич?

– То Кулунь Шпитко тепер у нас поштарем? А Койлик де, вигнали?

– Ні, Койлик вийшов на пенсію. Рік тому, якщо не більше. Іванишин хотів покласти Аркадія на цю роботу, але Оглон не вміє й підписатися. Тож перебрав бріфташку Шпетко. Але це тепер неважно. Пішов, значиться, Юрій до воріт. А надворі туман ще не зовсім піднявся. Він, може, видів, а може й не видів котрогось з Бобешків, що пантрували його. Троє їх було – уздрів Шпетко. Як ступив Юрко за хвіртку, один з них ударив його колом ззаду по самій голові. Юрій батьків заплентався, але не впав. Тоді накинулися на нього з ножами. Геть подірявили, як решето. Доки Шпеткові опам'ятатися і вхопити, якщо не сокиру чи інше щось, то хоч гукнути на когось, убійники закінчили своє діло й задрали он сюди, попри нас... А Юрій сконав у себе перед воротами й не дочекався свого тата.

Ілаш відвернувся й заскреготав зубами, з чого можна було зрозуміти, що він у такий спосіб або прогання з голосу неприємне тремтіння, або жаліє, що замість Шпетка не трапився в кузні він. Швидше останнє, бо додав у задумі:

– Забаглося Іванишинові екскурсії...

Ілаш замовк. Віктор жалів Юрія не в меншій мірі, ніж свій тато. Можна припустити навіть, що, може, таки в більшій мірі, бо, крім спільних причин, він мав свої, так би мовити, спеціальні. Ще з дитинства Юрій був йому, як і всім Вікторовим ровесникам, за справжнього ідола. Віктор завжди мріяв

бути красивим, а головно міцним, відважним і хоробрим, як Юрко батька Тодера. Найстарший із братів Ґадосів настільки втілював такі якості, що в певний період у Златні так і хвалили хлопців малого віку: «Ух, ти Ґадосе!». Як батькам, так і гицелям такі слова були наймилішим компліментом. І раптом героя його дитинства нестало! Така думка брутально й особливо болісно ввірвалася у світ Вікторових мрій, бо у його підсвідомості Юрій Ґадос був не лише безсмертним, а вічномолодим. Відхід ідола у небуття зруйнував один з уявних Вікторових світів, у якому він донедавна так часто любив шукати собі притулок. Розверзнуту в його душі порожнечу Віктор мав відчути набагато болючіше й розпачливіше, якби такий розлом не співпав би з Михайловим нещастям. Воно, якщо й не стало клином, яким вибивають інший, усе ж – певна річ – урівноважило терези душевного болю. Віктор не наважувався питати, чи правда, що Михайлів стан остаточно безнадійний. Лікарі якої думки? Струс мозку – то струс мозку, це він розуміє, але хіба не можна вже нічого зарадити? Операція нічим не полегшила його стан? Набігали всі ці запитання тому, що Віктор не вірив, ніби його брата – як розказували тато й мама, бо він тільки сьогодні побачить Михайла – назавжди приковано до ліжка. Невже медицина настільки немічна?

Останнє запитання Віктор задав собі більш-менш риторично, отже не шукав на нього відповіді, а швидше висловлював вагання, чи не помилився він часом, вибираючи собі професію? Його натура аж ніяк не погоджувалася з нездійсненими задумами. У всьому Віктор любив принцип «сказано-зроблено», певне, й тому, що дотепер майже всі його задуми здійснилися. Хіба крім сентиментальних справ, хоч і тут до певної міри все було гаразд. Тому теперішній застій,

він переконаний, далеко ще не безвихідь, а тимчасове затінення і до кінця все буде, як він бажає. Прийдеться, може, подолати деякі труднощі й перепони, але якраз це Вікторові подобається. Однією з причин вибору його майбутньої професії була, безсумнівно, та, що медицина – це постійне подолання різного роду перепон. Коли все розгортається гладко, перемога позбавлена того задоволення, яке надає їй справжнього смислу. Інакше перемога – не перемога.

Приготування в дорогу закінчилось і перервало плин Вікторових роздумів. Посідали. Спереду на сидінні вклалися Ілаш з Івною, обмотавши пледом ноги, а на сіні в коші – Аспазія, біля якої, причинивши за саньми браму, скочив на ходу й Віктор. Через хворі набряклі ноги, Марія вийшла виряджати тільки на ганок. Звідти поблагословила від'їжджаючих:

– Щасливо!.. З Богом! – майже заголосила стара.

Всі перехрестилися, а Ілаш промовив, ніби у відповідь своїй тещі:

– Боже поможи!

– Не забули нічого? – поцікавилася Івона.

– А що мали-м забути? Хіба, якщо ти, стара, забула гроші взяти...

На це Івона не відзивалася, як завжди, коли йшлося про гроші. Натомість щоб за нею було останнє слово, сказала всім відому річ:

– З Килибанчини сяде з нами і Веронця. Домка приїде цугом. Мудро, що в них своя стація¹...

Доки виїхали на гостинець, на упряжі дзвіночки перекликалися впереміжку з бубонцями, бо коні через замерзлі вибоїни ішли кроком. А там Ілаш коротко вйокнув, і вони рво-

¹ стація – станція, вокзал. (К. Ір.).

нулись, сани наче підлітали по вбитому аж блискучому снігу, дзвіночки пішли впереміш з бубонцями, розсипаючись довкола веселим діточим сміхом.

У Златні та в Килибанчині попереду коней на лискучій від полозок саней дорозі дрібцювали чубаті жайворони, а поза селами, обабіч царського гостинця, мирне негаласливе гайвороння побризкало чорними цятками сліпучо-біле поле, яким котилися далеко під обрій дрібні осколки дзеленькоту дзвіночків. Все це заважало Вікторові приточити обірвані думки, хоч решта пасажирів мовчали й не мішали. Лише Веронця, всідаючись біля нього, глянула на чемодан й запитала майже пошепки:

– Уже?..

– Уже, – відповів Віктор неголосно.

Веронця завжди була не такою плаксивою, як Аспазія. Зате тепер у всьому наслідувала свою меншу сестру: притулилася до Віктора, як і Аспазія, і теж, як вона, невдовзі тихо заплакала, ховаючись за піднятий комір свого брата. Він пригорнув обох їх тепло, як справжній покровитель. Так доїхали за півгодини до Сучави.

Шпиталь на протилежному боці передмістя. Доки проїхали кілька вузьких вулиць, а потім довгу й широку Велику Вулицю, або Панську, як її ще дехто називає по-старому, Віктор нічого не бачив, бо нараз ним оволоділа дивна тривога. У певній мірі вона була умотивована тяжким станом Михайла, котрого він нетерпляче жде побачити, але й Вікторовим почуттям винуватості перед своїм братом. Ніби в якійсь мірі його причетність до Михайлового нещастя безперечна, хоч сам добре знає, що треба бути дурним, аби таке відстоювати. Логічно Віктор знав, що так воно, але душевно відчував інше. Була відома йому й причина такого почуття, а саме та, що

вони з Михайлом ніколи не жили, як кажуть, по-братськи, а кололи словом одне одного, насміхалися, а іноді й гаркалися та сіпалися. Кожен з них у глибині свої душі любив брата, проте їхні відносини трудно назвати братніми, якраз через збитошну поведінку Михайла та ще ледь приховану Вікторову зневажливу вимогу вищості, через що він не раз задирав носа.

Віктор проснувся з роздумів тільки тоді, коли увійшли в кабінет чергового лікаря, куди їх направили при вході. Низький, майже карликуватий чоловічок узяв простягнені Ілашем гроші, вислухав їхнє прохання, незадоволено випнув сивий коротко стрижений вус і відповів строго:

– Хворого заборонено відвідувати!

– Просимо вас, пане дохтор, – почала Івона настоювати.

– Не проси, бо заборонено.

– Лиш трохи... – не попускала вона.

– Ти не розумієш, жінко, що не можна?! – викрикнувся на неї чоловік у білому халаті.

Івона штовхнула Ілаша:

– Ти чого мовчиш, старий? Скажи їм, що...

Ілаш відкашлявся трохи й підійшов ближче. Лікар блимнув на нього сірими, як і вус, очима, ніби хотів зупинити його поглядом.

– Пане доктор, – заговорив Ілаш низьким, але рішучим голосом. – Ми прийшли цікавитися про стан нашого сина.

– Це інша справа, – ніби подобрішав низенький лікар.

Ілаш повів далі, ніби його й не перебивали:

– І заразом хотіли би-сми видіти його.

– Я говорю по-турецьки? – ніби продовжував добрішати його голос. – За-бо-ро-не-но! А заборонено, бо стан здоров'я вашого сина не дозволяє турбувати його. Може, через тиждень.

– Пане доктор, – сказав знов Ілаш. – Пустіть хоч мого меншого сина, – кивнув на Віктора. – Він ще не видів свого брата, а приїхав аж з Бухаресту...

Чоловічок скочив на ноги, мов підкинтий пружиною, гримнув кулаком у стіл, готовий викричатися на відвідувачів, якщо не гірше. Але йому не дала Івона, яка заговорила першою:

– Він студент, – взяла Віктора під руку, щоб виставити. – Скоро буде дохтором!

Лікар витріщився на Віктора, немов хтозна-кого побачив перед собою, потім посмикуючи двома пальцями короткий вус, посміхнувся:

– На котрому ви курсі, юначе?

– На першому...

– Все одно краще знаєте від своїх батьків. У вашого брата була дуже складна операція після сильного струсу мозку. Тепер найменша неухага чи недогляд можуть зіпсувати те, що врятували ми, лікарі...

– Госпідку! Врятували Михайла! – сплеснула Аспазія й вибухнула плачем.

– Є, дівчино, така надія... А бачиш? Якби ти отак перед хворим... – потім повернувся до Віктора: – Іди на три хвилини, не довше! Але навшпиньках і ні слова! Другий поверх, сьомий резерв.

Коридор хірургічного відділу був пустий, і Віктор дійшов до Михайлової палати, не зустрівши нікого. Відтулив білі двері й просунувся тихо всередину, але став біля дверей – не наважувався підійти ближче. Кривава перев'язка оповивала Михайлову голову цілком, залишаючи малі відслони для очей, носа та рота. Кімната була напівосвітлена, і Віктор вирішив підійти ближче, щоб подивитися на Михайла. Та

вспів тільки зрушитись, бо почулося незрозуміле німецьке белькотання, ніби говорила спросоння п'яна людина. Від несподіванки Віктор злякався й наразі зупинився. Зрозумів згодом, що це Михайло белькоче й підійшов ще на крок до ліжка хворого. Аж тоді справді злякався: залиті кров'ю Михайлові очі пильно дивилися на нього, а спрагли потріскані губи знову ледь чутно забелькотіли. Гострий біль встромився у Вікторові груди, і він от-от мав кинутися обняти Михайла. Та здогадався вчасно, що такий необдуманий жест може вбити брата. Страждання виринало зі всього Вікторового ества, вщерть заливаючи йому душу. Було те страждання і таким, як на похороні Юрія Ґадóса, й заразом інакшим. Перш за все, Віктор ототожнив його з окропом, який не тільки пече, а ось-ось закипить, підігрітий чимраз дужче невидимим вогнем. Потім страждання його росло з плином кожної миті, стаючи нестерпним. Коли відчув, що кип'яток загрожує перелитись через вінця, Віктор сховав лице в гарячі долоні й заривав не своїм голосом:

— Братчику мій, братчику!

КНИГА ТРЕТЯ

1.

Навесні Бухарест чепурніє й набирає веселий, майже святковий вигляд. Це, безперечно, тому, що численна армія замітальників почистила й помила його вулиці та тротуари, а теплі сонячні дні тчуть і встелюють місто рясними килимами багатобарвних квітів, а в садах та на подвір'ях мірабелі, абрикоси, сливи, вишні, черешні, пізніше й айви, разом з магнолією, бузком та жасмином закосичують столицю, мов наречену. Коли вибухають міріади троянд і їхнє полум'я затоплює місто – знак, що в наступну ніч весна переллється в літо.

Між Університетом і Медінститутом – два з чимось кілометри. Може, три. Від Площі Університету пологим схилом збігає Бульвар 6 Березня. Минає парк Чішміджіу і впирається в Площу оперного театру, яка насправді являє собою міст шириною в сто метрів через ріку Димбовіцу; власне, і не міст, а бетонне покриття, з якого розбігаються увсебіч шість-сім вулиць. Найширша з них продовжує уявною лінією Бульвар 6 Березня й веде аж до Медінституту.

По цьому маршруту Віктор іде сьогодні втретє. То вгору, то вниз. Поволі, ніби без діла, безжурно розмахуючи шкіряним портфелем і перекидаючи його на ходу з однієї руки в другу. Наче й не помічає бухарестську весну, а лише відчуває її й думає легковажно, що в цій географічній зоні

весняний одяг непотрібний, оскільки температура зобов'язує людей переходити від теплого зимового вбрання прямо до літнього. Потім його думка стрибає на інше, теж несуттєве питання: чому, – запитує він себе, – жителі Бухаресту, йдучи вниз по бульварі, скажімо, від Університету до Чішміджіу, кажуть що піднімаються, а вертаючись вгору по тому самому бульварі, кажуть, що спускаються? Це звичайний парадокс, або людська дивота чи, може, існує невідоме Вікторові пояснення? Хтось казав йому одного разу, що на цьому бульварі прийнято вважати горб долом і навпаки у залежності від течії Димбовіці. І дійсно, коли стояти біля Університету і дивитися вниз, тобто вгору до Чішміджіу, ріка справді тече справа сюди, тобі назустріч.

Віктор сотав і розмотував усякого роду дурниці, тільки, щоб не задумуватися над головним: чому виключили його з інституту?

За три роки Віктор успів полюбити Бухарест і жалів, що скоро прийдеться покидати його. Якщо не назавжди, то, мабуть, щонайменше на рік.

На початку велике місто злякало провінціального юнака, який доти, крім рідного села, бував тільки у невеликих містах, як Серет, Сучава, Радівці. Смішно згадує він двоє речей, які справили тоді на нього особливе враження і які, певне, ніколи не забуде. Перше – це (в порівнянні з баченими ним доти) надзвичайно високі будинки, майже хмарочоси, які боявся навіть міряти поглядом, бо мав постійне враження, що вони от-от зваляться чи, просто, ляжуть на прохожих і розчавлять усіх і його. Друга річ, яка давно дивувала його – це нічне життя великого міста. Якщо в Златні чи в Сереті – що роблять люди вночі? – спершу вечереють, кутають маржину, вкладають дітей спати, а о дев'ятій або, рідко, тро-

хи пізніше й самі лягають, то тут усе якось навиворіт (спочатку він казав, що воно горі ногами): о дев'ятій вечора Бухарест ніби тільки прокидається. Тисячі й тисячі людей розсипаються не лише його центральними вулицями, феєрично освітлені електрикою, і йдуть кудись (у кожного своя програма: зустріч, кіно, ресторан, театр, відвідини тощо) або просто проходжаються, гуляють, мандрують, бродяжать і байдикують, сміються, жартують чи співають, надаючи веселому місту своєрідної чарівної краси.

У певній мірі Віктор вважає себе історичним свідком Бухаресту, бо за його поки що три студентські роки відбулися події, яких колись зачислять серед віх розвитку міста. Між ними: побудова перших нових кварталів (масивність, архітектура, розміри – радянські), пуск перших тролейбусів (колишні 86 і 87 лінії), поява автоматів на кількох центральних роздоріжжях і на перонах Північного вокзалу (цигарки, бутерброди, кава, пиво, лимонад), освітлення вулиць, спершу неонам, а відтак і флуоресцентними лампами, поява кольорових кінофільмів, поява телебачення і, само собою, відкриття нічного бару «Мелодія» – свого роду арбітр елегантності не тільки одягу, стрижки та зачіски, а насамперед показник моди щодо музики і танців. Найновіші куплети, самби та румби можна почути спершу тільки в барі «Мелодія».

Все це разом із буйним, очаровуючим студентським життям породило щиру Вікторову любов до великого міста. Тому для нього Бухарест єдиний. Він любить його зі всіма – красивими, менш красивими чи поганими – сторонами не як місцевість, не як місце перебування чи оселю, а як особу. Тому й розлучується з ним, мов з милою людиною.

По бульварі 6 Березня кінотеатри шикуються один біля одного. Іншим разом Віктор не втерпів би, щоб не зупинитись

і не глянути бодай, які там новини. Тепер утретє проходив байдуже не мимо афіш та вітрин з фотографіями артистів, а й попри багатобарвні, весняні, спідниці, блузки й по-весняному веселі та світлі жіночі усмішки. Він ніяк не второпає, за що виключили його з медінституту. Метод, правда, класичний: спершу викинули з СТМ¹, а опісля і з Медінституту. Сказано, виключення з молодіжної організації несумісне зі статусом сьогоднішнього студента. Може, правильно. Значить вигнали з інституту тому, що він уже не сетеміст. А з СТМ за шо його вигнали? Це, безсумнівно, ділозрадника. На вчорашніх зборах дорікали йому за речі, про які мало хто знав. Наприклад, про печатку «БЕЗПЛАТНО». З-між колег про печатку знав лиш Дан Танасе. Але, певне, не він виказав, по-перше, тому що якраз він був, так би мовити, автором тієї події, а по-друге, його теж виключили, але не за печатку, а за космополітизм, ретроградні танці й насамперед за зловживання чином члена правління Спілки студентів та за незаконне маневрування студентськими фінансовими фондами. Тут існує трохи правди, бо, м'яко кажучи, Танасе, будучи касиром студентів-медиків, витратив чимало громадських грошей на себе. Обурило всіх те, що в «Мелодію» він ніколи не заходив на власні гроші, запрошуючи ще й інших – хлопців та дівчат, – а на спілчанські. У даних умовах Дан не має на кого нарікати. А він, Віктор Дорін?

До печатки «БЕЗПЛАТНО» повернеться пізніше. Хай спершу повторить у думці вчорашні надзвичайні збори СТМ: на них же виключено з організації вісьмох студентів! А сьогодні вранці (це вже давно вкорінена практика) деканат повідомив, що всіх тих виключили і з Медінституту.

¹ СТМ – Спілка Трудової Молоді. (К. Ір.).

Причина? Виключення з молодіжної організації через те, що вони реакціонери. Таки-так висловився в заключному слові секретар ЦК СТМ, який керував зборами: реакціонери! Усі загалом. Декотрі з них, може, й реакціонери на думку активістів СТМ. А він? Який же він реакціонер?! У доповіді комітету СТМ сказано, що він, Дорін Віктор, син колишнього куркуля, позбавлений революційної совісті й морально занепалий елемент. «Конкретні докази: минулої осені, під час заворушень в Угорщині, коли і в нашій країні кілька ворогів народу задумали обманути студентів і втягти їх у контрреволюційні дії, Дорін Віктор був під їхнім шкідливим впливом, ба навіть мав з ними зв'язок і часто зустрічався, головно зі студентами-реакціонерами філологічного факультету.» «Неправда! – голосно запротестував Віктор. – Якби так, я теж був би тепер за ґратами, як всі ті, котрих ви назвали.» «Не пізно... – зловтішно посміхнувся секретар їхнього курсу. – Хай скаже нам Дорін, – звернувся він до мовчазного й переляканого амфітеатру, – грав він чи ні у футбол з філологами?» «Ну, то що, коли грав?» – огризнувся Віктор. «Чому не грав з медиками? Хіба у нас мало любителів? За інститутом, на площадці, щодня гупають той м'яч. Чому б Дорінові не грати з нашими студентами, а з філологами?.. Відповідь, товариші, дуже проста. Сьогодні вже не секрет, що падлюки змовлялися під час футбольної гри! Бачите, чому мусимо берегти тверезу революційну совість? Бо ворог не спить!» Від таких слів Віктора охопив страх, і він пошукав поглядом Стрия – свого найкращого друга-однокурсника, з яким найчастіше ходив до філологів грати в футбол: хай посвідчить він перед всіма, що єдиною причиною, яка спонукала їх не грати в себе, а йти до чужих, була та, що у них площадка цементна, а у філологів – ґазон. Хіба все

одно упасти на цемент чи на траву? Кому? Людині, в якій вже одне око скляне! Але Маноле Стрий понуро втупив очі в підлогу і навіть не глипнув на друга в біді. «Манолку...» – шепнув Віктор, але той не ворухнувся. За цей час з президії продовжували сипатись нові й нові обвинувачувальні пункти. «Манолку!» – покликав Віктор голосніше. На Вікторів клич, хоч і сусід штовхнув того – мовляв, не чуєш? – Стрий лиш знизив одним плечем, тобто: «Дай спокій!». Віктор не розумів, що сталося з його другом. Якраз хотів посунутись через кілька місць і поспитати Манола, що з ним діється, коли зрозумів, що з президії питають його вдруге: «А з тією печаткою, як було?» «З котрою печаткою?» – здивувався Віктор. «Ти нас питаєш?... Ідеться про печатку, якою ти та твої нічні друзки користувались на отих ваших оргіях.». Хоч і зрозумів, про яку печатку йде мова, відповів: «Не знаю про ніяку печатку...». «І не дивно... Це не вперши брешеш і обманюєш наші збори! Ось, товариші, в чому річ, – вів далі секретар, – Дорін разом з іншими соціальними покидьками організує в різних сумнівних домах, мабуть, тих, котрих народний гнів пощадив, справжні оргії, на які приманює й невинних дівчат. На одному з цих «вечорів» Дорін вигадав нову «пікантерію»: печатку, якою користуються педіатри при виписуванні немовлятам безплатних рецептів... Так-так, товариші, тут не до сміху! Хто з вас знає про це і міг би підтвердити, бо в Доріна нема стільки відваги і совісті, щоб самому признати?...» Віктор стояв остовпілий і не вірив своїм вухам. Весь амфітеатр дивився на нього, але йому було чомусь байдуже. Його інше мучило: ніяк не міг зрозуміти, хто про це виказав? Він нікому про печатку не розказував. Дан Танасе, мабуть, не проговорився, бо його теж тільки що викинули з СТМ, але при тому про печатку не згадували.

Крім них двох ніхто не знав про ту пам'ятну ніч. Манолові, з яким ділився не лише їжею, грішми та одежею, а й всіма своїми секретами, не говорив про поїздку в Моґошоаю, ані про печатку для безплатного одержання ліків і все інше, бо, просто, соромився: приятель мав, певне, насміятися з нього. Віктор якраз збирався відкинути обвинувачення, коли побачив, що підводиться Маноле Стрий. Поволі, не піднімаючи носа з підлоги. «Нарешті!» – зрадів подумки Віктор, що хтось стане йому в пригоді. Стрий помовчав якусь мить, пом'яв у руках щось неіснуюче, потім підвів голову й сказав голосно, дивлячись тільки на президію: «Дорін, дійсно, ходить іноді на якісь забави, як він називає ті ночі. Там п'ють, танцюють голі під декадентську музику і бозна-що ще... На одній «забаві» – де і як роздобув він печатку з відбитком «БЕЗПЛАТНО» не знаю – Дорін взявся штемпелювати нею голих жінок...». Маноле Стрий доказав своє і сів, набравши попередню похнюплену позицію; в амфітеатрі пирскнуло сміхом, та не дуже весело, і хтось із хлопців кинув: «Ади, де Дон Хуан...». Віктора так спантеличило несподіване ставлення свого найкращого друга, так болісно відгукнулися в його душі Стриєві слова, що в ту хвилину його вже не цікавило, що буде далі. Навіть не чув, що опісля говорилося. Побачив укінці підняті руки і ще схопив нечітко заключні секретареві слова: «Значить, одноголосно Доріна Віктора виключено з нашої організації. Віддай квиток!» – наказав секретар строго. Віктор був сьомий. За ним виключили й Душку Роман. За що? Віктор, може, й не відмітив би, настільки був розстроєним, але мимохіть почуте було надто абсурдним. Місяць тому, – сказали, – коли виключали з організації реакціонера Шербана Брензея, Душка плакала. Отже – вона теж реакціонерка! Крім того, носить нейлонову

блузку. Значить, космополітка! Молодіжній організації не потрібні такі елементи! Геть їх! «Хто за?» – запитав Трохим. Піднесли руки. «Хто проти?» Віктор не тільки підняв руку – єдиний, – а підвівся. «Голосують лише ті, котрі мають таке право, тобто члени нашої організації...» – збитошно кинув йому в обличчя Трохим. Та Віктор уже не сідав. Просунувся поміж сидячих своїх колег до кінця ряду і, не оглядаючись, без слова, покинув амфітеатр.

А коли прийшов сьогодні вранці, в холі вже була виставлена об'ява про виключення з інституту тих вісьмох студентів, котрих вчора викинули з СТМ. Віктор знав, що так станеться, хоч надіявся, що, може, на цей раз порушать правило. Ні, не порушили. Не відповідаючи на співчутливі слова колег, він пішов прямо в деканат. Прийняв його продекан, професор Кипайло, завкафедрою хірургії. «Я, розуміється, довідався про те, що сталося, – встав професор і простягнув йому майже по-приятельськи руку, – Всім шкода, а мені таки жаль через те, що виключили найкращого мого студента. Що зробиш?.. Не знаю, як ви по інших предметах, а в мене – найкращий! – поплескав Віктора по плечу. – Нічого... Власне, хочу казати, що шкода, але від цього ще не провалився світ. Вам, Доріне, не треба впадати в розпач! Життя підліше, ніж ми схильні вважати його... Нічого. Попрацюєте десь на заводі чи на молодіжному будівництві, а тоді, на основі такої довідки, через рік будете знову нашим студентом! У ваш вік утратити рік – не катастрофа...»

Віктор подумав зайти в Чішміджію. Ні, ноги не болять, але надоїла вулична штовханина – не дає зосередитись і спокійно подумати. Алеї парку теж переповнені людьми, здебільшого дітьми та їхніми няньками, поважними пенсіонерами, які вийшли почитати на весняному сонці газету чи журнал, і

давно вже немодно одягненими дамами, котрі вивели на «шпацір» своїх улюблених породистих песиків. Віктор сів не на зелено пофарбовану лавку, а на один із дерев'яних в залізній оправі стільців, що шикувалися вздовж центральних алей. Щоб бути самим, а не біля когось на лавці. Нема охоти на розмови з незнайомими. Поставив портфель на коліна, сперся на нього ліктями й став згадувати ніч і печатку з відбитком «БЕЗПЛАТНО».

Вікторові досить часто набігала на думку ніч, пробута в Могошоаї. Здебільшого, згадуючи, він соромився її перепетій, але й по-чоловічому зухвало гордився ними. Хоч звичайно заперечував Данові Танасе, коли той твердив: «Буде нам, добродію, на старість чим похвалитися перед внуками...», на ділі він теж гордився вчинком, як хтозна-яким подвигом чи спортивним рекордом.

У чому річ?

З минулої осені його своячниця Ірина стала студенткою трирічного педінституту. Чи тільки тому, що він трирічний, готуючи педкадри для п'ятих-сьомих класів, здебільшого, сільських шкіл, чи тому, що там легше скласти вступний іспит, ніж на інший факультет, бухарестське студентство чомусь насміхається з того вузу, презирливо називаючи його «Сорбонною». Як багато інших її колег, Ірина не звертала увагу на глузування, ба навіть гордилася, що їй вдалося стати студенткою. Якщо всі будуть науковцями, в школі хто викладатиме? – казала вона не раз Вікторові й, задивившись люб'язно на нього великими зеленими очима, продовжувала коментувати: – Крім того, я мислю по-старомодному: насамперед чоловік мусить мати вищу освіту, бо він батько сім'ї, а жінка лиш так, щоб не була неграмотною й не осмішувала його... Правда?

Бачилися вони в Бухаресті всього кілька разів. Здебільшого Ірина приходила в його гуртожиток, щоб запросити Віктора на коротку прогулянку. «Хочеш, Вікторку, будеш моїм екскурсоводом, бо ти знаєш місто набагато краще від мене? – пропонувала вона весело, а вже захлюпуючи його зеленим світлом своїх здивованих очей, додавала пошепки: – Веди, куди хочеш...» У Ірининих словах була ледь прихована провокація, та не вона кидалася у вічі, а насамперед жіноча блага покірність, яка певне, що подобалася Вікторові, як будь-якому чоловікові. Він знав, що Ірина живе не в студентському гуртожитку, а на квартирі. Отож «веди куди хочеш» могло бути й запрошення відвідати її кімнату, і Віктор задумав перевірити, хоч, на скільки він на цьому розумівся, Ірина аж ніяк не виглядала на жінку легкої поведінки, щоб її підозрівати, ніби голодній кумі хліб на умі. Все ж запитав: «А тобі, куди б хотілося?..». Дівчина помовчала хвилину, ніби вибирала в думці місце прогулянки, а тоді сплеснула в долоні й по-дитячому підстрибнула: «В кіно!». Не сподіваючись на таку пропозицію, Віктор зреагував не зразу. Ірина додала: «Якщо й тобі подобається...». Віктор вхопив її за руку, потяг бігцем за собою й скрикнув весело: «Пішли в кіно!».

В найближчому кінотеатрі йшов «Солдат Іван Бровкін». Віктор уже дивився цю кінокартину, але не мав охоти іти кудись подальше. Зайшли. Хоч сеанс почав недавно, вони знайшли місце тільки в передніх рядах. Кілька хвилин дивились, як перед ними (надто близько) пробігали кадри. Нараз, нехотячи, Віктор торкнувся ліктем Ірини, і дівчина, ніби тільки цього й чекала, пригорнулася до нього. А посидівши так недовгу мить, вона скоро пересіла зі свого крісла Вікторові на коліна, обняла й заслонила екран довгим поцілунком. Віктор і собі обняв гнучкий Іринин стан.

Вони так і не бачили нічого з тієї кінокартини. Коли вийшли, надворі вже було поночі, дрібно й холодно моросило по-осінньому. Віктор розвів широкі поли свого лодена¹-раглана, й дівчина, скоцюрбившись, слухняно скрилася, мов курча під теплим крилом квочки.

Від стількох поцілунків Віктора боліли не лише губи, і йшов він, як сколінчений кінь. Не питав, куди йдуть, бо знав, що мусить відвести Ірину додому – так годиться. Через дощ, прохожих малувато на затишних встелених товстим шаром мокрого липового та трепетового листя тротуарах, й вони часто зупинялись і цілувалися. «Чому заплещеш очі?..» подурному запитав Віктор. Дівчина оминула нетактовне запитання розумною відповіддю: «Щоб не дати тобі втекти з мого зору!». Потім Віктор огорнув Ірину полою свого плаща, й вони пішли далі.

Ірина винаймила невелику мансардну кімнату неподалік свого педінституту. Пояснивши Вікторові, що чорний хід, яким вони доберуться до неї, неосвітений, а вузькі виткові сході піднімаються стрімко, Ірина взяла його за руку й сказала тихо, майже зі змовницьким відтінком у голосі: «Ступай обережно, бо сході полупані...».

Дійшли. Кімната виглядала чомусь смішно. Під похилою стелею, в якій вирізане кругле віконце, знаходилося небагато речей: залізне казенне ліжко, столик з розхитаним стільцем, калорифер і старий гардероб на одні двері, але все те творило вигляд, ніби їх хтось заховав не під стелею, а під стрімкою стріхою, головно ліжко та столик з хромим стільцем, які притулилися до низької стіни навпроти вхідних дверей. Біля ліжка не можна було стояти, хіба нахиленим.

¹ лоден – волосяний модний у післявоєнні роки плащ. (К. Ір.).

Інакше голова сягала стелі. Віктор замітив, що, ввійшовши в кімнату, попередні Іринині відвага і ініціатива враз кудись зникли. Вона стояла посеред кімнати мовчазна й безпорадна. Оглянувши ще раз побілену вапном мансарду, з якої нагоди Віктор приємно констатував, що в ній бездоганний порядок і чистота, він ступив у напрямку стола з наміром сісти. «Ні!.. – майже зойкнула Ірина, вхопила його під руку й повела до ліжка. – Сідай отут. Мій стілець не витримає би когось і в десять кілограмів... – засміялася і взялася стягати з Віктора мокрий плащ. – На калорифері швидко висохне.». Він сів на білу, цупко закрохмалену постіль і тільки тоді глянув пильніше на стіл. Кілька зошитів і книжок, акуратно складені, підпирали знайому Вікторові фотографію: він та Михайло з їхнім дідом Фільком на сучавському ярмарку. «Звідки взялася в неї ця фотографія?...» – подумав. Михайло був у першому класі, а він ще не ходив до школи, коли взяв їх дід одного разу на ярмарок і сфотографував «la minut» у мандрівного фотографа. На фото Філько сміється, а він з Михайлом, боязко тримаючись за руки, понуро випулились, ніби на страшне опудало. Ірина сіла біля Віктора, притулилась несміливо й сказала тихо: «Я вкрала її від твоєї сестри Домки...». «Нічого, – засміявся Віктор. – Тільки на тому фото я дуже страшний...» Його сміх підбадьорив Ірину, повертаючи їй попередню відвагу: «Тоді, дай мені свою новішу фотографію, – сказала і, не чекаючи відповіді, встала і дістала з-під стола півлітрову пляшку. – Любиш горіховий лікер? Із зелених горіхів...».

...Ніби хтось кинув камінь у дзеркало тихого плеса. Вікторові думки скаламутились і вмить вилетіли з голови: хтось злегка, але настирливо термосив його за рукав. Глянув сердито вбік і побачив циганчука, який простягнув брудну жменю аж під самий Вікторів ніс:

– Дай цигарку, паничу... – плаксиво благав той.

– Нема в мене – я не курю! – огризнувся Віктор.

– Тоді кусок хліба, паничу... – не попускав жебрачок.

– Де ти видиш у мене хліб? – засміявся Віктор, розвеселений таким легким переходом від тютюну до хліба.

– Дай лея, паничу!.. – мало не заплакав циганчук.

Віктор пошукав у кишені, переконаний, що інакше не збудеться малого жебрака. Намацав банкнот і вийняв, та, доки уздріти, що то не один лей, а три, хлопчина хапнув гроші й задрав алеєю Чішміджіу.

– Мо'! – крикнув Віктор і кинувся наздогнати малого злодія.

Успів пробігти лиш кілька кроків, бо зненацька наткнувся на молоду циганку, яка перегородила йому дорогу. Віктор спробував оминати її, але циганка розпростерла перед ним широкі, оздоблені багатобарвними квітами свої три-чотири спідниці й не дала. Тоді ж запищала:

– Тобі не встидно відбирати в дитини гроші?! Хулігане! Я зараз міліцію...

Віктор зрозумів, що програв партію, і вернувся на своє місце. Кілька випадкових свідків засміялися, а літній пан, котрий сидів напроти, тримаючи на колінах ебенову паличку зі срібною ручкою, сказав йому повчально:

– Циган циганом і на Великдень!..

Дратувало Віктора не гроші, не обдурення, а сам факт, що йому не дали пережити ще раз ту чудову ніч, яка ознаменувала його переріст з юнака в справжнього мужчину. Хапнув портфель і пішов прудко алеєю, потім перейшов на той бік озера мостом, кам'яні поруччя якого так вдало відтворюють гілля дерев, що треба помацати їх, аби переконатися, що то камінь, а не переплетені грабові або букові віти. Мав на-

мір покинути парк, але вже не безцільно – піде прямо в гуртожиток, спакується, а звідти на Північний вокзал і першим поїздом поїде додому. Так-так. Посидить який тиждень-два в Златні, відгодується, виспитья і скаже: «Прийшов-сми на короткі канікули перед довгою студентською практикою...». Хіба хтось із тамтешніх розуміється на студентських справах? А потім вернеться в столицю. У Бухаресті легше знайти роботу, і ніхто з домашніх не підозриватиме, що сталося, раз надалі писатимуть і посылатимуть йому гроші й пакунки теж до Бухаресту.

2.

Могошоая – під самим боком Бухаресту, на відстані не більше восьми кілометрів. На лівому березі однойменного озера село неоднорідне, як людською структурою (в переважній більшості селяни, але й багато циганів, міщан, інтелігенції, зубожілих бояр та купців), так і архітектурою та виглядом хат – від землянок та кособоких халуп і звичайних селянських хат до кокетних розкішних вілл та колишнього королівського палацу.

Віктор уперше їздив у Могошоаю.

Праворуч, на північному кінці села, кучерявиться невеликий дубовий ліс. Тут і там серед зарослих високою травою, дикою конюшиною, горошком та іншими дрібними польовими квітами дрімають в лісовому затишку кілька чепурних вілл, які донедавна належали «колишнім». Зараз вони – а їх чотири чи п'ять – належать народові, в тому розумінні, що народно-демократична влада відібрала їх у колишніх власників і надала їм нового призначення: одну віддали під дитсадок, в одній диспансер для сухотних, в іншій розмістився військовий підвідділ. Тільки одна залишилася неказенною, ордер на неї видали лікареві Чіпріану Танасе, тобто батькові Дана Танасе, який працював лікарем у Могошоаї поверх тридцять років. (Працював, бо два роки тому його нестало.) У цієї дачі – вілли «Дони», як ще й сьогодні можна прочитати

на її фасаді – відмінна історія від решти вілл моґошоайського лісу. Не належала вона колишнім експлуататорам, як всі інші, що заселяють затишну діброву, а видатному вченому, колишньому професорові й міністру народної освіти Спіру Харетові¹. Математик не будував її, а купив невідомо від кого. Опісля залишив дітям, які в свою чергу залишили в спадщину, а вже від них відібрала народна влада і віддала лікареві Танасе. А вчинили власті цей акт, як відшкодування і водночас в нагороду. Не лише за довголітню медичну службу моґошоайському населенню, а головно за інше. Ще в 1946 чутливий політичний ніс лікаря Чіпріана Танасе вловив, що зі Сходу наближається нова ера. В таких умовах, не роздумуючи довго, він подарував молодій народній владі – задовго до націоналізації! – увесь свій маєток: ферму в сто двадцять гектарів, устаткування – сільськогосподарське й медичне – і найбільшу в селі хату, ту, в якій тепер семирічка. І не будь-як, а оформивши все через нотаріат. Нові власті не забули такий жест. Невдовзі лікаря прийняли в партію, замість подарованої державі хати дали віллу «Дона», а його дітей не тільки не переслідували в школі як потомків колишньої буржуазії чи поміщиків, ніби вони щонайменше діти робітничого походження. Старша Данова сестра Клара, до якої зараз після смерті тата перейшла жити їхня мама, не лише успішно закінчила відділ психології філософського факультету, але й призначили її учителювати не в селі, а місті Сібіу, де вона невдовзі стала директором одного з ліцеїв. У свою чергу Дан ще з першого курсу опинився в керівних органах спілки студентів-медиків. Що він не виявився гідним такого доручення – це вже зовсім інше діло...

¹ Спіру Харет – (1851-1912 рр) славний румунський вчений. (К. Ір.).

Вілла «Дона» зосталася мов пусте гніздо, покинуте перелітними птахами, які, мабуть, ще колись повернуться до нього. Дан жив у студентському гуртожитку і надбігав додому коли-не-коли, а мама з сестрою вирішили повертатися в моґошайський ліс тільки влітку і то не на давші, ніж на місяць. А Дан і не мав чому приходити частіше. Перед від'їздом до Сібіу його мати повирізувала курей, а kota й пса подарувала колишній їхній служниці. Він прибігав лиш міняти одяг і взуття при переході з однієї пори року в іншу, чи виспатися круглу добу, щоб відстановитися після кількох пробутих під'ряд у веселому барі «Мелодія» ночей. Ще приїжджав він на кілька годин додому в парі з тими дамами, котрі, будучи одруженими, не могли запросити його до себе, або з тими, котрі жили в гуртожитку, як і він. У таких випадках Дан казав, що запрошує їх на «свіже повітря»...

Одного разу під час обіду Вікторові переказали – і Маноле Стрий, і інші колеги, – що Дан Танасе просить його не покидати їдальню, бо конче мусить з ним щось говорити. Незабаром прийде, казали. Він, дійсно, з'явився невдовзі – засапаний, спітнілий, але в доброму настрої.

– Що таке? – зустрів його Віктор.

– Виручай з біди, добродію! – каже і сміється.

– Що то за біда, коли ти шкіришся?

– Зараз почуєш... – відтягнув він Віктора набік і запитав по секрету: – Маєш тридцятку?

– Знайдеться, а що?

– Тож погуляємо з тобою, добродію, хочеш? Запевняю, що не жалітимеш!

– Вже побачимо. А то що за прогулянка така дорога, Дане?

– Ось, добродію, в чому справа. Мій друг Новак – ти його не знаєш, а славний він хлопець, студент політехнічного

інституту – пристарав три баби, ось такі! – і Дан склав три пальці в пучку, ніби збирався хреститися, але підніс їх до уст і гучно цмокнув: – О! Розумієш, добродію? Їх три, а нас два. Якщо хочеш, будеш третім. Поїдемо в Моґошоаю, в ліс, на свіже повітря...

Про віллу «Дона» Дан розказав Вікторові майже два роки тому при гальбі пива, коли при першому розтині трупів професор Кипайло, помітивши, що кільком студентам, у тому числі й їм двом, зробилося зле, порадив покинути морг. Віктор з Даном зайшли в найближчу пивну, щоб, як казав Дан, змити гидоту. Тоді довідався Віктор про існування вілли «Дона» та про її історію, отже тепер знав, на що натякає його колега, але не квапився погоджуватися: не звиклий він з такими авантюрами. Дан додав:

– Якщо, розуміється, не боїшся обманути свою зеленооку, яка останнім часом гей частенько прибігає до тебе...

– Не в тому річ...

– Браво, добродію! – ляснув Дан Віктора по плечу. – Це найкращий доказ, що й ти прихильник моєї теорії.

– Якої теорії? – здивувався Віктор.

– Не знаєш? У мене теорія, що у чоловіка, на відміну від жінки, діє інстинкт стадності. Як у барана, у когута чи в оленя. Ну, й в інших стадних самців. Розумієш? Отже чоловік мусить бути полігамним, а не моногамним. Чудова теорія, правда? Пам'ятай, добродію, що твої діти вивчатимуть її в школі поряд з теорією Дарвіна. Як тобі звучить: «Дарвінізм і танасизм лежать в основі...», га?

Віктор весело розсміявся.

– Смійся, добродію, смійся, але дай гроші, – простягнув він руку. – Тридцятку. З мене теж тридцять і з Новака стільки ж. Купимо за них їсти-пити. Вірніше – пити-їсти...

– Добре... – погодився Віктор, спонуканий і цікавістю такої забави, але й боязню відмовити, щоб Дан не сміявся з нього.

– Ні, – передумав чомусь Дан представлений план. – За свою тридцятку іди й купи закуску: хліба, ковбаси, сиру, шинки, якихось шпротів, цитрин і, обов'язково, банку гострої гірчиці. Я за свої та Новакові куплю літр пахучого коньяку й відро розливного вина, а Новак приведе бабів. У кожного з нас своє завдання. Соціалістичний розподіл, праці, добродію!..

Щоправда, була й інша причина, яка спонукала Віктора прийняти Данову пропозицію. Сам волів він не згадувати її, тим паче не поділився б нею ні з ким – ні з Манолом Стриєм, ні з Даном, ні з іншим другом чи колегою. Прибув лист з дому і приніс Вікторові страшну вістку: Оксана виходить заміж! «Знаю, – писала йому мама, – що ви обоє дружили, коли були малими, тому, гадаю, радуватимешся, коли визнаєш, що Оксана віддається. Посватав її парубок з Рипи – файну пару дав їй Господь: хлопець заможний і казав, що нічого, що фіна бідна, він бере її без нічого, тільки в тому, що на ній. Весілля уклали за два тижні перед Дмитрієм. Просили, аби ми вінчали. Але де нам до того, Вікторку? Вони не вижуть, які сьогодні часи? Звідки тих грошей, коли ми на Михайла стільки скельтували¹ та й далі кельтуємо і коби² хоч якась користь? Він, бідний, лежить колодою, як і дотепер лежав – лиш очі в нього живі. Марно возимо його щомісяця до дохтора. Були-сми щоразу з ним і у Святого Івана в Сучаві...»

В перші дні після одержання листа Віктор ходив сам не свій. Від очманіння не знав до чого братися. Після першого поштовху, коли вирішив, що найкраще поїхати йому зараз

¹ кельтувати – витратити. (К. Ір.).

² коби – коли б. (К. Ір.).

же додому, вгамувався трохи і відкинув таку думку. Що подумають про нього, уздрівши його в Златні в непідходящий час? Безсумнівно, всім буде ясно, чому він прибув. Уже не говорячи, що ніяка з того користь, бо що коли приїде? Покине Оксанка нареченого й вернеться до нього? Малоїмовірно. Таке вона й минулого літа, не будучи ще засватаною, уже не хотіла ні бачити його, ні говорити з ним. А тепер? Може, протягом майбутніх канікул вдасться йому хоч побачити її й запитати тільки одне слово: чому розлюбила його? Він обов'язково мусить роз'яснити цю загадку! Щось йому підказує, що ні Оксанка вирішила такий крок, а хтось інший вирішив за неї. Мабуть, її мама. Таке переконання визріває не лише на тому, що Аспазія не дала йому бачитися з Оксанкою, скільки разів намагався він в останній час зайти до них і навіть не тому, що сама Оксанка уникала говорити з ним (теж хтось інший міг заставити її так вести себе), а зокрема на глибокому пізнанні Оксанчиного стійкого характеру та її душі. Віктор певний, що вона любила його по-справжньому, і коли присягала, що буде лише його жінкою, Оксанка не тільки твердо вірила, що інакше й не може бути, а палко бажала того від щирого серця. І раптом – на перший погляд, без наявної, конкретної причини – Оксанка зламала клятву! Як йому не підозрівати, що діється щось нечисте? Та доки матиме змогу переконатися, чи оправдана його підозра, Віктора мучило страждання, близьке тяжкій хворобі.

Минуло кілька днів, і від постійного щеміння Вікторова душа, вщерть залита горем Михайлової недуги, а найбільш втратою Оксанки – напевне, остаточно – почала не так деревіти, як болісно затерпати. Він читав і перечитував мамин лист, та не розумів, фактично, не вірив, що написане в ньому стане невдовзі дійсністю.

Згодом у Вікторовій голові трохи прояснилося, і він аж закипів люттю: як же він раніше про це не подумав?! Якби то правда, що Оксанка віддається, першою, хто мав би сповістити йому про це, була б його сестра Аспазія, а не мама. Так вони домовилися. «Як ні? Напишу тобі зараз же, не май грижу, братчику!» А не написала. Та ж Аспазія не з тих, що забувають таку обіцянку. Тоді одне з двох: або послала й Аспазія йому листа, але він ще в дорозі, або те, що пише йому мама у зв'язку з Оксанкою – неправда! Швидше останнє... Принаймні, він цього бажає. Почекає Аспазіиною листа ще день-два, може, надійде. А ні – значить, мама збрехала! Щодо наміру, з яким вона це зробила, не трудно догадатися. Ось, що пише ще, між іншим, йому мама: «Долинівська сваха, Вікторку, дуже вдячна тобі, що ти здибаєшся подеколи з їхньою Іринкою. Аби ти знав, що й нам, мені та твоєму татові, дуже приємно почути добре слово про тебе. Посилаю тобі десятку, аби-с мав на бомбони¹, коли схочеш дівчину угостити...». Ясніше висловленого наміру й не може бути! Іншими словами: забудь, Вікторе, свою Оксанку, бо виходить вона заміж за іншого. А злетіла ворона з кола – прилетить інша!.. Маєш біля себе Ірину, ще й на, грошей посилають... (Видно, Івона не знає, що Ілаш посилає Вікторові щомісяця по сто леїв.)

А щодо Ірини, Вікторове почуття змінилося поступово. Не те, що він гоїв нею довгочасну рану своєї душі, а насправді подобається вона йому і, якби не знав, що чоловік не може любити одночасно двох жінок, Віктор признав би (хоч перед собою), що закохався в Ірину. Може, не так палко й глибоко, як в Оксанку, може, не насамперед душею, а тілом, та – ніде

¹ бомбона – цукерка. (К. Ір.).

правди діти – покохав її. Так що в цьому напрямі Івонині намагання здебільшого вже непотрібні. Правда й те, що Віктор розсердився, коли вперше збагнув, що таки покохав Ірину, що пробуті в її мансарді години стали йому не лише милими, а й необхідними. А розсердився, бо зрозумів, що таке почуття віддаляє й відчужує Оксанку ще більше, якщо не остаточно. Тому кожного разу, покидаючи Іринину кімнату, обіцяв собі, що це востаннє впився солодкістю її чарів. Проте, не пізніше, а таки наступного дня вони нестерпно вабили його. У намаганні відірватись хоч трохи, Віктор і прийняв Данову пропозицію поїхати в Моґошоау в товаристві незнайомих жінок. Може, заміна вилікує його.

Стояв веселий сонячний день, коли Віктор, закупивши по дорозі з гастроному належні закуски, дійшов до кінцевої зупинки 61 автобуса, де повинні були зустрітися всіма. Дан Танасе вже ждав і зустрів його гучно, ще й по-англійськи:

– Гелло, бой! Скоро, добродію, повинен прибути й Новак з красунями. Не вміститься у твоїй торбі й оцей коньяк?

– Не видиш, що вона паперова? Порветься.

– А мені незручно нести в одній руці пляшку, а в другій відро вина. На, неси ти.

Біля Дана на тротуарі, справді, стояла черевата обплетена бутля, і Віктор, хоч і неохоче, взяв від нього літрову пляшку коньяку.

– А вижу, добродію, нетерпеливишся, як норовистий жеребець, – штовхнув Дан Віктора ліктем під бік, підморгуючи хитро. – Не бійся, дочекаєшся...

– Тобі тільки здається, що нетерпеливлюся.

– Не здається. А я не соромлюся признати, що й мене їсть нетерплячка. Я теж... – але, недоказавши, підійшов до Віктора, взяв його голову в долоні й повернув її в протилежний бік,

ніби вона в нього розгвинчувалася: – Диви! Я про вовка, а вовк...

Із вказаної Даном сторони, вже зовсім близько, надходив чорнявий невисокий юнак у супроводі трьох дівчат. Віктор так і зрозумів, що то Новак. Дан кинувся їм назустріч:

– О, пане інженер! Ми з паном доктором, – кивнув він на Віктора, – гадали, що вже не дочекаємося вас...

Віктор дивився на веселий гурт, що наближався, і відмічав, що дівчата, справді вродливі. Найвища з них (трохи вища навіть від Новака), була, мабуть, і найстаршою – десь його віку. Струнка та гнучка, вона вихитувала невеликою голівкою то в один бік, то в другий – не давала вітрові куйовдити світле повісμο її волосся й поглипувала на всі боки жвавими синіми очима. А коли підійшла ближче, Віктор здивовано замітив, що її очі не сині, а сірі, ясно-сірі, як третій макогоном мак чи, швидше, як нержавіюча сталь. До неї підбіг Дан:

– Ти не будеш Каліопі? – взяв він простягнуту дівчиною руку, нахилився по-кавалерськи й поцілував.

– Соколине в тебе око, пане доктор... – засміявся Новак. – Дійсно, вона моя подруга Каліопі.

– Тут око ні при чому, панно Каліопі, – вдавано посерйознішав Дан, затримуючи її руку, – але мій приятель стільки разів говорив мені про Каліопі та все про Каліопі, що я впізнав би тебе з-між тисячі дівчат.

– Не перебільшуй... – сказав Новак, щоб вгамувати Данів розпал. – Знайомтесь: панна Мела і панні Лілі.

– Я з паном доктором, – вказав Дан на Віктора, – матимемо цю честь уже в автобусі: ось під'їжджає, а стоїть всього пів хвилини. Візьми й ти щось, – сказав Новакові, – або закуску, або коньяк.

Доки посідали, Віктор мав завгодно часу роздивитись на подруг Каліопі. Обидві вони набагато нижчі від неї. Лілі – ку-

черява шатенка з приємним чистим обличчям, на якому усміхалися лагідні карі очі – мабуть, їй ще не сповнилось двадцять років. А Мела, певне, ще неповнолітня. Хоч тієї ж висоти, що й Лілі, вона виглядала нижчою, тому, що була повнішою – мов рум'яний пампушок, – подумав Віктор. Коротко підстрижене її волосся було не рижим, а мідяним. Очі Мели – Віктор вперше таке бачить – скидалися на спілі каштани. І кольором, і лиском, і навіть величиною. Була вона мовчазнішою від Лілі, а тим більше від Каліопі.

В автобусі познайомились, і кожен сів, де успів. Дан, який влаштувався позаду Віктора, штовхнув його злегка, щоб той повернувся, й шепнув задоволено:

– Ну як, добродію? Щастить нам, правда?

– Та нічого, – згодився Віктор.

– А вередливий ти в мене сьогодні, нівроку!.. Тоді вибирай спершу ти. Між Лілі та Мелою, розуміється, бо Каліопі Новакова. Ну?

– Мені все одно, – відповів Віктор.

– Коли все одно, тоді я візьму Лілі, а ти спарувуйся з Мелою, згідний, добродію?

Їхали недовго, і Віктор так і не успів через Дана дивитись у вікно й ознайомитись з Моґошоаєю. За кілька хвилин проїхали село, і автобус зупинив край дубового ліска.

– Кінцева зупинка, – заявив шофер.

Від автобуса до вілли «Дона» іти якихось п'ятсот метрів. Післяобіднє світло лагідно сідало на кучеряву зелень молодих дубів, тут і там цідилося невеликими прірвами й озолочувало випале минулої осені іржаве листя. Попереду гуртка юнаків дріботіли не дуже полохливі птахи, ніби не цікавило їх, хто такі оці незнайомі їм гості.

– Що це за птахи? – запитала Каліопі.

– Дрозди, – значуще відповів Дан. – Он ті з оранжевими, мов морква, дзьобами – дрозди, а ті з жовтим – дрозди-хи.

– Чудові! – захоплено сказала Лілі.

– Я знаю дуже цікаву історію про дроздів, – заявив Віктор. – Власне не про дроздів узагалі, а зокрема про одну дрозди-ху-розумницю.

– Розкажеш нам ту історію, пане доктор, хай тільки дійдемо нарешті до місця призначення... – не дуже ввічливо перебив його Дан.

Лісова стежка вивела їх на асфальтовану доріжку. Через кільканадцять кроків вони опинилися перед невеликою поляною, край якої під розлогою черешнею вілла «Дона» притулилася до буйнолистих зарослих кущів бузини, як до зеленої стіни. Схожа на гірську туристську базу, вона й сама темно-зелена і вся в дереві: дах гонтовий, з-під його стріх визирають різьблені сволоки, назовні стіни оббиті дошками, а вікна заслонені дерев'яними решітчастими віконницями. Вілла «Дона» суціль оперезана низьким ґанком – теж дерев'яним і пофарбованим в зелено.

Гості зупинилися серед поляни, обзирали й любувалися дачею, а головно красою того місця й затишшям. Дан Танасе випередив усіх, відімкнув і відчинив навстіж вхідні двері:

– Просимо!

З невеличкого холу гості увійшли в простору світлицю, в якій, коли Дан засвітив у білий день електрику (через довколишнє затінення), з-між дорогої давньої мебелі вирізнилися великий віденський рояль і кахельний масивний камін. Каліопі втомлено гепнулася на флорентійську канапу, аж пружини забреніли.

– Йой, як тут приємно! – видихнула вона.

– Сідайте й ви, дівчата, – запросив Дан Мелу й Лілі. – Ми з паном інженером і з паном доктором підемо на кухню: сьогодні чоловіки угощатимуть вас, а не ви їх, ге-ге... – потім крутнувся до Новака й додав: – Ану, добродію, розіткни той коньяк, щоб набрати охоти...

Сам вийняв з буфета круглуваті кришталеві бокали й, перед тим, як поставити на стіл, тенькав пальцем кожну ніжну посудину й підносив до вуха то однієї, то іншої з дівчат:

– Божественно звучить богемський криштал, правда? Наливай, пане інженер! Вип'ємо за знайомство! За любов! За нашу віллу «Дону», бо віднині, а таки з цього моменту, вона не лише моя, а й ваша!

– Bravo! – весело скрикнула й сплеснула Каліопі.

Хлопці випили одним духом і пішли на кухню. Новак причинив за собою двері й припер плечима. Сказав тихо:

– Спершу розподіліть між собою «ролі»...

– Невже ти думав, що ми чекали тебе?.. Я вибрав Лілі, а він Мелу.

– У тебе, – повів тим же тихим голосом Новак, – простіша справа: щодо Лілі ми, як кажуть, на знайомому терені. Отже нема проблем. А він повинен бути з Мелою обережним, щоб, часом, не була вона ще «недоторканою»...

Дан Танасе грубо розреготався:

– Ну й наївний ти, добродію, та смішний! Де ти видів у наш час, щоб її віку баба була ще правічкою?

– Тихо, щоб не почули... – сказав Новак.

– Хай чують. Хіба вони не знають, чому знаходяться тут? Ліпше готуймо швидше закуску!

– Знають, правда, що знають. Я лиш хотів попередити твого друга, що про Мелу в мене бракують конкретні дані. Каліопі тільки вчора десь з нею познайомились. Мела тільки

що приїхала з провінції, переконана, що в Бухаресті невдовзі стане зіркою легкої музики.

– Атож!.. – збитошно кинув Дан. – Тут її відколи чекають?.. А втім, нас це не цікавить. Ану, пане доктор, понеси ці полумиски з закускою, а ти, пане інженер, склянки для вина. Я налию ще коньяку, а тоді вже побачимо, яку нам музику – легку чи важку... – і знов розреготався, штовхнувши Віктора: – Кроком, добродію!

Після другої чарки компанія стала насправді веселою й галасливою. Каліопі всілася Новакові на коліна, через що виглядала ще вищою. Всі говорили, сміялися, пили, їли, лиш Мела, хоч робила, що робили всі інші, зате якось стримано, невідважно. Лілі запитала:

– Заспіваш нам що-небудь, Мело?

Її кавові очі враз засвітилися радістю, щаслива усмішка запалала на її вогких устах. Вона встала, сперлася рукою на спинку Вікторового стільця й відважно, з упевненістю досвідченого артиста, заспівала теплим, приємним голосом модну румбу. Коли закінчила, присутні подякували їй оплесками, а Мела професійно вклонилася публіці. Дан устав і підняв чарку:

– За успіх Мели!

Цокнули й випили до дна.

– Ще по одному! – скрикнув Новак.

Випили знов.

– Ще заспівати вам щось? – радіючи, запитала Мела. Її щоки, як і в Лілі та Каліопі, вже палали рум'янцем від випитого коньяку.

– Співай, а ми будемо танцювати. Я з Каліопі, він з Лілі, а ти з паном доктором.

– Я б... – несміливо показала Мела на рояль, з чого всі зрозуміли, що вона хоче під акомпанемент.

– Пізніше, – сказав Дан, – інакше пан доктор не матиме з ким танцювати.

Мела завела іншу пісню і, соромлячись, підійшла до Віктора. Стали танцювати. За ними пішли й Дан та Новак зі своїми парами. Після перших кроків Мелу слухав, мабуть, лиш Віктор, бо Каліопі з Новаком співали й собі щось у дуже повільному темпі, а Дан, туго обнявши Лілі руками, щось насвистував їй на вухо. Враз Каліопі перестала співати й запитала:

– Скільки тут кімнат?

– П'ять, – відповів Дан.

– Є для всіх... – засміялася безлично й додала: – Стало душно. Є така пропозиція: роздягтися й танцювати голими. Хто за?

– Ура! – закричали чи не всі, крім Мели.

– Лийте вина!

– Я ще хочу коньяку, – попросила Каліопі й підняла кришталеву склянку.

– Нема, люба, – відповів Дан. – Видуддили оці п'яниці... – сміючись, кивнув головою на решту гостей. – Вип'ємо вина! – підняв склянку й заговорив до всіх: – За любов і за красу людського тіла! До дна, друзі!

Випили, поухкуючи й вихваляючи біле сухе вино. Згодом знов заговорив Дан:

– А тепер: геть одяг!

– Ура! – сплеснула аж підстрибнула Каліопі, тут же підбігла й поцілувала Дана в щоку.

Той відповів їй теж поцілунком, після чого скрикнув по-військовому:

– Увага, діти! Команда за мною. Струнко! Розстібніть блузки й сорочки – раз, два, три!

Всі підчинились наказові, лиш Мела стидливо опустила ніс.

– Що з тобою, дівче?! – вдавано сердито посварила її Каліопі, далі підійшла і стягнула з дівчини не тільки білу з узором білого шовку блузку, а й власноручно шитий полотняний ліфчик. Мела тихо зойкнула й прикрила долонями круглі й тремтячі, мов полохливі куріпки, груди. Всі засміялися, а Дан знову скомандував:

– Всі інші зробіть те ж саме! Раз, два, три!

Хлопці поскидали майки й жбурнули на купу, а Лілі та Каліопі, якимось наввипередки, ніби розпрягалися, поскидали модні білі, майже прозорі нейлонові бюстгальтери.

– А тепер штани та спідниці! Раз, два, три!

Роздяглися всі, але кожен дивився на Мелу. Вона, щоб запобігти новий напад, теж скинула спідницю, але повільніше від інших. Коли Дан Танасе скомандував скинути все, Каліопі та Лілі накинулися спершу на Мелу, стягли з неї рожеві з міланського шовку труси і аж відтак скинули і з себе.

– Ура! – закричали всі і не чули або прикидалися, що не чують, як Мела тихо запропонувала:

– Може, погасити світло...

Ніхто не відповів. Новак уже танцював, підспівуючи, з Каліопі. Дан налив вина, подав склянку Лілі, взяв і собі й, цоккаючи та цілуючись з Лілі, танцював і попивав одночасно. Віктор наблизився до Мели. Випиті коньяк та вино розвеселили і його, але він пам'ятав, що з Мелою повинен вести себе інакше, ніж Дан і Новак зі своїми парами. Підняв лагідно одним пальцем дівчині підборіддя, подивився в не то злякані, не то засоромлені її каштанові очі й заговорив:

– Скажи, від чого це в тебе Мела?

На її устах засвітилася вдячна усмішка, і Мела огорнула Віктора оксамитним поглядом. Відповіла тихо:

– Від Меланії.

У той момент почувся вже підпитий голос Каліопі:

– Дорогі наші, ми вас покидаємо... Цьом! – закинула Новакові руку за шию й вийшли разом зі світлиці.

– Ми теж! – сміючись, заявив Дан. – Для вас, голубчики, – сказав Вікторові, – ліворуч знаходиться вільна кімната...

– Добре, – відповів Віктор і знов повернувся до Мели: – Меланія та ще як?

– Бауер, Меланія Бауер.

На мить Вікторові забило дух, бо раніше він анітрохи не гадав, що Мела єврейка. Оволодів швидко собою й сказав, усміхаючись:

– По-німецьки бауер – це селянин, або землероб, так?

– Так. Говориш по-німецьки? – зраділа Мела.

– Трішки. Дещо з того, що призабули німці... – пожартував Віктор. – А звідки ти, Мело?

Вона весь час дивилася Вікторові в очі, певне, щоб не бачити його нагим. Враз її чітко окреслені брови засіпалися й збіглися на мить. Віктор зрозумів, що Мела замітила його скляне око. Але вона після моментального подиву швидко оговталась і відповіла, не зводячи й надалі з нього погляду:

– З Фалтічен. Тільки мій батько не селянин, а кравець. Все одно... – посміхнулася вона, а далі сказала благально: – Я б заграла трохи... – і кивнула на вкритий пилом рояль.

– Можна, – згодився Віктор.

Ніби забула, що вона гола, Мела підвелася навшпиньки й поцілувала Віктора:

– Дякую, – сказала й побігла сісти за рояль.

Але рояль був розстроєний і, коли Мела пробігла пальцями по його клавішах, зсередини посипалося таке смішне розлуння звуків, такий гармидер, що одразу, п'яно сміючись, прибігли й Дан, і Новак. За ними ліниво присунулись Лілі й Каліопі.

– Ви на концерті, голубчики?.. – зареготав Дан. – А щоб ви нас більше не обманювали, зазначимо тих, котрі «відпочивали», ось чим.

Дан вийняв з шухляди робочого стола печатку і штампельну подушечку, набрав туші й приклав Лілі на грудь:

– О, яка файна в тебе цицьочка!

Потім поштампелював Новака, себе й Каліопі, а Вікторові й Мелі сказав докірливо:

– А вас – коли «відпочините»... і зараз же крутнувся до Новака: – Дозвольте, пане інженер, потанцювати з вашою прегарною Каліопі, – сказав і низько вклонився перед нею.

Дан танцював з Каліопі, а Новак з Лілі, і скільки разів вони минали попри стіл, кожного разу попивали вина. Віктор взяв Мелу під бік:

– Ходім танцювати, інакше хтозна-що вигадують...

Мела притулилася до нього і майже шепнула:

– Ти такий молодий, а вже лікар!

Вікторові стало соромно, хоч голова вже крутилася трохи від напитків. Забава й так не дуже подобалася йому, бо зобов'язувала його робити те, що не прийнято робити прилюдно. А віслюки Дан і Новак ще й брешуть! Де амфітріон? Роздивився довкола й замітив, що Дан та Новак знов зникли. Значить обманули дівчат, що він з Даном лікарі, а Новак інженер!

– Ні, Мела, – сказав Віктор танцюючи і віддалив трохи партнерку від себе, щоб подивитись їй в очі. – Я не лікар. Всі три ми ще студентами. Я з Даном на третьому курсі медінституту, а Новак, як я зрозумів, студент політехнічного.

Легке розчарування майнуло на Мелінім лиці. Відвернула трохи вбік каштани своїх очей, затінені ледве помітною гіркотою, продовжуючи механічно крутитися.

Нараз Віктор перестав танцювати, ніби щось пригадав. Взяв Мелу за руку й повів до стола, звідки хапнув прямокутну печатку, тицьнув у туш і притиснув до її груді. Потім вмочив знов і двічі поштемпелював себе.

– По двічі, – сказав і приклав печатку до другої Мелиної груді, – хоч ми ще не...

Віктор замовк, ніяковіючи: він тільки тоді прочитав відбиток печатки. На обох Мелиних персах, над випнутими сосками, в синій облямівочці стояло написане великими літерами : БЕЗПЛАТНО. Мела й собі задивилася на Вікторові груди, а прочитавши, пробігла гарячими пальцями туди й сюди по відбитку.

– Не стирається... – прошептала дівчина безпорадно.

Тоді Віктор, начеб вчасно перед чимось схаменувся, раптово протверезився й сказав квапно:

– Одягайся, Мела. Швидко!

Вона, зрозумівши Вікторів намір, почала одягатися. Сам він теж став вибирати з купи свій одяг, вбрався похапцем і, застібаючи пасок на ходу, сказав Мелі неголосно, але рішуче:

– Ходім звідси!

Вони покинули віллу «Дона» крадькома і навшпиньках. Надворі сідав весняний прохолодний вечір. Сонце зсунулося по слизькому небі кудись за ліс. По галявинах снувалися довгі тіні, а в заростях таки добре вже смеркало. Звідусіль пересвистувалися дрозди, цвірінькали лісові горобці, крикали, наче драли полотно, чорно-білі сороки, металічно сопіли невідомі сизі пухливі пташки, немов би довкола кишіла птаством величезна клітка.

Тримаючи за руку, Віктор вів Мелу за собою. Вони перебігли асфальтовану доріжку і, оскільки не натрапляли на стежку, якою прибули сюди, занурились у ліс навмання. Пробігли

ще кілька кроків, і Віктор зупинився задиханий. Сміючись, повернувся до Мели, тобто: – Чого нам тікати, якщо ніхто за нами не женеться?.. З розгону, а чи Віктор злегка шарпнув її, Мела зупинилася на півкроку перед ним, подивилася пильно йому в очі, а тоді смішно пирхнула, притулилася лицем до його грудей, обняла Віктора попід пахи й заговорила начебто з його пазухи:

– Розкажи про дроздиху...

Віктор гучно розсміявся, погладив Мелине мідяне волосся, нахилився й поцілував її в саме тім'я.

– Ну й смішна ти! – сказав, продовжуючи гладити її не лише по голові, а й палаючі її щоки, бо Мела підняла до нього благальний погляд.

– А ти обіцяв...

– Обіцяв, – посерйознішав Віктор. – А віриш? Я в цей момент не в силі розказувати про дроздиху. Може, іншим разом... Якщо ти, ставши славною співачкою, ще матимеш охоту слухати мої оповіді...

Повільними рухами Віктор пригорнув Мелу й став обцілювати гарячі вогкі уста, її заплющені очі, палаючі рум'янці, шорстку мідь волосся і шию.

Невдовзі вони поволі, мов зів'ялі квіти, нахилилися й присіли в незрошену ще траву...

3.

– Тобі ясна вказівка партії? – спокійно запитав Павел Пожога, міряючи повільним кроком кабінет Миколи Іванишина туди й сюди перед його робочим столом, а пройшовши мовчки від дверей до вікна, повторив, коли вертався, мабуть, для уточнення: – Ясна, товаришу Іванишин?

У Златні проблема створення колективного господарства знов стала пекучою. Але на цей раз головним чинником був уже не Микола Іванишин, а Павел Пожога. Активіст обкому перебрав цю справу на себе лише після того, як переконався, що у Златні заснування колективу затягується – як не дивно – через самого Миколу Іванишина. Хто бачив, щоб люди самі, без поштовху, без наполегливої роз'яснювальної роботи, без політичної та соціальної заінтересованості об'єднувалися в колективне господарство? І діти такому вже не повірять! А хто повинен ту роботу розгортати? Хіба ми даремно говоримо щодня про керівну роль партії? Це і не пустослів'я, і не упереджена Пожогова ідея! Іванишин завжди мав з його боку, як кажуть, безкорисливо простягнуту руку. Як від комуніста комуністові, як від друга другові. І в документальній екскурсії десь на край світу, в Серільой, у Дофтану, і чортзна ще куди возив його та його односельчан, і найновіший пропагандистський матеріал надсилав йому, і найкращих лекторів райкому та обкому посилав читати лекції в Іванишинову

Златну, й не раз сам приїжджав сюди підкласти плече і зрушити нарешті це діло з застою. А він – що? Він, Микола Іванишин, місцевий керівник, людина, якій партія доручила таке важливе і, правда, нелегке завдання, каже, що в його селі ще рано розпочати колективізацію, бо – ще й мудрості вчить інших! – добре діло поспіхом не зробиш. Воно, певна річ, що так. Але хіба то поспіх, коли від поїздки в Серільої невдовзі сповниться три роки?! Це швидше скидається на нерішучість, щоб не назвати його таки байдужим зволіканням. Крім того, на думку Пожоги, Іванишин запеклий індивідуаліст: хоче все зробити сам, не спиратися на нікого, не покладатися на громадську силу. В Златні, як і деінде, без підтримки нічого не вдієш! А в тебе, товаришу, де підтримка мас? Де бідняки? Де молодь? Де златнянська інтелігенція? Стоять осторонь! А їхній секретар парторганізації побивається, як муха в павутині! Та від певного часу вже й не побивається... Е, так більше не піде! Візьметься за цю справу він, Павел Пожога, і доведе Іванишинові, доведе златнянам, доведе обкомові, доведе всім, що в Златні таки можна створити колективне господарство! А щодо Іванишина він, мабуть, промахнувся, коли запропонував його в апарт обкому...

При першій ліпшій нагоді Павел Пожога переступив поріг кабінету Тонкоруна й зобов'язався перед першим секретарем обкому, що за два-три дні, ну, найбільше за тиждень здійснить у Златні те, що тамтешньому секретареві сільського комітету партії та голові народної ради не вдалося здійснити за стільки років. «А ти казав, – здивувався Тонкорун, – що Іванишин один із кращих наших сільських секретарів.» «Колись така оцінка повністю відповідала дійсності. Сьогодні, на жаль, про нього швидше скажеш, що він ухильник...» «Ти що?!» «Може, товаришу перший, я в певній мірі перебільшую,

одначе факти стверджують мою думку про Іванишина. В останній час він висунув якісь не просто чудні ідеї, а прямо, я сказав би, ворожі». «Приміром?» – сухо, низьким голосом запитав Тонкорун, а це – Пожога переконався не раз і не двічі – знак, що перший секретар обкому передчуває (так підказує йому, – твердить він, – його революційна інтуїція), що невдовзі змінить своє ставлення до когось або до чогось. Можна навіть твердити, що він, фактично, вже змінив його і тільки жде від співбесідника якнайбільше аргументів, щоб висловити свою нову позицію чи, відверто кажучи, вирок. Тому випитує, вимагає конкретних прикладів, просить навести, якщо можна, і думку інших у зв'язку з тим питанням. За цей час Тонкорун обмірковує, зважає, що і як і, само собою настроюється: туди чи сюди, так чи інакше, біле чи чорне? Власне, не біле чи чорне, бо все одно чорне вже стало білим, а біле стало чорним, і тільки треба ще встановити, яким за білим стане те чорне, а головню чи очорнене біле буде віднині чорненьким, чорним, а чи таки найчорнішим. Це вирішує лиш Тонкорун і ніхто інший, але на основі наведених фактів та аргументів. Тому й сказав: «Приміром?». «Та їх є чимало, товаришу перший.» «А ти чому мовчав дотепер?» Павел Пожога знав, що почує таке запитання, тому й мав наготові задовільну відповідь: «Я послухався вашої поради. Чи не ви вчите постійно нас, своїх співробітників та підлеглих, що відтяти комусь голову вміє й дурень, а партійний активіст мусить спочатку...». Тонкорун виплюнув з рота цигарку, яку якраз збирався припалити, й заговорив неголосно, але так холодно й розтягнуто, що Пожогу взяло морозом: «Ти прийшов мені читати про те, чого я вас навчаю?». «Пробачте, товаришу перший, але я хотів пояснити, чому з таким запізненням приводжу до вашого відома таку важливу справу. Просто, як ви кажете, потрібен

був час і, певна річ, факти». «Конкретно!» – наказав Тонкорун тим же тоном, хіба що сильніше натиснув на слово. «Так, конкретно. Про серільойське колективне господарство, одне з кращих у нашій країні, куди ми повезли златнян два з чимось роки тому, Іванишин висловився, ніби воно засноване на шахрайстві, на брехні та на обмані, і що всіма його вигодами користується начальство, а не колективісти.» «А ти казав тоді, що екскурсія вдалася...» – перебив його перший секретар, якому нарешті вдалося припалити цигарку. «І тепер кажу те ж саме, товаришу перший. Нас цікавить, щоб люди довідалися, радше, побачили власними очима, як виглядає соціалістичне землеробство, а не особисті міркування Іванишина. Хоч ми тепер саме про його ідеї... Між іншим, відвідуючи Дофтану, він сказав мені обурений, що серед героїв робітничого класу зачислили якихось адвентистів.» «Котрих адвентистів?» «Таже Петра Мартинюка зі Златни. Гадаю, що це для Іванишина як партійного активіста...» «Зрозуміло. Це раз, – задоволено, ніби олівцем відмітив Тонкорун на списку. – Інше?» «У партійному комітеті – це завжди, а найбільше в останній час – Іванишин нехтує принципом колективної праці.» «Два. Що ще?» «Іванишин, якщо безпристрасно говорити, щонайменше порушує партійну дисципліну. Партія каже: негайно приступити до соціалістичного перетворення сільського господарства переходом від першого етапу до другого, вищого, тобто від товариства спільного обробітку землі до колективного господарства, а Іванишин що? Ще рано, – каже, – умови ще не зрілі...» «Все?» Активіст обкому не відповів на запитання свого начальника, щоб дати зрозуміти, ніби, при потребі, знайдуться й інші аргументи проти Іванишина, але передовсім не відповів, бо давно переконався, що те запитання означає зовсім інше, ніж прийнятий смисл, а саме:

«Так воно?» або «Ти диви, яку гадюку гріли ми у своїй пазусі!» й воно не потребує відповіді. А не потребує тим паче, що у своєму підтексті вже криється навіть вирок. Як доказ, що Пожого й на цей раз не помилився, він невдовзі почув висновок першого секретаря обкому. Тепер Тонкорун заgrimів сердито: «Геть Іванишина!». Павел Пожого знав, що це ще не все. Слідуватимуть вказівки. І справді, начальник устав із-за масивного стола, сперся великими долонями колишнього робітника-залізничника пашканського депо обтовстий кришталі і сказав задушевно: «Але обережно! Не треба порушувати внутрішньої демократії. Скликати загальні збори сільської парторганізації і, якщо збори вирішать, що Іванишин провинився...» «Постараюся, товаришу перший».

Певне, що з цього всього Микола Іванишин не знав нічого і не передбачав справжню місію Павла Пожого. Ні місію, ні тим менше роль. Щоправда, йому не сподобалося звертання «товаришу Іванишин». Товаришем називав його Пожого тільки на самому початку їхнього знайомства, а опісля того, як здружилися – ніколи. Ну, хіба жартома, а всерйоз ніколи. А що тепер говорить йому всерйоз, Микола Іванишин не сумнівався. Інакше й не може бути: «Партія вимагає, щоб у Златні негайно заснувати колективне господарство!». Що тут може бути неясне, адже Пожого тричі питає, чи він зрозумів доручення, чи ясна йому вказівка? Ще й товаришем називає... Микола Іванишин відкинувся на спинку свого стільця; посипалося дрібне неприємне поскрипування, і він почекав, доки Пожого, проходячись, знов дійде перед ним. Тоді заговорив:

– Павле, хочу щось тебе запитати.

– Питай... – сказав Пожого на ходу і трохи спохмурнів, явно незадоволений інтимним тоном Іванишина.

– Що таке партія?

Тільки дійшовши біля дверей, гість зупинився. Закліпав густо, після чого витріщився на свого співбесідника:

– Себто як: що таке партія?

– Так, просто: що таке партія?

Павел Пожого наблизився швидко дрібними кроками і всю пройдену відстань пильно прицілював Миколу Іванишина, примруженим поглядом, ніби: ти збожеволів чи дурня валяєш?! Але не вимовив ні слова, лише якимось кумедно насторожився – як когут перед вирішальною атакою на супротивника. Натомість, знов заговорив Іванишин, прикидаючись, що не помітив Пожогове спантеличення:

– Чому питаю? Кажеш, що партія вирішила, щоб ми зараз же створили у себе колективне господарство і питаєш, чи я зрозумів наказ. Я досі знав, що партія – це я, ти, всі мої односельчани-партійці, наші одностудці й товариші по революції. Помиляюся?

Павел Пожого продовжував мовчки стріляти в промовця злим поглядом.

– Коли так, – здавалося, спокійно продовжив своє слово Микола Іванишин, – тоді справді треба скликати загальні партійні збори, хай комуністи Златни вирішують за себе, як їм віднині жити й працювати. Так чи ні? Навіщо абстрагувати партію, спорожнювати її конкретний людський зміст, а відтак наливати в неї якоїсь містики, обожнювати її й висаджувати кудись у небеса? І коли навіть не в небеса, то в кожному разі набагато вище людей, ніби партія не ототожнюється з її членами, не дорівнює їм.

Микола Іванишин передихнув хвилю, звільнився від напруги, якою не хотів зарядити свої слова, щоб їхня розмова не виглядала на бабську сварку, і тільки тоді надав своїй мові твердої рішучості:

– Так, товаришу, скличу загальні збори – хай комуністи Златни, тобто крихітка нашої Румунської Робітничої Партії, вирішують самі за себе!

– Це анархія!

Павел Пожого так сильно ляснув долонею по робочому столі Миколи Іванишина, що трудно було вгадати, що гучніше залунало: ляскіт чи пискливий крик.

– Не чванься переді мною, а головно не грайся великими словами! – енергійно відкинув Іванишин напад. – Така гра небезпечна, а, передовсім, мені не подобається! – він устав і схрестив мирно руки на грудях. – Анархія тоді, коли хтось діє проти літери чи духу партійного закону. Відповіси негайно: чим порушив я той закон?! Але вже! Моя пропозиція, щоб комуністи самі вирішували за себе – не анархія, товаришу! – вдруге вернув він кличку Пожозі. – Не пробуй таке твердити, бо осмішишися... Знай, не анархія, а партійна демократія, тобто теж один із законів нашої партії. А дивно, що активістам обкому він зовсім невідомий... Ще гірше: вважають його анархією!

На хвилину кабінет Миколи Іванишина наповнився напруженою тишею. Нараз Павел Пожого, щоб доказати, що він не тільки не здається, а, навпаки, переможцем тут не хто інший, а таки він, сказав із багатозначним відтінком:

– Побачимо!

Микола Іванишин не вспів зреагувати на загрозове попередження, бо хтось тоді-таки постукав у двері.

– Заходьте!

Двері відчинились, і в них з'явився високий смаглявий чоловік. Одружений чи ще парубок – трудно сказати через кудлатий із закрученими вверх кінцями чорно-рижуватий вус. «Хто це?» – подумки запитав себе Микола Іванишин.

– Можна? – запитав незнайомець, зачиняючи за собою двері й водночас знімаючи з голови малий, майже без крис, немов молодий гриб, чорний капелюшок. – Здрастуйте!

– Добрий день! – одночасно і якось запитливо відповіли Іванишин і Пожого.

Молодий чоловік став біля дверей, трохи збентежено крутячи в руках безкрисий капелюшок, і поглипуючи то на Іванишина, то на Пожого, не рішався до кого звернутися. Нарешті заговорив без адреси:

– Я хотів би поговорити з головою народної ради.

– Ось він, – кивнув Пожого носом на Миколу Іванишина.

Не в жесті, а голосі його було щось зневажливе, мовляв, говори, доки ще маєш з ким. Іванишин, хоч і вловив той нюанс, не звернув уваги, а запитав незнайомця:

– Ви хто будете? За одягом, власне, за капелюхом і за говором ви, певне, не з наших околиць.

– То правда, – зрадів чомусь молодий чоловік і подивився на свій капелюх. – Приїхав я здалеку, аж із Банату...

– То яким вітром занесло тебе аж сюди? – кисло поцікавився Павел Пожого.

– Маю справу з ними, – вказав він Миколу Іванишина. – Але...

– Але що? Кажі швидше, що маєш казати, бо у нас спішна робота!

– Секрет, пане! – відверто заявив чоловік.

Павел Пожого зміряв його з ніг до голови й посміхнувся криво, а заговорив за нього Іванишин:

– Можете казати спокійно, що маєте казати: товариш – наш начальник, так що...

Незнайомець переступив з однієї ноги на другу, недовірко подивився на Пожого, покрутив жвавіше в руках капе-

люшок, а тоді знов звернувся до Миколи Іванишина, благально втупивши в нього погляд:

– Пане біро¹, хочу говорити лиш з вами.

Слова незнайомого, безсумнівно, образили Павла Пожогу. Він зрушився з місця в сторону непрошеного гостя, люто блимаючи на нього:

– Ти не розумієш, хлопче?! Сказали говорити – говори! А ні – дай спокій! – сказав на ходу, а дійшовши перед нього, простягнув руку: – Ти хто такий? Ану покажи документи!

– Я Мунтян, Овідій Мунтян, – відповів квапно чоловік, роздивляючись довкруг, щоб знайти відповідне місце, де покласти свій капелюшок, а уздрівши в кутку клинок-деревце, повісив там, вийняв із внутрішньої кишені паспорт і простягнув документ Пожозі.

За весь цей час Микола Іванишин не зводив очей з капелюха незнайомого: він нагадував йому відомий предмет, і Іванишин мучився, щоб пригадати, на що саме дуже схожий той капелюшок. І тільки, коли побачив його на вішалці, нарешті згадав: безкрисий капелюх дуже-дуже схожий на ковпачок керосинової лампи.

– І що шукаєш у наших околицях? – листаючи паспорт, запитав Павел Пожога вже набагато м'якшим голосом. – Торгуєш чимось і потрібен дозвіл-довідка від народної ради?

– Ні...

– Ні? А що? – повертаючи паспорт, здивувався активіст обкому.

Овідій Мунтян помовчав хвилину, засунув паспорт у кишеню, поправив на собі темно-коричневу парусинову куртку, після чого, виструнчившись, підняв голову й заговорив:

¹ біро – прімар. (К. Ір.).

– Та ось у чому справа. Живуть у вашому селі дід та баба Оглони.

– Так... – ствердив Микола Іванишин, і його подив став ще більшим: яке діло цьому чоловікові до старих Оглонів? – Живуть, а що?

– І мають двох синів: Аркадія та Міля.

– Мають.

– У мене до вас така просьба: пошліть, щоб покликали Аркадія і Міля – хочу поговорити з ними у вашій присутності.

– Про що?

– Почуєте тоді. Але пошліть за ними міліціонера – хай приведе їх сюди!

– Міліціонера? Вони вкрали що-небудь, чи що? – продовжував дивуватися Микола Іванишин.

– Побачите... – уникнув Овідій Мунтян прямої відповіді, підкручуючи – то однією рукою, то другою – кінці кудлатого вуса.

– Ти прийшов у жмурки гратися з нами? – знов розсердився Павел Пожого. – Нема в нас на таке часу! Сказали тобі, що є ті люди, про яких цікавишся – їди говори з ними!

– При вас хочу говорити з ними! – впевнено заявив чоловік.

– Чому?

– Бо я – їхній брат!

– Тим більше! – порадив Пожого.

– Що?... – придивився пильніше Микола Іванишин до гостя й підняв руку перед Павлом Пожогою, тобто: мовчи! – Котрий брат?

– Сюнь... Найменший.

– Ми чули, що ти десь пропав під час голоду... Ото радість буде і старим батькам, і твоїм братам! Сідай, – підсунув йому стілець.

– Татові й мамі буде, але братам – не гадаю...

– То чому?

– Історія довга... Ви тутешній? – поцікавився він у Миколи Іванишина.

– Так. Я Микола Іванишин, чому питаєш?

– Син вуйни Іванихи, що над потоком?

– Якраз.

– Тоді знаєте, що я в дитинстві був німим.

– Таки-так. А тепер і говориш, і вже не Василь Оглон, а Овідій Мунтян... Як це?

– Я хотів розказати, як то було при своїх братах... Але, якщо не хочете їх кликати, розкажу тільки вам, – зітхнув глибоко й додав: – Дозвольте курити?

– Тут не курять, але гостям можна... – не втратив Пожога нагоди вколоти Іванишина, якого всі знали запеклим ворогом тютюну.

– Слухаємо тебе. Цікаво почути, як саме став Сюнь Оглон Овідієм Мунтяном, – сказав справді заінтересований Микола Іванишин.

Гість припалив цигарку, знов посукав кінці свого вуса й почав говорити. Голос у нього був тихий, але важкий і сумний.

– Двадцять років тому (тоді біро у нас був Лесь Ґалан, – подивився він на Іванишина, – так?), у той страшний голод поїхав я зі своїми братами Аркадієм і Мільом, як багато голодних, шукати хліба. У Бухаресті не знайшли, ще й обікрали нас. Вкінці доїхали ми в Банат, де біля Лугожа найняв нас один порядний шваб; пан Шустер будував собі млин, то й прийняв нас на будівництво. Через місяць заплатив нам зерном, як ми з ним домовились. Братам моїм по чотири баниці¹, а мені – скільки годен підняти, бо, – казав пан Шустер, – він був ду-

¹ баниця – четверик. (К. Ір.).

же задоволений моєю працею. Ну, а я підняв майже корець. Це моїм братам, власне, не Мільові, а лиш Аркадієві, чомусь не сподобалося. Як-не-як, увечері того-таки дня висадилися ми з хлібом на вагон, бо у поїзд, або цуг, як тут кажуть, годі було зайти, і гайда додому. На вагонах людей, як мурах! Аркадій протнув ножем міх одного діда і вкрав від нього три капелюхи зерна, а потім послав мене на сусідній вагон припалити йому від когось засукану з огарків цигарку. Мій старший брат надіявся, що я або спіткнуся й упаду з поїзда, або швидкість і протяг здують мене чи, може, викине на якомусь повороті, щоб таким чином залишився йому мій мішок, – так, ніби я не ніс хліб до тієї ж хати, що й він... Нічого з того не сталося – я вернувся й приніс йому припалену в одного чоловіка цигарку. Аркадій закурив, а я, як багато інших пасажирів, ліг горілиць і задивився в зоряне небо. Нараз, коли йому здалося, що я заснув, Аркадій штовхнув мене ногою, і я на повному ходу поїзда полетів стрімголов у безодню! А от сьогодні я хотів би при вас запитати своїх братів, насамперед Аркадія, чому він трутнув мене з поїзда?! Щоправда, йому й раніше здавалося, що я їм забагато...

– Чекай трохи, Сюню, – зірвався з місця Микола Іванишин, відчинив двері й покликав голосно: – Оглон тут? Хай негайно прийде до мене!

Відчинились сусідні двері й показалася молода жінка:

– Товаришу голова, я послала Оглона, щоб приніс сьогоднішню пошту. Треба вам його?

– Як тільки вернеться, хай зайде до мене! Дякую, товаришко Залізник. – Зачинив двері й пояснив: – Наша бухгалтерка. А твій брат тепер у нас більш-менш тим, чим був колись старий Москалюк, якщо ще пам'ятаєш його.

– Пам'ятаю, як ні!

– Ну-ну, а далі? Яким ти чудом зостався в живих?!

– Я сам не знаю. Але подивіться лиш на моє лице: самі шрами! Вус я теж тому запустив – щоб заховати рубці на верхній губі. У мене в роті більше залізних зубів, ніж моїх...

Павел Пожого сів на вільний стілець біля вікна і, хоч здавалося, що він у більшій мірі заклопотаний своїми думками, ніж тим, що відбувається в кабінеті златнянського голови народної влади, уточнив, щоб доказати, що він слідить за розповіддю:

– Через падіння з вагона, так?

– Аякже, – відповів Сюнь Оглон. – Ще щастя, що впав я в якісь корчі, бо якби на каміння чи на насип... І на голу землю не м'якше мало бути!.. Та, мабуть, все одно мав я задрати на той світ, якби не якісь дітлахи, котрі пригнали вранці маржину пасти попід штриху¹. Найшли мене закривавленого і напівмертвого. Довідався я про це набагато пізніше, у лугозькому шпиталі, коли був уже майже здоровий. Питає пані Ельза: «Як записати, пане доктор, цього німого в реєстр? Писати не вміє, говорити не говорить, документів при ньому не знайшли...». Пан доктор Шутей – він мене полатав, позашивав діри й заклав оцю руку в гіпс – подумав трохи й тоді сказав: «Запиши Овідій Мунтян». «Що ви, пане доктор?! – болісно зойкнула пані Ельза. – Та ж пан доктор Овідій Мунтян загинув на фронті...» «Якраз тому – хай далі живе хоч його ім'я...» Так став я з Василя Оглона Овідієм Мунтяном...

Певний час у приміщенні панувала тиша. Сюнь уже не просив дозволу курити й припалив іншу цигарку. Затягнувся двічі й ворухнувся на стільці.

– Нетерплячий ти, і зрозуміло чому, – сказав Микола Іванишин. – Зараз підеш побачити тата-маму, хай спершу вер-

¹ штриха – залізниця. (К. Ір.).

неться твій брат, коли можна його так називати... А доти скажи, яким чудом збувся ти німоти?

– Так казав і пан доктор Шутей, що чудо скоїлося зі мною, він аж перехрестився, коли прибіг я до нього похвалитися, що прибув мені голос. А побіг я до pana доктора, бо завдяки йому я, так би мовити, народився вдруге. А коли розказав я, що зі мною сталося, пан доктор Шутей пояснив мені, що то ніяке не чудо, а просто мені пощастило.

– А що саме сталося з тобою, хлопче? – не втерпів Павел Пожого.

– Розказувати довго, пане, а у вас час цінний...

Микола Іванишин посміхнувся задоволено, після чого спонукав Сюня Оглона:

– Та вже розкажуй, коли почав. Лиш зацікавив нас і... Можеш коротше оповісти.

– Добре, – згодився гість. – Ну ось, було так. Через два місяці я вже був майже здоровий. Не говорю про рани – вони швидко загоїлися. Через поламані кістки, хоч і зрослися, я ще не зовсім збувся немочі, а крім того, почали мені вставляти випалі зуби. Як казав пан доктор Шутей: «Якщо рот в Овідія німий, щоб хоч не був і пустим...». Я ходив щодня в зубний кабінет (аж потім довідався, що ходив на кошти pana доктора Шутея) і, щоб не сидіти задурно, робив легку роботу: купував внизу цигарок, кому потрібні були, подавав хворим їжу чи горнятко води, виносив з-під них тощо. Найбільше прийшлося доглядати свого сусіда, оперованого на кили¹, бо він певний час не міг встати з ліжка. Коли видужав, сказав одного дня: «Пане доктор, ви не дасте мені цього хлопця? Полюбив я його з двох причин: має добре серце і нелінивий він. А є й третя: він Мунтян, як і

¹ кила – грижа. (К. Ір.).

я...». У Банаті повно Мунтянів. «Ну, коли є й третя причина... – засміявся пан доктор Шутей. – Та треба і його поспитати». Коротко, щоб не затягувати бесіду, я замахав головою, що згідний іти до нього, бо обіцяв, що якщо буду слухняним, він буде мене годувати, одягати, доглядати й, коли настане час, дати належний посаг – словом, обіцяв любити, як рідного сина. Так що невдовзі Григорій Мунтян, одужавши, оформив документи, усиновив мене і взяв додому в село Чінка, що розтягається довгою низкою гарних господарств на правому березі однойменної річки, неподалік Лугожа. Заможний мій названий батько: майже двадцять югерів¹ землі, файна хата й прибудови, вівці, коні, буйволи, свині й лиш одна дитина – Марина, менша на два роки від мене. Коли привіз мене тато Григорій додому, в його хаті відзначили цю подію святково. Мама Аничка приготувала всякого добра. Я з татом Григорієм сіли за стіл і, як поважні чоловіки, випили чарочку, а Марина подавала до столу не як татові та щойно усиновленому братові, а як хтозна-яким дорогим гостям. Це, розуміється, зрадувало мене; а скажу правду: все радувало мене, але найбільшою втіхою стала для мене та хвилина, коли я вперше побачив, що хтось радіє, що я їм багато... Мама Аничка все підохочувала й клала в полумисок, а Марина приносила й ставила на стіл, головню переді мною, бо татові Григорієві пан доктор Шутей радив схуднути трохи. Наївся я, аж розперезався, через що моя нова сім'я була просто щасливою. Перед тим, ніж устати з-за столу, Марина сказала щось мамі Аничці на вухо. «Не годиться перешіптуватися перед чоловіками!» – посварив її жартома тато Григорій. «А я, тату, – соромлячись, сказала дівчина, – ра-

¹ югер – давня міра орної площі в Трансільванії та Банаті, дорівнює 0,575 гектара. (К. Ір.).

дію, що віднині матиму з ким гратися...» Тато Григорій відкашлявся трохи й сказав слово, яке мене болісно вразило: «У нас, дочко, господарство велике, і Віді (так мене почали пестити) не гадаю, що матиме часу ще й гратися...». Значить, я ніякий син, – подумав я, – а слуга... Але справжньою причиною такої відповіді було зовсім інше, а зрозумів я те пізніше: мені скоро мало сповнитись шістнадцять років, а Марині чотирнадцять, і я ще не знав, що у такому віці з дівчиною вже не граються... А роботи, слава Богу, було достатньо, і найбільше звалювалося на мене, бо татові Григорієві операція не дозволяла працювати, як раніше. Щоправда, в сезон, коли годі було впоратися, наймали кілька робочих рук.

Минуло кілька років, і я, можна сказати, жив у невтомній праці й, мабуть, саме тому щасливо. Але те щастя все більше затінював мій гандж. Моїх ровесників брали на військову службу, декотрі женилися, знали – мало-багато, а знали – якоїсь грамоти. А я що? Через німоту – ні до школи, ні в армію, а про женіння... Я не раз думав піти у світ за очі, головно з дня, коли я вже не був у силі дивитися на Марину, як на сестру... Ще, чого доброго, сорому наберуся – по-правді скажуть: це твоя, Віді, подяка?!

Одного місячного вечора, коли мене гризли такі думки, я запряг коней і поїхав у луг сіно звозити. Вночі воно зрошене і не треться. Привіз раз, склав у сінник і поїхав знов. Та коли переїздити штриху, дивлюсь, а рогатка спущена. Що ж, почекаю. Кинув коням трохи сіна, щоб стояли спокійно, а сам простягнувся в коші. Втома зморила, і я заснув. Не скажу, скільки спав. Приснилися мені леви чи інша дичина, бо я лева в житті не видів. Обступили мене зі всіх сторін, скалили зуби, готові роздерти. Куди тікати?! Я глип убік, а недалеко бочка стоїть. Я шмигнув туди й сховався в бочці, та найстарший з ле-

вів, чи що то було, загарчав і догнав мене. Він роззявив таку пащеку, що в неї вмістився б не лише я, а й бочка, в яку я спрятався, але не проковтнув мене, а лиш встромив свої ікла, як кинджали, в мою литку. Якраз тоді надлетів тімішоарський експрес, і паровоз протяжно свиснув, ніби коло самого мого вуха. Я схопився й заверещав несамовито, але лева вже не було, експрес теж відгуркотів і тільки затерпла литка боліла. Я продовжував кричати. Тільки в першу мить зі страху, доки розвіявся сон, а потім кричав з радості; я був безмежно щасливий, що і з мого горла лине людський голос! Я кричав весь час, далі говорив сам зі собою, з кіньми, з возом, з ніччю, з Богом та долею і не замовкав: боявся, щоб мій голос не зник назавжди. Я повернув віз і заїхав на подвір'я, співаючи. Було вже по півночі, але я пробудив усіх і до ранку розказував про себе: і як занімів, коли мені було п'ять років, перелякавшись поїзда, як і тепер, розказав про Златну, про голод. Лиш про Аркадія та Міля не розказав нічого, власне, сказав, що я задрімав і впав із вагона. Може, воно й справді так сталося... От і все. А вже будучи говорючим, вірніше, тільки завдяки цьому, я й грамоти навчився, і військо відбув, і два сини вже у нас з Мариною! Таке... – Сюнь Оглон устав, сягнув рукою за своїм ковпакоподібним капелюшком і додав ніяково: – Пробачте, що я...

– Нічого, – сказав Микола Іванишин. – Ну що, будемо арештовувати твоїх братів?

– Ні... Я ж не писав скаргу на них.

– А казав послати міліціонера...

– Казав... Розгарячився й вихопилось. Прошу вас, не кажіть Аркадієві нічого з того, що я вам оповів. Заплатив йому Господь за все, якщо служить у вас... Тобто в народній раді. Пробачте... Хочу казати, що не доробився до свого, а зостався

служу. Бог з ним. Іду показати Марину своїм батькам – вона жде мене.

– Де?

– Надворі.

– Чому не...

Хтось постукав несміло у двері, і зараз же увійшов Аркадій Оглон та притулювся до одвірка:

– Здрастуйте! – сказав усім і здивився на Сюня.

– Пізнаєш цього чоловіка? – запитав його Микола Іванишин.

– Ні... – здивувався Аркадій Оглон, що його таке питають, і подивився пильніше на Сюня. – Не видів-сми ніколи цього пана, – заявив він впевнено.

– Цей «пан» – твій брат Сюнь! – сказав Микола Іванишин. – Сюнь, котрий пропав у голод... – уточнив він.

Наразі Аркадій витріщився:

– Ги! Ги! Ги! – рідко видихав він по клубкові задушливого повітря, ніби напала гикавка.

Потім Аркадій примружив очі й став студіювати кожну рису Сюневого лица. Через хвилину він уже наче почав розпізнавати дещо і, потерпаючи, продовжував гикати, як двигун, що ось-ось перестане працювати. Ледве помітна гримаса скривила Аркадіїв рот, як тоді, коли оцінюють товар, за який правлять завеликі гроші, мовляв: може, це Сюнь, а, може, й ні... А в Аркадієвих очах можна було чимраз чіткіше прочитати: не може бути Сюнь – Сюня нема! Замітивши таку наростаючу впевненість в Аркадієвому погляді, Сюнь запитав його:

– А що, не віриться тобі, братчику?..

Тільки тоді охопив Аркадія страх. Він позадкував крок два, а тоді прудко зірвався з місця і, ледве натрапивши двері, вилетів з кабінету Миколи Іванишина.

4.

Дома і зраділи, що Віктор прибув з Бухаресту, але й здивувалися, що канікули почалися на півтора місяця раніше, ніж іншими роками.

– Не почали ніякі канікули, ма', – став пояснювати Віктор. – Лиш медінститут розпустив студентів раніше, бо у нас через місяць починає практика в клініці...

– А, так воно?.. Та добре, що прийшов-с. Йой, як ти схуд! Дома поправишся. А чи чув ти новину?

– Як новину?.. – боязко запитав Віктор.

– Скинули Іванишина! – весело заявила Івона, ніби повідомляла хтозна-яку радісну вістку.

– А яке мені до того діло? – махнув Віктор рукою й зітхнув полегшено, радий, що мати не повідомила іншу новину, тобто щось погане у зв'язку з Оксанкою, як здалося йому в першу секунду, коли побачив, з яким задоволення збирається мама говорити йому про ту новину.

– А чого – яке діло? Таже він, сучий син, десь оногоди хвалився, що не попустить, доки не зажене нас у колгоз¹. А Бог, видиш, не допоміг йому!

– Не допоміг... – згодився Віктор.

¹ колгоз – коллгосп. (К. Ір.).

Він давно перевірів, що коли не хочеш затягувати бесіду з Івною, найкраще – підтакуй їй. Але на цей раз метод здався безрезультатним, бо вона, видно, задумала-таки подати синові, оскільки його стільки часу не було дома, повну інформацію щодо златнянського буття. А робила Івона це, як звичайно, не без мети. Тепер мала навіть подвійну. Перш за все, від громадських питань перейде до особистих, тобто до Оксани, але поступово, поволі, щоб він не замітив, що вона навмисне це робить. Крім написаного йому в листі, вона хоче ще насипати солі на рану, щоб бути певною, що Вікторові раз і назавжди відхочеться Івониної хрещениці. Це одне. А була й інша мета і не менш значна: не дати синові відчужитися від рідного села, а щоб він знав і відчував пульс його життя. Послужить вона тією пуповиною, тим необхідним живим зв'язком між Віктором і його місцем народження, бо теперішня Івонина найдорожча, ще нікому не довірена мрія – це побачити свого сина лікарем у Златні. Тільки так – вона певна! – у неї знову зберуться її любі грошенята (можливо, навіть більше, ніж розвіяли бурі останніх років), вона знову почуватиме себе сильною й під безпечним могутнім захистом. Щоб уже не говорити, що й Михайло матиме свого лікаря. А крім того, який то гонор бути матір'ю пана дохтора! Ну, якщо спершу навіть не в Златні буде Віктор, то бодай у Сучаві – і теж добре. Адже відколи хвалиться Іванишин, що побудує в них диспансер та родильний дім, щоб не ходити златнянам у Килибанчину! То нічого, що скинули Іванишина – наставлять іншого! Як залишити таке село без диспансеру?

– Було у нас передучора велике засідання, – таки повела Івона далі, ніби Віктор і не підтакнув їй, щоб відхотілося теревенити. – Заходив сночі Шпетко до нас та розказував.

– Котрий Шпетко?

– Таке поштар. Він подався з оцими, аби тримали його на роботі; отже був він на тому засіданні, на якому скинули Іванишина. Що там було, Госпідку! Якийсь з області називав Іванишина ворогом народу і ще не знаю як машкаривав. А він таки воріг... Але й Іванишин, казав Шпетко, не давався, відписував, кричав, погрожував скаржитися кудись вверху. Та нічого не допомогло – все одно скинули! Аякже... Послала-сми твого тата до батька Тодера – там багато дечого почує, лиш аби не зайшов спершу до корчми... Він в останній час почав у буфеті вікувати! Каже, що через Михайла, ніби Михайлові стає легше, коли старий пиячить... Може, підеш і ти, Вікторку, подивитися, де старий і зараз побачать і тебе люди, га?

– Я ледве з дороги. Пізніше...

– То добре. Відпочинь, а потім... – неохоче згодилася Івона. – Почув би й інші новини, бо сночі він скликав учителів на засідання.

– Хто?

– Як хто? Не кажу тобі, що той шеф з області? І він не ліпший від Іванишина – теж, г'авт, хоче колгозу...

– Коли вже на таке пішло, не збутися нам колективу, – статечно висловив Віктор свою думку. – Ви не видите, що скрізь їх розплодили, а в газетах лиш про колективне господарство та про колективне господарство.

– То що, коли розплодили? – уїдливо огризнулася Івона. – Нехай розплоджують скрізь оті колективи, але мене вже не обдурять, як обдурили, коли запхали в товаришію!

– Що буде громаді, те буде й бабі... – передрікнув Віктор без переконання й навіть без інтересу, а тільки так, щоб розбурхати роздратування мами й залити їй трохи сала за шкіру.

– Еге-ге! Хай ждуть! Та я швидше не знаю, що зроблю! – зайшлася Івона, але вчасно згадала, що в той момент їй не-

потрібна сварка, бо в неї інше на умі, тому постаралася взяти себе в руки й вгамуватися: – Бо без землі що, Вікторку? – принишкла трохи вона. – Чим кутати нещасного Михайла, чим платити за твою науку, на чому віддавати Веронцю? Скоро вже й про Аспазію треба думати. Про нас, старих, і не говорю... Мамі у Килибанчину теж треба щось час від часу понести, бо вони старі та немічні. Я кажу їм: ма', ходіть назад до мене, а вони не хочуть; кажуть, що їм добре в тій хатчині, що ще й ти допоміг зліпити минулого літа з сирого кирпичу, таки на тому місці, де було колись наша хата. У нас дома сам видиш, скільки роботи, а допомоги нізвідки – все на мої та на Аспазіїні руки. Старий розпився, і користі з нього, прости мене Господи, як з пса сала!.. Якби Михайло дужий! А так – з ним найбільше клопоту. Я будь-кому можу доказати, що в сто разів легше доглядати немовля, ніж його. Ще, слава Богу, орудує сяк-так руками та їсть сам, не треба годувати, зате інше... Ану, я поспитаю тебе, Вікторку, бо сучавські дохтори, видай, позбиткувалися з мене...

– Про що саме?

– Ади про що. Що від того удару потерпів і Михайлів мозок – це я розумію. Але що від залому тієї кістки Михайло занімів, не рухає ногами й не може вдержатись на них, ніби вони в нього з тіста – от цього я ніяк не второпаю. Прецінь він не говорить і не ходить головою, а язиком та ногами! Правда, що дохтори посміялися з мого нещастя?

– Ні. Вони вам правду сказали. Людський мозок має всякі такі місця, котрі керують усім. Коли пошкодити одне з них, людина на щось калічіє. Це й сталося з бідним Михайлом.

– Так?.. Ну й розумний ти, мій синку! А казав-с, що поговориш за Михайла в Бухаресті з якимись великими дохторами.

– Та говорив... – збрехав Віктор. – Побачимо з осені...

– Старий водно морочить голову йти до Гуцулки. Та пішла-сми, хоч не хотілося вже мати до діла з тією скусою¹, і яка користь? То вже таке старе, ледве нипає по загороді...

– Не знаю, чи в Михайловій ситуації Гуцулчині відвари пригодились би.

– Таки так, маєш рацію.

– Необхідна дуже складна і zarazом дуже кропітка операція. А для такої операції потрібні спеціальні апарати, яких ми ще не маємо. Може, до осені закуплять за кордоном...

Що говорив з кимось про Михайло – то брехня, але цікавитися цікавився. Поки що теоретично. Він спеціально пішов одного разу на консультації завкафедрою нейрохірургії. Професор вислухав виклад казусу і, уявляючи, що студент десь вичитав його, пояснив: «Так, у світі вже здійснюються такі операції. Для цього спеціалісти користуються певною апаратурою, зокрема електронно-оптичною. У нас є голови, є руки – тобто хороші спеціалісти, – зате ще нема електронної апаратури, через що така операція тут поки що нездійснима... А, чую, наше міністерство охорони здоров'я, довідавшись нарешті, що електроніка та кібернетика – науки, а не прилад для експлуатації людини, вигаданий капіталістами, зацікавилася тією апаратурою. Так що, може, невдовзі... А приємно бачити, що ще існують студенти зацікавлені нейрохірургією!». А якщо ще не можна здійснити таку операцію, – думав Віктор, – навіщо признавати перед професором, що той нещасний випадок відбувся з його рідним братом? Та хіба може він казати своїм батькам, що операція не буде можливою ні восени, ні в близькому майбутньому? А Михайлові ще й стільки не

¹ *скуса* – зла жінка, відьма. (К. Ір.).

рекомендовано таке говорити! Навпаки. Кілька хвилин тому, коли був у Михайла, Віктор старався якомога підбадьорити брата, посилити в ньому кволу іскру надії. Та поверх всього, на жаль, його зв'язок з медінститутом та його спеціалістами тимчасово перерваний. Принаймні, так надіється Віктор, що тимчасово...

– Знов операція... – зітхнула Івона. – Не досить мучили його в сучавському шпиталі?! Чи тамтешні дохтори не дуже вміють...

– Не говоріть таке, ма'. В Сучаві спасли Михайлові життя. Якби не та операція, сьогодні його вже мало не бути. Але потрібна ще й інша операція, яка б розв'язала Михайлові язик і надала снаги його ногам. Розумієте?

– Розумію, розумію, – якось відсутньо відповіла Івона синові й поцікавилася тим, що не мало жодного зв'язку з попередньою розмовою: – А чого приходив перше Іванко Костанів? Куди кликав тебе, в ліс чи купатися?

– Ні. Прийшов привітати...

Віктор сказав лиш півправди, а подумавши, що мама, може, почула дещо з їхньої розмови, признав і другу половину:

– Казав, що ввечері у нас бал. Але не до балу мені...

– То чому? – жваво заперечила. – Зустрінешся з друзями, з колегами. Потанцюєш... Чи не на це у вас вакація? Коли кажеш, що не годен, поспи годину-дві, аби-с міг цілу ніч танцювати. Іди у хату велику – там холодніше і мух нема. А як устанеш, заріжу курку. Доти вернеться й Аспазія з Килибанчини й випрасує тобі білу сорочку.

Віктор устав з ґанку і вже хотів іти досередини, та його затримала мама:

– Але до них не йди, чуєш, Вікторку?

– До кого?

– До куми Аспазії...

Віктор не відповів. Його обличчя заволокло сумною похмурістю, і він відвернувся й направився до вхідних дверей. Івона взяла його за руку:

– Вікторку... – повернула його лицем до себе. – Не гадай, що... Я, просто, хочу оборонити тебе від пліток. У куми ночує той з області.

– Котрий? – байдуже поцікавився Віктор.

– Та начальник з обласної їхньої партії, той, котрий наводить порядок у нас. Народна рада розквартирувала його у куми Аспазії...

– То чому там? – пожавішав Віктор.

– А я знаю, синку?... Щоб осмішитись перед людьми! Хіба село не знає, що хлопців нема дома? Один на роботі в горах, а два в ремісничій школі аж у Кимпулунзі. То файно чужого чоловіка приймати на ніч, коли у тебе дівка ще лиш засвата-на і невіддана, га?! А чому б мені, – каже, – не заробити який гріш? Та ти, паскудо, спускаєшся на статкові гроші? Бо які гроші заплатить їй народна рада за дві-три ночі? Воліла продати те молоко та яйця, якими годувала шефа – мала і гріш заробити, і не мало бути встидно людям в очі глянути! Та, що я кажу? Хіба вони когось встидаються?... Не йди туди, Вікторку, чуєш?

– Добре, – відповів він, щоб тільки збутися, ввійшов у хату велику й простягнувся на ліжко.

– Іду курку різати! – весело заявила Івона з-за дверей.

Багато дечого міг він виправдано закинути своїй мамі, але на цей раз вона таки права – не треба було тітці Аспазії приймати чужого чоловіка у свою хату... Не тому, що Оксанка могла б... Насправді, Віктор не знав, чому не треба було приймати, а лише відчував, що не треба було. Може, тому, що взагалі не годиться... Ні, і не тому. А чортзна-чому! Подумає іншим ра-

зом над цим. А ввечері таки піде на бал. Не так танцювати, як вийти трохи у світ. Віктор помічав, що все більше його поглядів співпадають у той день з ідеями його мами, а це дратувало його: сказала не йти до Оксани – не піде, порадила йти на бал – піде. Коли так, тоді хоч одягнеться для балу, як схоче, іншими словами, не як йому подобається, а, насамперед, як не подобається Івоні! Тобто не в білу сорочку з краваткою, а в національний костюм. Колись студенти тільки так одягалися. Його народне вбрання, мабуть, у скрині, – подумав, – якщо вона не зафоросила¹ той одяг, щоб не вбиратися йому «помужицьки»...

Віктор відчинив скриню і став вишукувати між білизною, рушниками та сувоями полотна, між татовим та Михайловим святковим одягом (мамин та його сестер – в іншій скрині) свій народний костюм. Знайшов пояс, бондицю², вишиту сорочку. Знав, що короткі чоботи-коробки (Ілашеві парубоцькі чоботи), які йому дуже подобались, бережуться під ліжком.

Нараз, коли Віктор занурив руку, намацав зісподу якісь папери. Спочатку подумав, що то сімейні документи, але пальцями зрозумів – то не документи, а звичайні конверти. Вийняв два. Впізнав свій почерк, але в першу мить не розкусив, що і як. Аж прочитавши: Оксані Білик, село Златна і т.д. – засторонів. Та це ж його листи, вислані Оксанці! Як опинилися вони в їхній скрині?! Ще не розуміючи нічого, Віктор закипів і став гарячково викидати зі скрині конверти. Багато їх. Всі його листи, вислані Оксанці з Бухаресту, ба навіть останні, вислані зі Серету перед закінченням лицею. Також чимало Оксанчиних листів. Прочитав, тремтячи всім тілом, кілька листів коха-

¹ зафоросити – закинути. (К. Ір.).

² бундиця – смушковий кептар. (К. Ір.).

ної. Як вона, бідна, переживала за нього, не знаючи, де він і чому не пише, як гірко плакала та благала відгукнутись хоч одним слівцем на її листи, як присягала ждати його до кінця світу, як збагнувши нарешті, що він розлюбив її, прощалася з ним...

Віктор не міг перенести такий несподіваний удар. Голова дзвеніла, скляна куля сліпого ока вже готова от-от вискочити з-під лоба. Це ж злочин! Він нарешті зрозумів, що це зробила його мама і, обов'язково, у змові з поштарем. Тому вона завжди хвалить Шпетка! Покаже він їм! Віктор хапнув жменю конвертів і кинувся шукати свою маму, щоб домогтися її відповіді. Але перед дверима зупинився, мов укопаний: згадав свого колишнього викладача німецької мови, порахував до десяти, як радив пан Адлер робити в таких моментах, крутнувся й став збирати свої й Оксанчині листи. Зв'язав у пакунок, завив у газетний папір, після чого спакував чемодан, з яким тільки що прибув, і квапно покинув батьківський дім.

Віктор ішов прудко. Однією рукою ніс чемодан, а другою, притуливши до грудей, держав пакунок листів. Піде спершу до народної ради—хай знає місцеве начальство, якого поштаря має! Вимагатиме одне з двох: або хай виженуть Шпетка з пошти, або він подасть його до суду! Потім піде до Оксанки. Може, ні... Якщо у них ще той... Краще поїде й напише їй з Бухареста. Матиме хтось відвагу знов перехоплювати його листи? Все одно натерпілися вони стільки часу, хай Оксанка ще почекає трохи, доки в'яснить він свою ситуацію. А, може, не писати їй ще, що виключили його з інституту... Побачить.

Віктор дійшов до народної ради, не зустрічаючи, мабуть, нікого по дорозі. Просто, не знає чи зустрічав і не до цього

було йому в момент такої напруги. До кого йому звернутись, раз Іванишина вже нема? Та на його превеликий подив Микола Іванишин був у себе в кабінеті – стоячи говорив по телефону. Виглядав дуже зворушений, втомлений і нетерплячий. Відповів на Вікторове вітання помахом голови й вказав вільною рукою на стілець. Сам, тримаючи трубку біля вуха, проходився нервово туди й сюди, скільки дозволяв шнур. Слухав уважно співбесідника, час від часу роззявляв рот щось казати й знов закривав його, не успівав, видно, вимовити жодного слова. Нарешті заговорив:

– Я, товаришу перший секретар, уважаю своїм обов'язком виконувати й надалі свою повинність. Так... Доки обком схвалить рішення наших зборів. Ні? Як гадаєте... Якщо ви так... Ні, не тому телефоную вам! У нас сталося нещастя: загинув товариш Павел Пожого! Ви чули, товаришу Тонкорун, що я вам...? Мені не до жартів, та ще до таких глупих! Невідомо... Втопився в потоці... Упав, мабуть, з велосипеда, коли переїжджав кладку... так... стрімголов і встромився в намул, лиш ноги було видно з води... так... наша Гатнуца повна глею. А хто його знає?.. Прибув прокурор з району. Не знаю, почував товариш Пожого в однієї вдови і, може... Та про мертвих уже... Так, ще й на світ не займалося, коли взяв він з двору велосипед і...

Віктор зірвався з місця і покинув кабінет Миколи Іванишина. Вирішив, що краще не йти тепер до Оксанки. Хай усе виясниться... А що там було?.. Він вийшов на гостинець, а далі звернув на Гадóсову вулицю. Побачив здалеку, що перед кузнею товпилось кілька чоловік, і впізнав серед них свого тата. Увійшов на подвір'я:

– Цілую руку, батьку! Цілую руку, тату! – а потім до гурту: – Добрий день вам!

– Прийшов-с додому, синку? – зрадів Ілаш широко усміхнений і тому, що уздрів сина, але й тому, що хильнув кілька порційок.

Тим же прискореним темпом Віктор заговорив Ілашеві:

– Тату, ходім трохи вбік. Пробачте, – сказав Тодерові Гадóсові й усім іншим – маю спішне діло.

– А що? – поцікавився Ілаш, коли наблизились до воріт.

– Тату, я тепер не приходжу додому, а відходжу. І коли не назавжди, то на довгий час!

– А що сталося? – повторив Ілаш запитання. – Ти вже був дома? Бо я так розумію з твоїх слів.

– Був і знайшов ось що! – показав пакунок завинутий у газету.

– Що там?

– Мої й Оксанині листи!

– То файно, діти, що пишете собі!

– Ні, тату. Ми задурно писали ці письма, бо ні я, ні вона не отримували їх ніколи! А як очікували ми їх...

Ілаш дивився на свого сина, нічого не розумів, тільки дивувався, що Віктор надто збентежений.

– Розумієте, тату?

– Ні, – признав Ілаш.

– Ми не отримували письма, бо мама змовилася зі Шпетком, щоб він їй давав наші листи: і вислані Оксанкою, і надіслані мною. Через це ми стільки часу не виділи одне одного. Я цього мамі ніколи не прощу!

– Помийниця! – вихопилося Ілашеві.

– Вас, тату, я і люблю, і поважаю, а мами віднині я вже не маю!

Давкий гудз забив Вікторові горло, і він ніяк не міг проковтнути його. Простягнув Ілашеві пакунок і відвернувся,

щоб той не бачив його рясні гарячі сльози. Заговорив трудно:

— Прошу вас, тату, понесіть Оксанці цей пакунок з нашими письмами й скажіть, хай жде мене, доки прийду забрати її назавжди!

Віктор хапнув чемодан і пішов не на гостинець, а шмагнув вулицею попри Чоропіту, попри Проця Білика та Гната вниз до потоку. Ілаш так і зрозумів, що син пішов на вокзал потоком, щоб не зустрічатися ні з ким. Батько напружено чекав, гаряче бажав, щоб син хоч озирнувся. Але той не повертав голови, а йдучи прудко, ставав, у міру росту відстані між ними, все меншим і меншим, доки завернув за вербовий пліт Кришки і зник.

В Ілашевих очах дрібно тремтіли хати, звивиста Ґадóсова вулиця, сади, і він знову подумав уголос, як йому дуже часто ставалося за останні роки:

— У мене, видай, сини — два каліки: один тілом, другий душею...

ЕПІЛОГ

Віктор замітив, що швидкі дунайські пасажирські пароплави, або «ракети», як ще називають їх, не плывуть, а, вдаючись тут і там поверхню води, підстрибують, підлітають і знов слизько торкають ріку, точнісінько, як у дитинстві плоскі камінці, які, кидаючи з розгону, заставляв підстрибувати по поверхні води аж до протилежного берега бистої Сучави.

– Мені хочеться вірити, що пан доктор тільки меланхолійний, а не сумний, правда? – тепло притулилася Ірина до нього.

– Правда, люба, – пригорнув він її та вперше від одруження подумав, чи він дійсно зробив щасливий вибір.

– Ти казав, що аж через дві години допливемо до Катирлезу, тобто до Сфинту Ґеорґе, так?

– Катирлез, або край світу – все одно! – посміхнувся Віктор.

– Я не про це. Яке в нас сьогодні, милий, третє?

– Третє.

– Третє вересня 1962 року! – весело заявила Ірина. – Хочеш, Вікторку, зітремо попередні два тижні, хай віднині почне наш медовий місяць? І не через дві години в Катирлезі, де вливається ріка в Чорне море, а зараз-таки й тут, серед більш-менш синього Дунаю!

І не чекаючи його згоди, Ірина обняла Віктора прилюдно. Обцілювала й обприскувала дрібним веселим сміхом, доки на його шию не капнули її крупністі, гарячі, щасливі сльози.

ЗМІСТ

Замість прологу	7
Книга перша	33
Книга друга	125
Книга третя	253